

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК РА
NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF RA

ԲԱՆԲԵՐ ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ
ВЕСТНИК АРМЕНОВЕДЕНИЯ
JOURNAL OF ARMENIAN STUDIES

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՄԻԶԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՆԴԵՍ
INTERNATIONAL REVIEW OF ARMENIAN STUDIES

ISSN 1829-4073

2013 № 1 (1)

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ – CONTENTS – СОДЕРЖАНИЕ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ

ԲԱԶՄԱԼԵԶՈՒ ՀԱՆԴԵՍԸ.....3

AN INTERNATIONAL REVIEW OF

ARMENIAN STUDIES 4

Ռ. Մարտիրոսյան – Հայաստանի Հանրապետության գիտությունների ազգային ակադեմիայի 70 տարին 6

R. Martirosyan – Armenian Republic's National Academy of Sciences is 70 Years Old10

ՀՈՂՎԱԾՆԵՐ – ARTICLES

A. Stepanyan, L. Minasyan – Great Armenia and Euphrates Frontier in 60-s A.D. (Conflict, ideas, settlement)14

Ա. Սյրեփանյան, Լ. Մինասյան – Մեծ Հայքը և Եփրատի սահմանը Ք.հ. 60-ական թթ. (Հակամարտություն, գաղափարներ, հանգուցալուծում) 30

A. Степанян, Л. Минасян – Великая Армения и евфратская граница в 60-х годах по Р.Х. (Конфликт, идеи, урегулирование)32

H. Margaryan – Characteristic Features and Periodic Classification of the Medieval Armenian Historiography 34

Հ. Մարգարյան – Միջնադարյան հայ պատմագրության բնութագրական գծերը և պարբերացումը 54

A. Маргарян – Отличительные черты и периодизация средневековой армянской историографии 58

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ-REPORTS

Ժ. Խաչատրյան – Հայաստանի Սոդից գավառի անտիկ դամբարանը61

Ж. Хачатрян – Античное захоронение Содского района Армении81

Zh. Khachatryan – The Antique Mausoleum in Sod, Armenia 82

R. Galichian – A Brief History of the Maps of Armenia 83

Ռ. Գալիչյան – Ակնարկ Հայաստանի քարտեզների պատմության 94

P. Галичян – Очерк по истории карт Армении 97

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ- PUBLICATIONS

R. Safrastyan – Les Programmes de Génocide du Peuple Arménien dans L'Empire Ottoman.....107

Ռ. Սաֆրաստյան – Օսմանյան կայսրությունում հայոց ցեղասպանության ծրագրերը.....132

P. Safrastyan – Программы геноцида

армянского народа в Османской империи134

ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ – THE HISTORY OF ARMENOLOGY

Ա. Մելքոնյան– Հայաստանի ժողովրդագրության հիմնահարցերը հայագետ Հ. Տաշյանի աշխատություններում.....135

A. Мелконян – Основные проблемы демографии Армении в трудах арменоведа А. Ташяна..... 141

A. Melkonian – Major Issues in Demographic Studies of Armenia in the Works by H. Tashian143

ԳՐԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ-BOOK REVIEWS

Ա. Բոգոյան, Վ. Տեր-Ղևոնդյան – Կողմ Մոթաֆյան, Մերձավոր Արևելքի Հայաստանը (ԺԱ-ԺԴ դարեր), հտ. Ա-Բ, Փարիզ, Լե Բել Լետոը, 2012, 734 + 408 էջ.....145

A. Бозоян, В. Тер-Гевондян–Claude Mutafian, L'Arménie du Levant (XIe-XIVe siècle), 2 vol., Paris, Les Belles Lettres, 2012, 734 + 408 p.153

ԸՆԴԻՄ ԿԵՂԾԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ –AGAINST FALSIFICATIONS

E. Danielyan – Turkish – Azerbaijani Falsifications of the Armenian Toponyms as an Indication of the Genocidal Policy..... 159

Է. Դանիելյան – Հայկական տեղանունների թուրք-ադրբեջանական կեղծարարությունը որպես ցեղասպան քաղաքականության դրսևորում173

Э. Даниелян – Турецко – азербайджанская фальсификация армянских топонимов как проявление политики геноцида 177

Э. Минасян – Фальсификация истории Арцахского движения и Нагорно-Карабахской Республики в азербайджанских учебниках180

Է. Մինասյան – Արցախյան շարժման և ԼՂՀ պատմության նենգափոխումն ու կեղծարարությունը ադրբեջանական դասագրքերում.....187

E. Minasyan – Attempts at Re-writing the History of Nagorno-Karabakh Republic and the Liberation Movement of Artsakh in School Textbooks of Azerbaijan189

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԲԱԶՄԱԼԵԶՈՒ ՀԱՆԴԵՍԸ

Տեղեկատվական միջոցների բուռն զարգացումը նոր հնարավորություններ է ստեղծել առավել տարողունակ գիտական հետազոտություններ իրականացնելու համար: Միաժամանակ լայն թափ ստացող տեղեկատվական պատերազմի պայմաններում կատարվում են նաև պատմական իրադարձությունների գնահատումների բազմապիսի շահարկումներ ու խեղաթյուրումներ, ինչը սպառնալիք է գիտության և հասարակական մտքի հետագա զարգացման համար, ուստի և անաչառ հետազոտությունների արդյունքում ձեռք բերվող գիտական նորությունների մասնագիտական շրջանակներին, ինչպես նաև ընթերցող լայն շրջանակներին հասանելիությունը դարձել է հրատապ և կարևոր խնդիր:

Մասնագիտական բազմալեզու հանդեսը խնդիր ունի նպաստելու հայագիտական կենտրոնների միջև միջազգային համագործակցության սերտացմանը, խթանելու Հայաստանի պատմության ու մշակույթի համակողմանի հետազոտությունների իրականացմանը, նոր հարցադրումներով համալրելու պատմական իրադարձությունների քննական վերլուծությունները, դիմագրավելու Հայաստանի պատմության խեղաթյուրումներին ու շահարկումներին, քննարկելու հայագիտության հետագա զարգացմանը խոչընդոտող գործոնների ու հանգամանքների հաղթահարման ուղիները, նորովի լուսաբանելու Հայաստանի պատմության հիմնահարցերը, օժանդակելու ձեռքագատվել կաղապարներից և գիտական շրջանակներին ու հանրությանը ներկայացնել ճշմարտությունը:

Հատուկ կարևորություն է տրվելու Հայաստանի և տարբեր երկրների հայկական գաղթօջախների պատմությունը լուսաբանող հետազոտությունների հրապարակմանը, հարակից երկրների ժողովուրդների լեզուներով Հայաստանի պատմության վերաբերյալ պահպանված սկզբնաղբյուրների աղբյուրագիտական ուսումնասիրությունների իրականացմանը, Հայաստանում ուրույն քաղաքակրթության զարգացման գործընթացի անընդհատության ցուցադրմանը:

Հանդեսում կիրառարակվեն հայ և օտարազգի հայագետների աշխատություններ, կներկայացվեն դասական հայագիտության երախտավորների գիտական ժառանգությունն ու հայագիտական նորագույն նվաճումները, հայագիտական տարբեր կենտրոնների ձեռքբերումներն ու խնդիրները:

Գիտական հանդեսը լայնորեն բաց է բոլոր երկրների գիտնականների հայագիտական ուսումնասիրությունների համար և հրապարակելու է

ԲԱՆԱԲԵՐ ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ 2013 № 1 (1)

present their results of Armenian research for publishing research works pertaining to all branches of Armenian Studies. Preferences will be extended to performing translations of the submitted articles on Armenian Studies into languages other than Armenian. The Journal will run an information section and will publish bibliographic lists; articles will be accompanied with photographic evidence, if appropriate.

Articles submitted to the Journal can be written in Armenian, English, Russian, French or German. Articles in Armenian shall be accompanied by extended summaries in English, while articles in other languages shall have summaries in Armenian and English.

The Journal will see the light three times a year, using the fonts of Times New Roman, GHEA Hayk School and Sylfaen.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ 70 ՏԱՐԻՆ

Հայաստանի Հանրապետության գիտությունների ազգային ակադեմիան բոլորում է հիմնադրման յոթերորդ տասնամյակը: Գոյության յոթանասուն տարիների ընթացքում հանրապետության բարձրագույն գիտական կենտրոնը դժվարին, սակայն պատվաբեր ու բովանդակաշատ ուղի է անցել, ձեռք բերել գիտական վիթխարի նվաճումներ, արժանացել համաշխարհային ճանաչման:

1935 թ. Երևանում բացվում է ՍՍՌՄ գիտությունների ակադեմիայի հայկական մասնաճյուղը (Արմֆան), որը ղեկավարում է Հայաստանում ուսումնասիրություններ կատարած անվանի երկրաբան ակադեմիկոս Ֆ. Յու. Լևինսոն-Լեսսինգը:

1938 թ. Արմֆանի նախագահ է ընտրվում տաղանդաշատ արևելագետ, հայագետ ակադեմիկոս Հովսեփ Աբգարի Օրբելին: ՍՍՌՄ ԳԱ հայկական մասնաճյուղը հայագիտական ուսումնասիրությունների հետ մեկտեղ զբաղվում էր ֆիզիկամաթեմատիկական, երկրաբանական, տեխնիկական, բնական և գիտության այլ ճյուղերով:

Երբ դեռևս մոլեգնում էր Հայրենական մեծ պատերազմը, կարևորելով գիտական հետազոտությունների հետագա համակարգային զարգացման անհրաժեշտությունը և հրատապությունը, ՀՍՄԿ կառավարության որոշմամբ 1943 թ. նոյեմբերին հիմնադրվում է Հայաստանի գիտությունների ակադեմիան: Ակադեմիայի հիմնադիր կազմում ընդգրկվում են գիտության տարբեր բնագավառների 23 անվանի գիտնական, իսկ գիտության նորաստեղծ կաճառի պրեզիդենտ է ընտրվում ակադեմիկոս Հ. Օրբելին:

Ակադեմիայի հիմնադրման պահին հասարակական գիտությունները ներկայացված էին Պատմության, Լեզվի և Գրականության ինստիտուտներով, հետագայում կազմակերպվում են բաժանմունքներ: Երեք տարիների ընթացքում ակադեմիան դառնում է Հայաստանի գիտական կարևորագույն կենտրոններից մեկը: 1947 թ. ակադեմիկոս Հ. Օրբելին վերադառնում է Լենինգրադ և շարունակում գործունեությունը՝ որպես աշխարհահռչակ թանգարան Էրմիտաժի տնօրեն՝ լիովին նվիրվելով այդ կենտրոնի զարգացման գործին:

Ակադեմիայի պրեզիդենտ է ընտրվում տեսական աստղաֆիզիկայի հիմնադիր ակադեմիկոս Վիկտոր Համազասպի Համբարձումյանը: Մեծ ուշադրություն է դարձվում ձգբրիտ գիտությունների զարգացմանը. ստեղծվում են ինստիտուտներ բնական և տեխնիկական գիտությունների բնագավառներում: Ընդլայնվում է հասարակական գիտությունների

ուորտը. ստեղծվում են Արվեստի, Արևելագիտության, Տնտեսագիտության, Փիլիսոփայության և իրավունքի, Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտները:

Ակադեմիկոս Վ. Համբարձումյանի 46-ամյա ղեկավարման ժամանակահատվածում Հայաստանի գիտությունների ակադեմիան կայանում է, ունենում ծանրակշիռ ձեռքբերումներ, առաջատար դեր ստանձնում Խորհրդային Միության հանրապետությունների ակադեմիաների շարքում, ձանաչելի դառնում արտասահմանում: ՀԳԱ-ի պրեզիդենտն ընտրվում է Գիտական կազմակերպությունների համաշխարհային խորհրդի նախագահ, իսկ գիտական, գիտակազմակերպական և հասարակական փայլուն գործունեության համար Վ. Համբարձումյանին շնորհվում է Սոցիալիստական աշխատանքի կրկնակի հերոսի կոչում:

2008 թ. հայ ժողովուրդը մեծ շուքով նշում է հռչակավոր գիտնականի ու հայրենապաշտ հայի ծննդյան 100-ամյակը, աշխարհի գիտական հանրությանը ներկայացվում է Վ. Համբարձումյանի՝ համաշխարհային գիտության զարգացման մեջ ունեցած մեծ ավանդը:

Հայաստանի երրորդ հանրապետության հռչակումից հետո, 1992 թ. ՀԽՍՀ ԳԱ վերանվանվում է Հայաստանի Հանրապետության գիտությունների ազգային ակադեմիա:

1993 թ. Հայաստանի գիտությունների ազգային ակադեմիայի նախագահ է ընտրվում ձանաչված պետական գործիչ, գիտության և գիտական արտադրության անվանի կազմակերպիչ ակադեմիկոս Ֆադեյ Տաճատի Սարգսյանը: Նախագահի պաշտոնը նա ստանձնում է Հայաստանի երրորդ հանրապետության կազմավորման դժվարին ժամանակաշրջանում: 1991 թ. քաղաքական հեղաշրջումը՝ Խորհրդային Միության փլուզումը, ծայրահեղ ծանր իրավիճակ է ստեղծում ինչպես տնտեսության, այնպես էլ գիտության ու մշակույթի բնագավառներում: Սկսվում է տնտեսության անկումը, խզվում են միջպետական կապերը, դադարում է ԽՍՀՄ հանրապետությունների ակադեմիաների համագործակցությունը: Համընդհանուր քաոսի պայմաններում առավել բարդ էր իրավիճակը Հայաստանի Հանրապետությունում՝ ղարաբաղյան պատերազմի, շրջափակման, ավերիչ երկրաշարժի պատճառով:

Տնտեսական վերափոխումներին զուգահեռ հույժ կարևոր էր հոգածությունը գիտության հանդեպ՝ պահպանել գիտական հիմնական ուղղությունները, գիտական ներուժը, նախկին գիտական կապերն ու համագործակցությունը: Պայմանագրեր են կնքվում Ռուսաստանի, Ուկրաինայի և այլ երկրների ակադեմիաների ու գիտական կենտրոնների հետ, ՀՀ ԳԱԱ-ն անդամակցում է Գիտությունների ակադեմիաների միջազգային ընկերությանը՝ ապահովելով և զարգացնելով նախկին կապերը: Միջազգային կազմակերպությունների գիտական հայտերով համատեղ նախագծերի կատարման շրջանակներում (INTAS, ISTC, NATO, CRDF) սկսվում է հայ և արտասահմանցի գիտնականների համագործակցությունը:

Ժամանակակից տեղեկատվական տեխնոլոգիաների ներդրման շնորհիվ հաղթահարվում է ինֆորմացիոն շրջափակումը և ապահովվում է կապը գլոբալ ցանցերի հետ:

Բացվում են նոր գիտական հաստատություններ, ինչպիսիք են Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտը, Էկոլոգանոսֆերային հետազոտությունների, Մանրէների ավանդադրման, Մոլեկուլի կառույցի ուսումնասիրման և Գիտակրթական կենտրոնները:

2006 թ. ՀՀ ԳԱԱ նախագահ է ընտրվում Երևանի պետական համալսարանի ռեկտոր, ռադիոֆիզիկայի և էլեկտրոնիկայի բնագավառի ծանաչված գիտնական ակադեմիկոս Ռադիկ Մարտիրոսի Մարտիրոսյանը:

Գիտությունների ակադեմիայի առաջ ծառացել էին դժվարությամբ ձեռք բերված հաջողություններն ամրապնդելու, դրանք խորացնելու, գիտության զարգացման արդի մարտահրավերների ոգով ձեռնարկումներ կատարելու հիմնահարցերը: Հիշյալ բարդ խնդիրների լուծումը պահանջում էր գիտության բնագավառում իրականացնել բազմակողմանի վերափոխումներ, որոնք կնպաստեին գիտության զարգացմանը: Անհրաժեշտ է հաշվի առնել, որ նախորդ 60 տարիների ընթացքում ԳԱԱ-ն եղել է ԽՍՀՄ-ի հզոր գիտական համակարգի մի մասը, ինչով էլ պայմանավորված էր գիտական ու գիտատեխնիկական մեծաքանակ կազմակերպությունների առկայությունը երկրում: Կադրերի թվաքանակը կտրուկ ու էական կրճատվել էր. եթե մինչև 1990 թ. հունվարի 1-ը ԳԱԱ համակարգում աշխատում էր 7.500 մարդ, ապա 2007 թ. նույն ժամանակահատվածում աշխատողների թիվը կիսով չափ նվազում է՝ 3.750, որոնցից միայն 2.200 էին գիտաշխատող:

Ընդհանուր առմամբ, գիտության առջև ծառացած խնդիրների հաղթահարման համար անհրաժեշտ էին նրա զարգացմանը նպաստող վերափոխումներ: ԳԱԱ-ն ուներ հարուստ գիտական ներուժ. անկախության տարիներին համակարգի գիտաշխատողները գիտության տարբեր բնագավառներում գրանցել են գիտական լուրջ արդյունքներ, որոնք ձանաչվել են համաշխարհային գիտական հանրության կողմից: Բարեփոխումների գործընթացի նպատակը նաև համակարգի օպտիմալացումն էր՝ մանր, ոչ արդյունավետ գործող փոքր ստորաբաժանումների միավորումը պրոֆիլային և ակտիվ գործող, հեռանկարային ինստիտուտներին: Համակարգի ակադեմիական ինստիտուտների օպտիմալացման արդյունքում նախկինում առանձին գործող 18 գիտական հիմնարկների հիմքի վրա ստեղծվում են ավելի լայն գիտական թեմատիկա ունեցող գիտական 3 կենտրոն և 3 ինստիտուտ:

Հասարակության զարգացման գործընթացներում գիտության, որպես առաջընթացի հիմնական գործոնի, դերը բարձրացնելու նպատակով պետք է վերանայվեին գիտական կազմակերպությունների, պետության և հասարակության փոխհարաբերությունները:

Մշակվում է և 14.04.2011 թ. ՀՀ ԱԺ հաստատում է «Հայաստանի Հանրապետության գիտությունների ազգային ակադեմիայի մասին» ՀՀ օրենքը, որը կարգավորում է համակարգի իրավական հիմքերը, դրանց երաշխիքները:

Գիտության ոլորտի առջև ծառացած առաջնահերթ խնդիրներից է գիտական կադրերի երիտասարդացման հարցը: ԳԱԱ համակարգում իրականացվող միջոցառումների արդյունքում երիտասարդ գիտաշխա-

տողների թիվը (առ 01.01.2013 թ.) կազմում է աշխատակիցների ընդհանուր թվաքանակի 29%-ը:

Վերջին տարիներին էապես բարելավվել է Գիտակրթական միջազգային կենտրոնի գործունեությունը, որը կարող է դառնալ հետազոտական համալսարան:

ՀՀ ԳԱԱ միջազգային գործունեությունը նպատակաուղղված է նպաստելու ակադեմիայի գիտնականների առավել ակտիվ մասնակցությանը միջազգային գիտահետազոտական դրամաշնորհային ծրագրերին և միջազգային միջոցառումներին: Վերջին 5–6 տարիներին էապես ակտիվացել է ակադեմիայի միջազգային համագործակցությունը. նոր պայմանագրեր են ստորագրվել Ռուսաստանի Դաշնության, Բելառուսի, Ուկրաինայի, Լիտվայի, Ռումինիայի, Հունգարիայի գիտությունների ակադեմիաների հետ, պայմանագրեր են կնքվել Ֆրանսիայի CNRS կենտրոնի, Գերմանիայի Մաքս Պլանկ ընկերության հետ: Երկարատև համագործակցության արդյունքում Ֆիզիկական հետազոտությունների, Երկրաբանության, Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտների հետ ստեղծվել են համատեղ գիտական լաբորատորիաներ:

ԳԱԱ նախագահության առաջարկով 2007 թ. ստեղծվում է ԳԱԱ սփյուռքի բաժինը, որը պետք է խթաներ հայ գիտնականների միջազգային համագործակցությունը, իրականացներ սփյուռքահայ գիտնականներին ԳԱԱ աշխատանքներին մասնակից դարձնելու ամբողջ գործընթացը: Սփյուռքի բաժինը կոորդինացնում և անմիջական կապեր է հաստատում ԳԱԱ-ի և ԳԱԱ հայազգի արտասահմանյան անդամների, համակարգի ինստիտուտների և առանձին գիտաշխատողների միջև, հետևում համագործակցության իրականացմանը:

Այսօր ակադեմիայի կազմում ընգրկված են 56 ակադեմիկոս և 58 թղթակից անդամ, 40 գիտահետազոտական հիմնարկություն, որտեղ աշխատակիցների ընդհանուր թիվը 4.021 է, որից 2.462 գիտաշխատող են, 325 գիտության դոկտոր, 1.113 գիտության թեկնածու: Հրատարակչական գործունեությունն ակադեմիայի կարևոր գործառնություններից է: Այն ներառում է հրատարակչական խորհրդի, գիտական պարբերականների հրատարակումը և տպարանի գործունեությունը:

Ակադեմիայի 14 պարբերականներին ավելացել է 3 նոր էլեկտրոնային պարբերական՝ բնական (2003 թ.), ֆիզիկական և մաթեմատիկական (2010 թ.) գիտությունների բնագավառներում: ՀՀ կառավարության որոշմամբ հիմնադրվել է նաև «Բանբեր հայագիտության» հանդեսը (2013 թ.), որին մաղթում ենք հաջողություններ իր առաքելության իրականացման գործում:

**ARMENIAN REPUBLIC'S NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES IS
70 YEARS OLD**

Armenian Republic's National Academy of Sciences has fulfilled seven decades of Service to the Nation since the time of its establishment. Within this term of seventy years, the supreme scientific center of the Republic has trodden a difficult way, though rich in honors and substantive scientific achievements meriting world-wide recognition.

In 1935 an Armenian Branch of the USSR Academy of Sciences was opened in Yerevan (ArmFan) under Academician F. Yu. Levinson-Lessing, a well-known geologist having done extensive exploration in Armenia.

In 1938 elected President of ArmFan was a talented Orientalist and Armenologist, Academician Hovsep Abgari Orbeli. The Armenian Branch of the USSR AS, along with the Armenological research, conducted active scientific investigations in physics, mathematics, geology, mechanical engineering, natural environment, and other domains of scientific knowledge.

In November 1943, with the Great Patriotic War still raging, the resolution of the USSR Government mandated the establishment of the Armenia's Academy of Sciences, highlighting the need and the urgency for the future systematic scientific exploration. At the time of establishment, the Academy recruited 23 well-known scientists, and the elected President of the newly formed constellation was H. Orbeli.

At the inception moment of the Academy the humanities were implemented by the Institutes of History, Language and Literature, with the departments to be appended later on. Within three years, the Academy had become one of the most important scientific centers. In 1947, Academician H. Orbeli returned to Leningrad to resume his employment as Director of Hermitage, the internationally renowned museum, completely submerging into the activities of this exclusive institution.

Academician Victor Hamzaspi Hambartsumian, the founder of theoretical astrophysics was elected President. The center of attention was displaced towards the development of exact sciences: a number of Institutes were established in the domains of natural and technical subjects. The scope of humanitarian disciplines was expanded very significantly by initiating the Institutes of Fine Arts, Oriental Studies, Economics, Philosophy and Law, Archaeology, and Ethnography.

Within the 46-year period of Victor Hambartsumian's Presidency, Armenia's Academy of Sciences made headway, possessing heavyweight assets, having acquired a leading role in the array of the USSR Republican Academies, and having gained recognition in foreign countries. The NAS President was elected Chair of the International Council of Scientific Organizations, whereas for his

activities in the scientific, science-organizing and public domain V. Hambartsumian had twice been awarded the title of the Hero of Socialist Labor.

In the year 2008, the Armenian Nation solemnly commemorated a centenary of the renowned scientist and the patriotic Armenian, presenting before the scientific community of the world the great contribution by V. Hambartsumian to the development of science on an International scale.

Following the declaration of the Third Republic of Armenia, in 1992, the USSR Academy of Sciences was renamed THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF ARMENIA.

The year 1993 saw another elected President of the Academy in the person of Academician Fadei Tajati Sarkisian, a renowned manager of research and development facilities. He accepted this Presidential position at a moment of extreme difficulty in the formation of the Third Armenian Republic. The 1991, the political upheaval and the collapse of the Soviet Union, have generated a dire situation, both in economics, and in science and culture. The ensuing economic decline stipulated the severance of intergovernmental communications, as well as the termination of cooperative links among the Republics of the Soviet Union. In the atmosphere of a complete chaos, the situation in the Republic of Armenia was complicated because of the Karabakh war, the military blockade, and the disastrous earthquake.

In parallel with the economic reforms it is important to take care of science, to retain the basic scientific orientation, the scientific potential, the former scientific links and cooperation. Multiple agreements were signed with academies and scientific centers in Russia, Ukraine, and other countries, the NRA participated with the International Company of Academies of Sciences, while securing and developing the former associations. Cooperation between the Armenian and foreign scientists was initiated in the circles realizing the joint projects through scientific queries by International organizations (INTAS, ISTC, NATO, CRDF).

Deployment of the modern information technology countered the information blockade securing connection with global networks.

Many new scientific institutions were opened, e.g., the Institute-Museum of the Armenian Genocide, ecological and environmental research, centers for microbial depositions, studies of molecular structure, and centers of scientific training.

The Incumbent President, Academician Radik Martirosi Martirosian, elected in 2006, is a renowned scientist having had an extended carrier in radio physics and electronics as well as a long-time service as the Chancellor of the State University of Yerevan.

Confronting the Academy of Sciences had been basic problems of deepening and strengthening the hard-won achievements, as well as overcoming the contemporary challenges and assignments of scientific development. Resolving the complex problems demanded implementation of multi-faceted reforms in scientific domains that should have stipulated the scientific development. It should be considered that in the preceding 60 years, the NAS RA was part of

the USSR's huge scientific system, which was the factor accountable for the rapidly growing number of R&D companies in the country. The labor force involved was downsized dramatically. While prior to January 1 1990 the NAS RA system employed 7.500 persons, on the same date in 2007 the number of the employed was halved to 3.750, including 2.200 scientific staff.

Generally speaking, to tackle the objectives confronting the science, there is a need for reforms stipulating its development. The NAS has a rich scientific potential: in the years of independence, the system's scientific personnel in different fields of science have recorded serious scientific results that have been recognized by the International scientific community. The purpose of the ongoing reforms has been the system optimization – a transition of small-scale, inefficient merging of minor subdivisions into active professional specialized long-term institutions. Resulting from the system-targeted optimization of academic Institutes, the formerly operating 18 individual scientific institutions have formed a wider-based 3 thematically uniform scientific centers and 3 Institutes.

In the processes of communal development, to raise the role of science as the leading factor of progress, a reexamination should have been made of the interrelations between the scientific organizations and public institutions.

The AR Law on National Academy of Armenian Republic was finally adopted on April 14, 2011, providing regulation and insurance of the legal foundations of the system.

One of the primary issues coming up in the domain of is the rejuvenation of scientific personnel. The measures taken by the NAS system had trimmed the number of young scientists (by the date of 01.01.2013) to 29 percent of the total stuff.

The recent years have seen a considerable improvement in the activities of the International Center of Education and Science, which can potentially become a Research University.

The International activities of the NAS RA is aimed at facilitating the participation of the academy scientists in the International programs on awarding monetary grants and other International programs. In the recent 5–6 years, the International cooperation has been substantially activated; new agreements have been signed with the Academies of Belarus, Ukraine, Lithuania, Romania, Hungary, with the CNRS Center of France, and with the Max Plank institution in Germany. Long-term cooperation with the Institutes of physical research, geology, archaeology and ethnography had resulted in the establishment of joint scientific laboratories.

As suggested by the Presidium of NAS, the Diaspora Department of NAS was established in 2007, that would have stimulated the International cooperation of the Armenian scientists, helping the Diaspora scientists to partake of the NAS work and operational procedures. The Diaspora Department is designed to coordinate and establish close connections between NAS and its foreign members, between the system's Institutes and individual scientists, as well as to monitor the cooperation and its fulfillment.

The Academy today embraces 56 Academicians and 56 Corresponding Members in 40 research Institutions, with the total number of employees reaching 4.021, whereof 2.462 are scientists, 325 Doctors of Sciences, 1.113 Candidates of Sciences. One of the important functions of the academic activities is the issue of publications. That involves the publication of scientific periodicals, recommendations of the Publishers' Council, and the printing output.

To its 14 periodic publications, the Academy has added 3 new electronic journals, in the scientific fields of Nature (2003), Physics and Mathematics (2010). By the resolution of the Government, another Journal was founded, "Banber Haiagitutian" (2013) (Review of Armenian Studies), which is warmly welcomed and congratulated on its lofty mission.

ALBERT STEPANYAN, LILIT MINASYAN

GREAT ARMENIA AND EUPHRATES FRONTIER IN 60-S A.D. (CONFLICT, IDEAS, SETTLEMENT)

Introduction

For centuries, the Euphrates River made up the border between Rome and the East – Iran, India, and China. The process of exchanging the values of culture and civilization took place across that border. It concerned economics and technologies, trade and military art, esthetics and religion. The two worlds interacted through local civilizations – Nabatea, Syria, North Mesopotamia, and Asia Minor. They were called to intensify this global process¹. In our opinion, Great Armenia should also be mentioned among them.

This paper deals with the aspect of the problem which focuses on historiography and military art. The temporal frame of discussion is the 50–60s, the reign of Nero in Rome, and Vologeses I in Parthia. The scene is North Mesopotamia and (particularly) Great Armenia. As to the content of the interchange, it represents the so-called Ten Years War (54–64) for domination over the region. Those events are well attested by the primary sources – particularly by Tacitus, Dion Cassius, and Suetonius. There are numerous scrupulous studies on different aspects of the problem².

As for us, we see our task in outlining and interpreting the main events of

¹ **V. Chapot**, *La frontier de l'Euphrate, de Pompée à la conquête arabe*, Paris, Ancien Libr. Thorin et Fils, 1907, pp. 3–38; **J. J. Miller**, *The Spice Trade of the Roman Empire*, Oxford, Oxford Univ. Press, 1965, pp. 34–109; **A. H. M. Jones**, *Asian Trade in Antiquity*, in *The Roman Economy. Studies in Ancient Economic and Administrative History* (ed. by P. A. Brunt), Oxford, Basil Blackwell, 1974, pp. 140–150; **W. Ball**, *Rome in the East, The Transformation of an Empire*, London/New York, Routledge, 2002, pp. 129–138; **P. M. Edwell**, *Rome and Persia, The Middle Euphrates, Mesopotamia, and Palmira under Roman Control*, New York, Routledge, 2008, pp. 7–30; **F. Stark**, *Rome on the Euphrates, The Story of a Frontier*, New York, Tauris Parke Paperbacks, 2012, pp. 160–188.

² **B. W. Henderson**, *The Life and Principate of the Emperor Nero*, London, Metuen, 1903, pp. 151–196; **W. Schur**, *Die Orientpolitik des Kaisers Nero*, *Klio*, 15 (1923), S. 7–38; **W. Schur**, *Untersuchungen zur Geschichte der Kriege Corbulos*, 19 (1925), S. 75–96; **M. Hammond**, *Corbulo and Nero's Eastern Policy*, *Harvard Studies in Classical Philology*, 45 (1934), 81–104; **N. Debevoise**, *A Political History of Parthia* (2 d ed.), New York, Greenwood Press, 1968, pp. 179–202; **M.-L. Chaumont**, *L'Arménie entre Rome et l'Iran. De l'avènement d'Auguste à l'avènement de Dioclétien*, in *ANRW*, T. II, Bd. 2/1 (1974), pp. 101–123; **G. A. Koshelenko**, **V. V. Pilipko**, *Parthia*, in *History of Civilizations of Central Asia*, v. II, *The Development of Sedentary and Nomadic Civilizations: 700 B.C. to A.D. 250* (ed. J. Harmatta et al.), Paris, UNESCO Publ., 1996, pp. 134–135; **M. Heil**, *Die orientalische Aussenpolitik des Kaisers Nero*, München, Tuduv Vrlg., 1997, S. 11–140.

initiated contacts with the Parthian court. Soon, the sides came to terms¹. According to them, a new kind of relations had to be established between the two countries. And the Armenian throne had to be secured for the younger brother of the King of Kings, the prince Tiridates. Bringing about this agreement, the Parthian troops entered Armenia and exiled Radamistus with the support of the Armenians. In 54 A.D., Tiridates Arsacid was proclaimed the new king of Great Armenia [Tacit., Ann., XII, 50; cf. Jos. Flav., Ant. Jud., XX, 3, 4].

Nero's regime showed its preparedness to start military actions [Tacit., Ann., XIII, 7]. One of the eminent generals of the time Gn. D. Corbulo was sent to the West as legate of Galatia and Cappadocia². However, it did not lead to war. In 55 A.D., the sides came to truce. Apparently, the intimate advisers of the emperor S. A. Burrus and L. A. Seneca were not certain of victory³. In accordance with the truce, Tiridates released the hostages and renewed friendship with the Romans which "[...] meant to pave the way to further kindness (beneficiis locum aperiret)" [Tacit., Ann., XIII, 37]⁴.

Meanwhile Corbulo carried on the training of his legions. The Romans kept an eye on the processes in Parthia. Moreover, they entered into contacts with the opposition factions⁵. And soon the fragile balance was broken: Vologeses I was again involved into the home strife and was not able to support Tiridates. Taking this advantage, Nero's regime decided to come back to the way of military activity. In 58 A.D., a Roman army invaded Armenia under Gn. D. Corbulo. The act was supported by the Roman allies – king Antiochus of Commagene, Pharasmanes of Iberia, the Moschi tribesmen – who raided the outlying regions of Great Armenia. Naturally, Tiridates could not defend his kingdom with limited forces⁶. He tried to end the conflict in talks. Through a legation he spoke in the name of the Arsacid house reminding of their valor and victories over the Romans. In reply, Corbulo advised him to turn to Nero with a petition and emphasized: "A stable throne and a bloodless reign might fall to his lot, if he would renounce a dim and distant hope in order to pursue one which was within his grasp and preferable" [Tacit., Ann., XIII, 37]. The essence of this rather obscure reply (si omissa spe longinqua et sera praesentem potioremq̃ sequeretur) was, most probably, a proposal to Tiridates to stop his membership

¹ J. Malitz, Nero, Malden/Oxford, Blackwell, 2005, p. 58.

² R. Syme, Domotius Corbulo, The Journal of Roman Studies, 60 (1970), pp. 38–39.

³ Ch. Wendt, op. cit., S. 242; B. Campbell, War and Society in Imperial Rome 31 B.C. to A.D. 284, London/New York, Routledge, 2002, p. 10.

⁴ For more detailed survey of this settlement of the Armenian problem see O. V. Kudriavtsev, Eastern Policy of Roman Empire at the Beginning of Nero's Reign, Vestnik drevnej istorii, 1 (1950), pp. 83–95 (in Russ.). The author promoted an original approach to the confrontation of Rome and Parthia in Armenia: each of the rivals tended not so much to occupy Armenia, as not let the other to do that.

⁵ More active were the Hyrcanians, who "[...] had sent to the Roman emperor, soliciting an alliance and pointing as a pledge of friendliness, to their detention of Velogeses" [Tacit., Ann., XIV, 25, 2]. Apparently, the Hyrcans found support from the powerful Kushāns who had already laid the foundations of their empire. See M. Heil, op. cit., S. 86–88; A. D. H. Bivar, The Political History of Iran under the Arsacids, in Cambridge History of Iran, v. 3/1, 2006, p. 82.

⁶ R. Alston, Aspects of Roman History, A.D. 14–117, London/New York, Routledge, 1998, pp. 125–129; A. Goldsworthy, Corbulo and Armenia, in In the Name of Rome. The Men Who Won the Roman Empire, London, Phoenix, 2004, pp. 313–316.

Meanwhile, both the Parthian and Roman forces had to leave Great Armenia. Which concerned the Roman nominee Tigranes as well¹. Reputedly, the sides returned to the terms of the settlement of A.D. 55².

But Nero and his close entourage rejected the proposals by the Parthians. The war party took the upper hand in the imperial court. It was the second half of Nero's reign marked with absolutistic traits. Moreover, the realistic responses to the challenges of the time were replaced by rhetorical and theatrical gesture³. A bellicose tone of behavior and gesture was adopted. According to that, Nero equipped a new army for annexing Armenia. The head of it was appointed the legate L. C. Paetus who had hitherto not shown himself as an able military leader. He formulated his task as follows: "[...] to impose on the conquered tributes, laws, and Roman jurisdiction in place of a phantom king" [Tacit., Ann., XV, 6]⁴.

2. The campaign of Paetus to Armenia

In 62 A.D. Rome had two armies in the East, which were under Corbulo and Paetus. As it becomes obvious from subsequent events, they had no elaborated plans for joint military and diplomatic actions. Each general pursued his own strategic interests aimed at his personal success and glory.

As to Corbulo, he tried to assure the court of Nero that Syria was the main target of Vologeses' proposed invasion. To prevent that, he crossed Euphrates and seized some important strategic positions on the opposite bank: "The bridge was now complete, and the hills in front were occupied, first by the allied cohorts, then by a legionary camp, with a speed and display of strength which induced the Parthians to drop the preparations for invading Syria and to stake their whole hopes upon Armenia" [Tacit., Ann., XV, 9]⁵. This account raises rather strange questions: why did the Parthian king move to Armenia, instead of confronting the enemy in North Mesopotamia; had he guarantees that Corbulo would not develop his initial success? The opponents of Corbulo explained it (and similar discrepancies in his actions) by the fact that everything was settled "[...] so that Vologeses might be pitted against another antagonist than Corbulo, and Corbulo risked no further the laurels earned in the course of so many years" [Tacit., Ann., XV, 6]⁶.

¹ J. Malitz, op. cit., p. 59; D. Shotter, Nero (2d. ed.), London/New York, 2005, p. 39.

² See Th. Mommsen, A History of Rome under the Emperors, London/New York, Routledge, 1999, p. 150.

³ See S. A. Takás, The Construction of Authority in Ancient Rome and Byzantium. The Rhetoric of Empire, Cambridge, Cambridge Univ. Press, 2009, pp. 58–59.

⁴ T. Mommsen interpreted the phrase as a plan of reorganizing Great Armenia into a Roman province. T. Mommsen, op. cit., p. 150. If so, Nero broke with the Armenian policy of Augustus: "When Artaxes, king of Great Armenia, was killed, though I could have made it a province (cum possem facere provinciam), I preferred, by example of our elders, to hand over that kingdom to Tigranes, son of king Artavasdes and grandson of Tigranes [...]" [Aug., RG, V, 27].

⁵ We do not concern the details of Paetus' campaign. About them see B. W. Henderson, op. cit., pp. 181–190; N. Debevoise, op. cit., pp. 187–192; K. Farrokh, Shadows in the Desert: Ancient Persia at War, New York, Osprey Publ., 2007, pp. 149–150.

⁶ It seems quite possible to find among the probable authors of this (and like) information A. M. Celsus and C. L. Mucianus who "in Armenia res proxime cum Corbulone gessere" [Plin., Nat. hist., VI, 40]. See M. Heil, op. cit., S. 37–38.

Meanwhile, Paetus invaded Armenia and felt himself in security. He chose the so-called southern route: from Cappadocia he led his legions to Sophene and passing through the Taurus Mountains' passes took steps to Tigranocerta. Soon, however, the legate was forced to abandon that plan. His avant-garde cohorts met with the excellent cavalry of the Parthians. They were routed in several combats, and the army had to retreat. Paetus turned for support to Corbulo who "[...] made his way by the shortest route not destitute of supplies to the district of Comagene, then to Cappadocia, and from Cappadocia to Armenia" [Tacit., Ann., XV, 12]. However, the opponents were not content with this official information and believed that: "Nor was there any haste on the part of Corbulo himself, who hoped that, if the dangers came to a head, the glory of a rescue would also be heightened" [Tacit., Ann., XV, 10]. The limited forces which Corbulo had taken with himself also showed that he did not plan to intervene into the Armenian affairs actively: "He ordered a thousand men from each of the three legions, with eight hundred auxiliary horses, and a body of similar strength from the cohorts, to prepare themselves for the road" [ibid.]¹.

The position of Paetus hardened by the fact that he had dispersed his forces and could not effectively cope with the adversary. He suffered losses, and soldiers began to desert. The enemy captured the passes of Taurus and severed his retreat to Sophene [Dio Cass, XLII, 21, 1]. Soon the Parthian and Armenian troops ransacked the Roman camp in Rhandea, in the Valley of Arsanias River. By the words of Tacitus: "Even the commander offered no resistance to adversity, but had abdicated all his military functions [...]" [Tacit., Ann., XV, 11]². He sent a new petition to Corbulo asking to come and save the eagles and standards of his unfortunate army. As to soldiers, they began remembering the disaster of Caudine Forks which happened in the Second Samnite War (327–304 B.C.) [Tacit., Ann., XV, 13]. In deep despondency, the unhappy commander decided to negotiate with the Parthian king and sent him a letter. Apparently, he had lost hopes for saving his army with Corbulo's support.

The negotiations, apparently, came to prove that the Parthian side was also informed about the details of the Caudine disaster. Moreover, it began modeling its actions coming from "the lessons" of that. This approach may at first seem improbable. But we are going to test that by sketching and juxtaposing the events of Caudine Forks and Rhandea recorded respectively by T. Livy and Tacitus.

The opposite records of Tacitus about Corbulo are attributed to his rhetorical style which "[...] opens the possibility of alternative metaphors concerning our understanding of public and private virtue". **J.-P. Rubiés**, Nero in Tacitus and Nero in Tacitism. The Historian's Craft, in *Reflections of Nero: Culture, History and Representation* (ed. by J. Elsner and J. Masters), London, Duckworth, 1994, p. 36.

¹ The sophisticated readers of Tacitus could observe a strict contrast between this fragment and the well-known fragment of the life of Agricolla. In identical situation he led "[...] fastest of the cavalry with infantry to assault the backs of the combatants" [Tacit., Agr., 26, 1]. See **Rh. Ash**, Following the Footsteps of Lucullus? Tacitus's Characterization of Corbulo, *Arethusa*, 39/2 (2006), p. 372, n. 47.

² **C. M. Gilliver**, Battle, in *The Cambridge History of Greek and Roman Warfare*, v. II, Rome from the Late Republic to the Late Empire (ed. Ph. Sabin, H. van Wees and M. Whitby), Cambridge, Cambridge Univ. Press, 2007, p. 153.

3. Comparison Sketch of the Caudine and Rhandean Combats

a. The Events of the Caudine Forks

In 321 B.C., under the consuls T. Veturius Calvinus and S. Albinus Postumius, two Roman armies made their way to Luceria, a town on the border of Samnium and Apulia. The Samnites trapped them in the narrow Caudine Forks cutting all possible exits. It raised panic among the legionnaires which Livy describes with artistic style and eloquence¹.

The Plans of the Sides

In this desperate condition, the Romans made “many fruitless efforts to force a passage”. So, they inclined to the idea of sending ambassadors and asking peace on equal terms (*pacem aequam*) [Liv., IX, 9, 4]². As to the Samnites, they faced the challenge: what to do? In search for response, according to the legend, they turned for advice to Pontius Herenius, the old and wise father of their commander-in-chief Gavius Pontius. And he proposed two opposite ways for settling the conflict. According to **the first**, the Romans “[...] should all be immediately dismissed from thence unhurt (*omnes... inuiolatos dimittendos*)”. **The second** demanded “[...] they should all, to a man, be put to death (*omnes interficiendos*)” [Liv., IX, 3, 6–7]. By the estimation of the old man, the first way was the best because was aimed “[...] to establish perpetual peace and friendship with a most powerful nation”. While the purpose of the second was “[...] to put off the return of war to the distance of many ages” [Liv., IX, 3, 9–10]. But G. Pontius and the other chiefs were inclined to find **the third** way. According to that, the Romans, “[...] both should be dismissed unhurt, and, at the same time, by the right of war (*iure belli*), terms imposed on them as vanquished (*uictis*)”. In response, the old man warned them that it “[...] neither procures friends, nor removes enemies” [Liv., IX, 9, 11].

The Samnite Action And Roman Reaction

The warning, however, did not change the mind of the Samnite leaders. They estimated the third way as the best and did their best to bring it about. They were irritated by the fact that the Romans did not acknowledge their real state.

The way under consideration denoted two opposite approaches to the solution of the conflict. **The first** demanded punishment for the Romans as the conquered side: they would be sent “[...] under the yoke (*sub iugum*) unarmed, each with a single garment”. After that, they would leave the territories of the Samnites. **The second** concerned the settlement of the relations of the

¹ E. T. Salmo, *Samnium and Samnites*, Cambridge, Cambridge Univ. Press, 1967, pp. 223–226; G. Forsythe, *A Critical History of Early Rome: From Prehistory to the First Punic War*, Berkeley/Los Angeles, Univ. of California Press, 2005, pp. 298–300; A. Goldsworthy, *Roman Warfare*, London, Phoenix, 2007, pp. 44–45.

² About the negotiations see in detail L. Grossmann, *Roms Samnitenkriege: Historische und historio-graphische Untersuchungen zu den Jahre 327 bis 290 v. Chr.*, Düsseldorf, Wellen Vrlg., 2009, S. 66–69; H. H. Scullard, *A History of Roman World, 753 to 146 B.C.*, London/New York, Routledge, 2004, pp. 132–138.

Romans and Samnites for the future under the treaty of equality. It would give each of them opportunity to live in accordance with their own laws (*suis legibus*) [Liv., IX, 4, 3–4]. In other words, they would be recognized *societates liberae*. The Roman international law usually settled this kind of relations under the *ius gentium*¹.

After long discussions, the Romans accepted these conditions and sent the consuls to confer with G. Pontius. Livy pursues the historical traditions according to which they refused to conclude a treaty on the grounds that they had no authority for that. They stressed the impossibility of the case without the order of the Roman people (*iniussu populi*) [Liv., IX, 5, 1]. From the juridical point of view, they were, perhaps, right as they did not possess *imperium maius* enabling the generals to “[...] raise troops; to make war; to assume unlimited control over the allies and the citizens; to take the chief command and jurisdiction at home and in the field, rights which, without an order of the people, the consul is not permitted to exercise” [Salust, *Coniuratio*, XXIX, 2–3]².

By the words of Livy, instead of a treaty, a truce was signed under the surety of the consuls, legates, quaestors, and military tribunes. The Samnites agreed the treaty to be postponed and ratified by the Roman people. They demanded six hundred horsemen as hostages and threatened to put them to death if the treaty was not signed [Liv., IX, 5, 5]. Under these terms, the legionnaires were disarmed and sent under the yoke: “First, the consuls, nearly half naked, were sent under the yoke; then each officer, according to his rank, was exposed to disgrace, and the legions successively. The enemy stood on each side under arms, reviling and mocking them” [ibid.]. The consequent events are well known: after long discussions, the Senate denied the “ignominious peace”. Surprisingly, prevailed the opinion of Spurius Postumius, the defeated consul: “[...] none of the transactions at Caudium were directed by human wisdom” [Liv., IX, 9, 11]. The gods deprived of right reason both the Romans and enemy³. As to the peace engagement, it was recognized the private transaction of the consuls and their staff having no concern to the Senate and People. So, they resigned their offices. As private persons, they were led back to the Caudine Forks to be surrendered to the enemy under the heralds (*fetiales*). The Romans hoped to gain the upper hand over the Samnites sacrificing the persons responsible for the disgrace.

At the Caudine Forks, they met G. Pontius, who declined their new condi-

¹ More exactly, *ius gentium* in opposition to *ius civile* but in accordance with *ius naturale* since the latter concerned the rights of “all civilized nations”. See **B. Nicholas**, *Introduction to Roman Law*, Oxford, Clarendon, 1975, pp. 54–59; **P. Stein**, *Roman Law in European History*, Cambridge, Cambridge Univ. Press, 1999, pp. 12–13.

² About the typology, content and historical background of *imperium maius* see **V. Ehrenberg**, *Imperium Maius in the Roman Republic*, *The American Journal of Philology*, 74/2 (1953), pp. 118–123; Cf. **R. T. Ridley**, *The Extraordinary Commands of the Late Republic: A Matter of Definition*, *Historia*, 30/3 (1981), pp. 289–290.

³ It is a typical scene of remission of *publica ignominia* consisting of two phases: a. consul takes over the responsibility for releasing the army of infamia; b. tries to acquit himself referring to the Fate. See **A. Cheung**, *The Political Implications of Imperial Military Defeat*, *Scholia*, N.S. 7/1 (1998), p. 112; **R. A. Kaster**, *Emotion, Restraint and Community in Ancient Rome*, Oxford, Oxford Univ. Press, 2005, p. 34.

tions formulating his objection as follows: “Do the Roman people disapprove of their legions being saved by an ignominious peace? Let them have their peace and return the captured legions to the conqueror” [Liv., IX, 11, 3]. In other words, the Samnite leader demanded comeback to the standpoint of the conflict and drawing a new scenario of the settlement. Certainly, the sides did not come to terms, and the war revived causing great losses.

Livy reports about the symmetrical reaction of the Romans: in 319 B.C., they avenged the disaster in Luceria with a victory which gave them chance to recover the lost standards and free six hundred hostages. If we trust him, the Romans passed under yoke seven thousand Samnite prisoners [Liv., IX 15, 6]¹.

The Third Samnite War followed (298–290 B.C.) again bloody and cruel. The Romans succeeded to gain the final victory, and the Samnites were finally subdued².

b. The Events around Rhandea

Disaster

The Parthian king pressed the besieged with more vigor. In response, Paetus wrote him a letter and, like the Caudine consuls, proposed to settle the conflict on the terms of *pax aequa* underlining that “Peace was an interest of both sides alike. [...] Rome had the world in reserve, with which to support the war” [Tacit., Ann., XV, 13]. The proposal was denied, and Paetus asked for an interview with Vologeses. The king entrusted the negotiations to Vasaces the cavalry-commander whom Monobazus of Adiabene joined later. And soon the sides came to terms: “The agreement was that the blockade of the legions should be raised, the whole of the troops withdrawn from Armenian territory, and the forts and supplies handed over to the Parthians. When all this had been consumed, Vologeses was to be accorded leave to send an embassy to Nero” [Tacit., Ann., XV, 14]. In his records, Corbulo added some details of the arrangement: “[...] a sworn guarantee was given by Paetus, in face of standards and in presence of witnesses deputed by the king, that not a Roman would enter Armenia until Nero’s dispatch came to hand intimating whether he assented to the peace” [Tacit., Ann., XV, 16]. Paetus emphasized that the peace treaty endorsement privilege (instead of the Senate and People) belonged exclusively to the emperor.

Presumably, there was also another point of the agreement which the Romans preferred to pass over with silence. Tacitus mentions about it in the form of rumor: “Rumor added that the legions had been passed under the yoke; and other particulars were given, harmonizing well enough with our unfortunate position, and indeed paralleled by the behavior of the Armenians. For not only did they enter the fortifications before the Roman column left, but they lined the roads, identifying and dragging off slaves and sumpter-animals which had

¹ W. V. Harris, War and Imperialism in Republican Rome, 327–70 B.C., Oxford, Clarendon, 1985, pp. 175–182. T. J. Cornell, The Conquest of Italy, CAH, 7/2, The Rise of Rome to 220 B.C., 1989, p. 370.

² T. J. Cornell, op. cit., p. 380.

been captured long before; even clothing was snatched and weapons detained, our terrified troops offering no resistance, lest some pretext for hostilities should emerge” [Tacit., Ann., XV, 15; cf. Suet., Nero, 39, 1]¹.

The said outlines the essence of the policy of the Parthian king. It was aimed at the combining of two opposite approaches. On the one hand, he pursued a stable peace between the two super-powers – “a equitate quam sanguine, causa quam armis” [Tacit., Ann., XV, 2]. On the other hand, he was disposed to demonstrate his military advantage. The aphoristic formula of the king makes the idea of the combination more distinct: “He had sufficiently demonstrated his power; he had also given an example of clemency (satis adprobatam vim; datum et lenitatis experimentum)” [Tacit., Ann., XV, 24]. In this light, the parallel between his policy and the middle course of G. Pontius takes very probable shapes.

The same is true about the king’s stance to negotiate with Nero at every stage of the settlement of the conflict. It may be considered as an answer to the “reproach” of Postumius to the Samnites: “Had their reason been sound, would it have been difficult, during the time which they spent in sending for old men from home to give them advice, to send ambassadors to Rome, and negotiate a peace and treaty with the Senate, and with the People?” [Liv., IX, 9, 12].

A third parallel is also obvious. The Parthian king followed the tactics according to which “[...] matters might have rested under a truce, that is, until their ambassadors should have brought from Rome, either certain victory or peace” [Ibid.]. He tried to prevent the possible ruses of the Roman diplomacy. And more probably the source of his information was again the text by Livy.

Innovative proposals for the settlement of the conflict

Vologeses and his entourage did not blindly follow the text of Livy. They did their best to correct the Caudine plot paradigm with new approaches for accomplishing their main strategic plan. The consequent events came to prove that the Romans also were on that way.

After the Rhandea disaster, in the spring of 63, Vologeses sent a new embassy to Nero demanding once again to recognize his brother Tiridates the legitimate king of Great Armenia. Besides, his epistle contained a principally new proposal: “Nor would Tiridates have declined to come to Rome and receive his diadem, were he not detained by the scruples attaching to his priesthood, he would visit the standards and effigies of the emperor (signa et effigies principis), there to inaugurate his reign in the presence of the legions” [Tacit., Ann., XV, 24].

At first, the entourage of Nero took the proposal of the Parthian king as irony since he “was asking for a thing which he had already taken”. So, the state Council was held and it was decided to decline “the ignominious peace” and declare readiness to continue the war to suitable victory. At first sight, it resembled the Senate’s refusal to negotiate on the terms of G. Pontius. But

¹ Tacitus has depicted the scene in accordance with the concept of the pudor (pudor domi militiae) which was assessed as “a kind of slavery”. See **R. A. Kaster**, op. cit., 2005, p. 54.

besides this official reply, Nero's court sent also an unofficial message: "[...] presents leaving room for hope that Tiridates would not make the same request in vain, if he brought his suit in person (*si preces ipse attulisset*)" [Tacit., Ann., XV, 25]. This was the real answer by Nero to the innovative proposal of Vologeses. And we have no reason for identifying (or even comparing) it with what Corbulo proposed to Tiridates in 58 A.D.¹. In this case the conditions were absolutely different.

The two proposals may seem even identical. However, the difference is rather essential. During the conflict and peace negotiations, Vologeses emphasized his position of the leader of the defense League of the Transeuphratean countries. It is more than obvious in his response to Paetus to start the truce arrangement. He declared that he was waiting for his brothers, Pacorus and Tiridates: "[...] for considering what was to be their decision with regard to Armenia" [Tacit., Ann., XV, 14]. As to Nero and his court, they, on the contrary, were demanding Tiridates to enter into relations with Rome on his behalf, besides his participation in the League. Later, Corbulo uttered the other side of that demand: "[...] Vologeses would better consult the interest of the Parthian nation by an alliance with Rome than by a policy of reciprocal injury" [Tacit., Ann., XV, 27]².

Semantic Code of the Rhandean Peace Ceremony

Though the primary sources contain no distinct information about the efforts of the sides to combine these approaches, it is obvious, that they came to terms around the problem. The Rhandean treaty ceremony is the best evidence of that.

Indeed, Nero and his court officially preferred war. Corbulo was appointed commander-in-chief of all the Roman forces in the East, "[...] his powers were raised to nearly the same level as that allowed by the Roman nation to Pompey for the conduct of a Pirate war" [Tacit., Ann., XV, 14]³. He transferred the demoralized legions of Paetus to Syria and enlisted a new army from well-trained legions. He concentrated his *grande armée* in Melitene to enter the borders of

¹ After T. Mommsen, the prominent advocates of this idea were W. Schur and his followers. **W. Schur**, *Zur neronischen Orientpolitik*, Klio, 20 (1926), S. 216–217. As to M. Hammond, he attributed the idea and its fulfillment exclusively to Corbulo. **M. Hammond**, op. cit., pp. 100–101.

² It seems an expression of the foreign policy of Rome from formative period which repeated in history from time to time: "The hallmark of the Republic's peacemaking – its readiness in many cases to end conflicts on terms that would reconcile the defeated to their new status as partners [...]" **N. Rosenstein**, *War, Peace, and Reconciliation at Rome*, in *War, Peace, and Reconciliation in the Ancient World* (ed. by K. Raaflaub), Malden/Oxford, Blackwell, 2007, p. 239.

³ Proceeding from this comparison, scholars usually define the power of Corbulo as *imperium maius*. See **M. Hammond**, op. cit., p. 100, n. 4; **H. H. Scullard**, op. cit., p. 266; **D. Shotter**, op. cit., p. 39. For us another approach is acceptable: Corbulo (*legatus principis*) executed the supreme military power *mandatu Neronis* [Tacit., Ann., XV, 17]. From Augustan times, this was an established rule because the emperors were considered the commanders-in-chief of Roman armies. See **J. R. Fears**, *The Ideology of Victory at Rome*, ANRW, II, 17/2 (1981), p. 752; **T. Hölscher**, *Images of War in Greece and Rome: Between Military Practice, Public Memory, and Cultural Symbolism*, *The Journal of Roman Studies*, 93 (2003), p. 16.

Greater Armenia. He had at his disposal four legions (III, VI, V, XV), detachments from Illyricum and Egypt with the allied horse and foot, auxiliaries of the tributary princes [Tacit., Ann., XV, 25]¹. As to the Parthians, they also showed martial energy to restart the conflict.

Corbulo entered Armenia choosing the road by which L. Lucullus had proceeded in 69 B.C.². Nevertheless, the tension did not bring to a new military clash. Instead, the adversaries initiated new negotiations. The “marginal” gestures, words and actions made up the real essence of them. The Roman embassy adopted “not an unconciliatory tone”, and expressed a principally new estimation of the conflict: both Parthia and Rome had received a lesson against arrogance (*documento adversus superbiam*) [Tacit., Ann., XV, 27]. It is difficult to define if that was only the opinion of Corbulo or the marker of a new eastern policy of Nero? In both cases one thing is doubtless: it traced equality between Rome and Parthia in settlement of the destructive conflict³.

This consideration makes grounds for speaking about the most significant deviation from the Caudine plot. Instead of black-and-white (either ... or) representation of the conflict, it reached the many sided understanding of that (both ... and), which opened the door for compromise. As the first step to this, the sides came to terms about the time and place of peace arrangement: “The date was to be early; for the place, the scene of the recent investment of Paetus and the legions was chosen by the barbarians in memory of their success there” [Tacit., Ann., XV, 28]. As to Corbulo, “[...] he expected his men to wipe out the ill repute that had attached to them before” [Dio Cass., LXII, 23, 2]. He ordered the son of Paetus, a tribune, to bury the relicts of the fallen legionnaires left in the field of Rhandea.

On the fixed day the Romans arrived to the camp of Tiridates (in castra Tiridatis). Despite Dio Cassius, Tacitus underlines that only Tiridates took part in the Rhandean talks and ceremony. Vologeses, Pacorus and Monobazus kept an eye on the process at a distance. If this version is right, we can say that the Parthian side acceded to the demand of Nero, and Tiridates participated in the peace arrangement on his behalf.

We distinguish three stages in the Rhandean treaty ceremony performed during several days.

The prologue: with his proxies and guards, Corbulo arrived to the camp of Tiridates to meet him and discuss the details of the forthcoming ceremony. Both of them descended from horses and clasped hands (*et pedes uterque dexteris miscuere*) [Tacit., Ann., XV, 28]. It was a well-known detail of the friend-

¹ Despite the rumors about Corbulo's drawing near, the Parthian king did not show signs of haste in his actions. At his demand the legionnaires constructed a bridge over Arsianias River without any real need of that [Dio Cass., LXII, 21, 4].

² About the parallels of the military activity of these two generals in Armenia see **R. Ash**, op. cit., pp. 364–373.

³ Similar status of equality had been achieved in the times of Tiberius and Artabanus II. See **A. D. H. Bivar**, op. cit., p. 70; **K. H. Ziegler**, *Die Beziehungen zwischen Röm und Partherreich*, Wiesbaden, Vrlg. Reiner, 1964, S. 48. About the typology of similar “agreements” see in detail **D. Wittman**, *How a War End. A Rational Model Approach*, *The Journal of Conflict Resolution*, 23/4 (1979), pp. 744–749.

ship ceremony in Antique tradition¹. In the talks, Corbulo emphasized the desirability of “the safe and salutary course”. Tiridates agreed with that and confirmed his readiness to receive the emblem of royalty (*insigne regium*) from the hands of Nero. The end of the dialogue was marked by a kiss (*osculo*) of the two actors [Tacit., Ann., XV, 29].

From this point of view, it is worth to remember that a kiss denoted the equality of the social rank of two persons in the Old Iranian tradition². However it is attested in the Roman tradition as well³. So it is right to think that the Eastern and Western traditions were combined in a single ritual text to define the status of Tiridates.

The process: took place after some days in the same Rhandean valley. From modern point of view, it can be formulated as “diffusion of military activity to community” by means of ritual and ideological concept⁴. And it represented an unprecedented event – a joint *contio* of the Parthian, Armenian and Roman troops [Dio Cass., LXII, 23, 3]. Based on the records of Corbulo the account of Tacitus is more detailed: “[...] on the one hand, cavalry range in squadrons and carrying their national decorations (*imaginibus patriis*), on the other, columns of legionaries standing amid a glitter of eagles and standards and effigies of gods which gave the scene resemblance to a temple” [Tacit., Ann., XV, 29]. The apogee of the ceremony was the next scene, where Nero was present “in his image”: “[...] in the centre, the tribunal sustained a curule chair; and the chair a statue of Nero (*effigiem Neronis*). To this Tiridates advanced, and, after the usual sacrifice of victims, lifted the diadem from his head and placed it at the feet of the image” [Ibid.]. The second part of the coronation ritual was thought to be held at Rome: Tiridates would receive back the diadem from the hands of Nero.

The situation shows obvious parallels with the coronation of Tigranes II, king of Great Armenia, by Gn. Pompey in the Roman camp in 66 B.C. Entering the camp, Tigranes wore both tiara and diadem, the symbols of his royal dignity. He came up to Pompey and cast aside the diadem (τὸ τε διάδημα ἀπορρίψαντα) ready to prostrate on the ground. In return, Pompey: “[...] springing up hastily, bound on the diadem (*ajnadhmativ*) and seated him upon a chair close by” [Dio Cass., XXXVI, 52, 3–4]. After that, the general articulated the meaning of the ritual act: “[...] he had not lost the kingdom of Armenia, but had gained the friendship of the Romans (τὴν τῶν Ῥωμαίων φιλίαν προσειληφῶ

¹ G. Herman, *Ritualized Friendship and Greek City*, Cambridge Univ. Press, 1987, pp. 50–54.

² By the words of Herodotus, “When they (the Persians) meet one another in the roads, by this you discern whether those who meet are of equal rank, for instead of greeting by words they kiss one other on the mouth; but if one of them is a little inferior to the other, they kiss one other on the cheeks, and if one is of much less noble rank than the other, he falls down before him and does worship him” [Herod., I, 134, 1].

³ Plin., *Panegyricus*, 71, 4. Cf. A. Wallace-Hadrill, *Civilis Princeps: Between Citizen and King*, *The Journal of Roman Studies*, 72/2 (1982), p. 33.

⁴ “A large part of human and historical significance of wars thus lies not so much in their factual results (collective victory or defeat, individual triumph or death) as in emotional, ethical, and ideological experience and concepts connected with war and warfare” T. Hölscher, *op. cit.*, p. 2.

εἴη)” [Ibid.]¹.

To complete the scene, it appears necessary to concern the legal meaning of the two crowns of the kings of Great Armenia. The problem is discussed in some modern studies. According to them, the kings received their tiara (ἡ τίαρα ὄρθα) from the state Assembly of Greater Armenia held periodically at the slopes of the sacred mountain Niphate in the district Daranalia. It symbolized their supreme authority in the Armenian community². As to the diadem (to; diavdhma), which originated from the Hellenistic state practice and theory, it symbolized the legitimacy of the king's authority by the international standards³.

Tiridates bore the tiara while travelling to Rome [Suet., Nero, XIII, 2]. Probably, he received it in 54 A.D. being recognized as the lawful sovereign of Greater Armenia by the nobility and the Assembly. He also received the diadem from Vologeses I. It happened in 61 A.D., when the Roman nominee Tigranes was yet on the Armenian throne. The Parthian king convened the Council of the Transeuphratean league, accused the Romans of injustice “[...] and bound the diadem on the brows of Tiridates” [Tacit., Ann., XV, 2]⁴. Presumably, it was the same diadem which the latter placed at the feet of the image of Nero.

The epilogue: “To his glories Corbulo added courtesy and a banquet (epulasque)” [Tacit., Ann., XV, 30, 5]⁵. During that Tiridates observed some novelties which filled him with admiration for ancient customs of the Romans (admiratione prisci moris). And it seems more attractive to trace in these novelties (besides the details of camp service rituals whereof Tacitus records) the essential sides of the Rhandean arrangement.

For this assumption we proceed from the coronation of Tigranes II which was also closed with a banquet (δεῖπνον) [Dio Cass., XXXVI, 53, 4]. Supposedly, it performed a ritual of the initiation of the Armenian king into the Roman friendship. Discontent with Pompey's settlement of the Armenian affairs, the young prince Tigranes refused to participate in the banquet and collaborate with the Romans. In other words, he rejected to be declared *amicus populi Romani*. This incurred the general's hatred who confined him. Later, when the prince denied paying contribution, Pompey put him in chains and kept as war

¹ Nearly the same scene is traceable during the arrival of Germanicus in Armenia and coronation of Zenon in Artaxata in A.D. 18. See **E. Koestermann**, *Die Mission des Germanicus im Orient*, Historia, 7(1958), S. 342.

² **A. Stepanyan**, *Metamorphoses of History in Greater Armenia*, v. 1, The Age of the Artaxiads, Yerevan, S. Khachents. Printinfo, 2012, pp. 312–317 (in Arm.).

³ **M. Lemosse**, *Le couronnement de Tiridate. Remarques sur le statut des protectorats romains*, in *Mélanges en l'honneur de G. Gidel*, Paris, Librairie Sirey, 1961, pp. 455–468; **Ed. Champlin**, *Nero*, Cambridge (M.A.)/London, Harvard Univ. Press, 2003, p. 226.

⁴ **M. Heil**, *op. cit.*, S. 101.

⁵ On the significance of banquets in the Roman ceremonies of *amicitia* see **D. Konstan**, *Friendship in Classical World*, Cambridge, Cambridge Univ. Press, 1997, pp. 137–140. In this conjunction, it is worthy to remember that the banquets were called to establish not only the unity but also the hierarchical relations of their participants. **J. Goddard**, *The Tyrant at Table*, in *Reflections of Nero*, p. 70. And from Roman point of view, it indicated the unity of two opposite social institutions giving *beneficia* and replaying *gratia*. **B. Inwood**, *Reading Seneca. Stoic Philosophy at Rome*, Oxford, Clarendon, 2005, p. 69.

captive.

If this restoration is right, we can assert that Corbulo's banquet had nearly the same meaning and was arranged with the end of dedicating Tiridates into the Roman friendship. Soon, the said found its affirmation in diplomatic actions: Vologeses I turned to the Romans with a note in which he outlined the conditions of Tiridates' voyage to Rome. Their focus was his status in accordance with Roman political and symbolic axiology: "[...] Tiridates should be exposed to none of the outward signs of vassalage (*imaginem servitii*), should not give up his sword, should not be debarred from embracing of the provincial governors or be left to stand and wait at the doors, and in Rome should receive equal distinction with the consuls (*consulibus honor esset*)" [Tacit., Ann., XV, 31]. In return, the Roman side uttered its demand about the hostages from all the members of Transeuphratean league – Parthia, Athropatene, Great Armenia and Adiabene [Dio Cass., LXIII, 1, 1].

Dio's account about the travel of Tiridates to Rome supplements the note of Vologeses with new details: "Three thousand Partihan horsemen and numerous Romans besides followed in his train. They were received by gaily decorated cities and peoples who shouted many compliments" [Dio Cass., LXIII, 2, 1]. The procession showed obvious semblance with the well-known Roman ceremony *adventus* – arrival of a high ranked magistrate (proconsul) to a province. It was first of all aimed at the establishing of *consensus omnium*⁶. In other words, Tiridates "carried his friendship" from eastern peripheries to the center of the Roman world.

However, we are not going to get involved with the details of these and subsequent events – Tiridates' nine months long voyage and coronation at Rome in 66. All that is well attested by primary sources, and the logic of events makes grounds for their adequate interpretation⁷.

Conclusion

Two events are distinct in Roman history. Though separated by centuries, they show some obvious features of the common plot. They began with similar standpoints – the surrounding and surrendering of the Roman army to the enemies in closed locations, the Caudine Forks and Rhandean Valley. However, in the first case (321 B.C.), a compromise solution of the conflict was not found. Rome recovered military activity and at last subjugated the Samnits on account of numerous losses (290 B.C.). As to the second conflict, it shows obvious efforts of the participants to come to terms. After the Rhandean disaster, the

⁶ S. G. Mac Cormack, Change and Continuity in Late Antiquity: The Ceremony of Adventus, *Historia*, 21 (1979), pp. 722–723.

⁷ Nero's entourage was going to use Tiridates' arrival to convince the Romans in the surrender of the Parthians. Seneca also took part in this propaganda, though with his specific motivation. The heroine of his last tragedy Agrippina prophesied: "The humble Parthians will bid for [Nero's] bloody hand [...], but he will give his throat to the enemies deserted, destructed and deprived of everything" [Octavia, 627–631]. Cf. P. Kragelund, Nero's Luxuria in Tacitus and in Octavia, *The Classical Quarterly*, 50/2 (2000), pp. 505–506.

conflicting sides – Rome and Parthia – recognized the rational compromise as a desirable alternative to war. A unique mode of international relations was established: carrying on his membership in Transeuphratean league, the Armenian king entered into friendly relations with Rome and was recognized *amicus populi Romani*. The semiotic code of this new position of Great Armenia can be formulated in the form of an algorithm of equivalent elements – both ... and (both Parthia ... and Rome). It signified a principally new settlement of the Armenian problem achieved through ebbs and tides of the Ten Years War. It was aimed to secure the interests of all the sides of the conflict who hoped to gain guarantees of stability on the Euphrates frontier. And the hopes came true: the Rhandean treaty secured peace for about fifty years¹.

It must be added that this optimal settlement paradoxically coincided with the great domestic instability in Rome – the economic crisis, uprisings and unrest in provinces, schemes of nobility and philosophers, fire of the City, persecutions of the Christians. In Nero's response to them, the artistic and rhetoric gesture began to prevail. The said is also true about Tiridates' pompous coronation at Rome: Nero spent on it an enormous sum counting more than 400.000000 H.S.².

The next problem of our concern – whether the conflicting sides corrected their current policy proceeding from the Caudine experience – did not attain an absolutely undoubted solution. One thing is distinct – the Romans truly, the Parthians most probably saw parallelism between the two events. And this historical background was present in the “reverse perspective” of the main actors of the time on the both banks of the Euphrates.

¹ In other words, proposed by T. Mommsen and brought to its heights by W. Schur the concept of Nero's Armenian policy with a single goal – a Parthian appanage under nominal Roman suzerainty – appears groundless. Cf. **M. Heil**, *op. cit.*, S. 200–201.

² Nero spent on Tiridates' coronation – voyage, ceremonies, banquets, and entertainments – a sum counting at least 200.000000 H.S. [Dio Cass., LXIII, 1, 1]. It must be added to the 200.000000 H. S which Tiridates received from the emperor in the form of “various kinds of gifts” [Dio Cass., LXIII, 6, 5]. According to Suetonius, the sum made up more than 300.000000 H.S. For comparison, it must be remembered that the yearly budget of Roman Empire made up nearly 800.000000 H.S. See **Ed. Champlin**, *op. cit.*, p. 227.

ՄԵԾ ՀԱՅՔԸ ԵՎ ԵՓՐԱՏԻ ՍԱՀՄԱՆԸ
Ք.Հ. 60-ԱԿԱՆ ԹԹ.
(Հակամարտություն, գաղափարներ, հանգուցալուծում)

(ԱՄՓՈՓՈՒՄ)

Հոդվածը խնդիր ունի լուսաբանելու հայոց պատմության մի հույժ կարևոր դրվագ՝ իր տարաբնույթ ընդգրկմամբ՝ ռազմական, դիվանագիտական, իրավական և այլն: Խոսքը, այսպես կոչված, պարթևահռոմեական տասնամյա պատերազմի (54–64) ընթացքի, ավարտի և արդյունքների նորմատիվ հաստատագրման մասին է: Մի հիմնախնդիր, որն ավելի քան հարյուր տարի հետազոտական սևեռումի առարկա է: Սկզբնաղբյուրները, թեպետ բազմաքանակ չեն, բայց պարունակում են բավական հարուստ և հիմնավոր տեղեկույթ՝ Կ. Տակիտուս, Սվետոնիոս, Հավսեփոս Փլաբիոս, Դիոն Կասսիոս:

Արդի հետազոտողներից շատերը, տուրք տալով սկզբնաղբյուրներին, իրենց գիտաղացքը կառուցում են ըստ հռոմեացի ըմբռնման: Հայդմ պատերազմի ընթացքը և արդյունքները մեկնաբանում են իբրև հռոմեական գեներալի և դիվանագիտության իրական կամ ձևական հաղթանակ: Ընդամին, այս ամենում Պարթևստանին և Մեծ Հայքին վերագրվում է սոսկ կրավորական դերակատարություն:

Այս և նման այլ կարծրակերպերի հաղթահարման նպատակով հոդվածում առաջ են քաշվում և հիմնավորվում հերտևյալ հիմնադրույթները.

- 50-ական թվականներին ձևավորվել և մեծ ռազմաքաղաքական կշիռ ունեւր Անդրեփրատյան պաշտպանական միությունը (sum-maciva): Վերջինիս առաջատարը (հեգեմոն) Պարթևստանն էր, կազմի մեջ ընդգրկված էին Ատրպատականը, Մեծ Հայքը, Ադիաբենեն և (հույժ հավանական է) Աղվանքը: Նրանցից յուրաքանչյուրն ուներ իր իրավունքներն ու պարտականությունները: Կարևորագույն որոշումներն ընդունվում էին միության խորհրդում:
- Միությունը մշակել էր իր ռազմավարությունն ու մարտավարությունը՝ հիմնված պատմական փորձի վրա: Նպատակն էր՝ ապահովել կայուն խաղաղություն Եփրատյան սահմանին: Այս կապակցությամբ հոդվածում բանաձևված է մի ենթադրույթ այն մասին, որ պարթևաց և հայոց արքունիքներում քաջատեղյակ էին Հռոմի պատմությանը և մասնավորապես նրա դրամատիկ դրվագներին: Ի մասնավորի, խոսքը Ք.ա. 321 թվականի *Կավդիումի կիրճի* աղետի մասին է, երբ հռոմեական բանակը շրջապատվեց և անձնատուր եղավ սամսիտներին: Նույնը կատարվեց նաև Մեծ Հայքում. 61 թվականին զորավար Ց. Պետուսոն և իր լեգիոնները շրջապատվեցին Հռանդեայում և ստիպված եղան ձանաչել իրենց

պարտությունը և անձնատուր լինել: Հարադրելով այս երկու իրադարձությունները՝ Անդրեփրատյան միությունն իր ձեռքն առավ հակամարտության խաղաղ հանգուցալուծման դիվանագիտական նախաձեռնությունը:

- Հռոմեացի պատմիչներ Տ. Լիվիուսի և Կ. Տակիտուսի վկայությունների զուգահեռմամբ՝ հողվածում փորձ է արված բացահայտելու երկու հակամարտությունների խաղընթացը (սցենար): Թեպետ մի շարք ընդհանրությունների, դրանցում առկա են նաև ակնառու տարբերություններ: Դրանք վերաբերում են առավելաբար հակամարտությունների հանգուցալուծման խնդրին: Կավդիումի կիրճում հռոմեացիներին հաջողվեց դիվանագիտական հնարքներով փրկել իրավիճակը, ապա վերսկսել պատերազմը և հասնել հաղթանակի: Այլ էր իրավիճակը Հռանդեայում. Անդրեփրատյան միությունն աստ ցուցաբերեց մեծ հետողականություն. հակառակորդին անցկացրեց անարգանքի լծի տակով և նրան պարտադրեց *իր խաղաղությունը*:
- Հարդյունս տևական բանակցությունների, կողմերը գնացին փոխզիջման: Կնքվեց մի պայմանագիր, որն ինչ-որ չափով հիշեցնում էր Տիգրան II-ի ժամանակաշրջանի իրողությունը: Մեծ Հայքը բարեկամական հարաբերություններ էր հաստատում ժամանակի երկու գերտերությունների հետ: Նշանագրային (սեմիոտիկ) բանաձևմամբ այն ենթադրում էր փոխլրացման (և...և) կարգավիճակ, որն ընդունակ էր Եփրատի սահմանին ապահովել երկարատև հոմեոստասիս: Ներոնի վարչակազմն այնքան էր շահագրգռված հիմնախնդրի նման հանգուցալուծմամբ, որ պատրաստ էր կայսրության տարեկան եկամտի կեսը (400 միլիոն սեստերց) ծախսել հայոց նորընծա արքա Տրդատ I-ին Հռոմ հրավիրելու և թագադրելու համար:

ВЕЛИКАЯ АРМЕНИЯ И ЕВФРАТСКАЯ ГРАНИЦА В 60-Х ГОДАХ ПО Р.Х. (Конфликт, идеи, урегулирование)

(РЕЗЮМЕ)

Целью статьи является освещение одного из важных фрагментов армянской истории в военном, дипломатическом и правовом аспектах. Речь идет о так называемой десятилетней войне (54–64 гг.) и нормативном урегулировании ее результатов с точки зрения международного права. Эта проблема уже более ста лет является предметом исследования многих ученых. Освещающие ее первоисточники, правда, немногочисленные (К. Тацит, Светоний, Иосиф Флавий, Дион Кассий) содержат, однако, богатую и важную информацию.

Под влиянием этих первоисточников, многие современные исследователи подходят к разрешению данной проблемы следуя проримской концепции. В соответствии с этим, они представляют ход войны и ее основные результаты как реальную или формальную победу Рима. Что же касается Парфии и Великой Армении, то им приписывается пассивная роль.

С целью преодоления подобных стереотипов в статье ставятся и обосновываются следующие идеи.

- В 50-х годах был основан и пользовался большим влиянием союз Трансэвфратских государств (սյմախիա). Его гегемоном была Парфия, а членами Атропатена, Великая Армения, Адиабена и (вероятно) Кавказская Албания. Каждое из государств имело свои права и обязанности. Важнейшие решения принимались на Совете союза.
- Союз разработал и претворял в жизнь свою стратегию и тактику, основанную на опыте исторического прошлого. Его цель заключалась в установлении устойчивого мира на евфратской границе. В этой связи в статье выдвигается гипотеза о том, что в правящих кругах Парфии и Армении были хорошо осведомлены о драматических периодах римской истории. Речь идет, в частности, о событиях, развернувшихся в Кавдинском ущелье, в 321 г. до Р.Х., когда римская армия была окружена и вынуждена капитулировать. То же самое случилось и в Великой Армении: в 61 году, легат Ц. Пет и его легионы были окружены в Рандее и признали свое полное поражение. Сопоставив эти два события, Трансэвфратский союз взял в свои руки инициативу дипломатического урегулирования конфликта.

- Сопоставление информации римских историков Т. Ливия и К. Тацита, позволяет восстановить ход развития двух конфликтов. Несмотря на ряд общих черт, в них имеются и весьма значительные расхождения, касающиеся проблемы разрешения конфликтов. В Кавдинском ущелье римлянам удалось спасти положение с помощью дипломатических уловок. Далее они возобновили войну и одержали победу. Иначе сложилась ситуация в Рандее. Трансэвфратский союз в своих действиях продемонстрировал большую последовательность: провел неприятеля “под игом” бесчестия и навязал ему *собственное понимание мира*.
- Вследствие долгих переговоров, стороны пошли на компромисс. Был заключен договор, в некоторой мере напоминавший реалии времен Тиграна II: Великая Армения вступала в амикальные отношения с двумя сверхдержавами того времени. В семиотическом оформлении он представлял ситуацию комплементарности (и...и), способную обеспечить долговременный гомеостасис на евфратской границе. Режим Нерона был так заинтересован в таком разрешении конфликта, что пожертвовал половину годового дохода бюджета империи (400 миллионов сестерциев), чтобы пригласить армянского царя Тиридата I в Рим и короновать.

CHARACTERISTIC FEATURES AND PERIODIC CLASSIFICATION OF THE MEDIEVAL ARMENIAN HISTORIOGRAPHY

The ways the specific features of the Armenian historiography have developed, the problems of exploring the specific features of different centuries and their periodization has not attracted too much attention by the researchers. No works covering the whole path trodden by the Armenian historiography have yet been published and generally recognized. The problems of medieval Historiography have usually been restricted to recounting or simply to presenting the Medieval culture¹. In general studies of this kind the main attention is focused on characterizing specific historians' works, rather than on historiographic features of historical periods². It is not surprising that in the Medieval Armenian spiritual Culture the issues of mutual impacts between historiography and literary works have not received special attention either. However, the problem of periodic classification of the Medieval Armenian history writing has become a starting point for putting forward some new issues of theoretical nature as well as for making generalizations.

However, prior to raising those questions one has to tackle the key issue of periodic divisions. It is to be noted in this connection that it is extremely difficult to offer a single crucial criterion of dividing the Medieval Armenian history writing into individual stages. It is to be pointed out at once that the efforts to directly link the course of writing history to the socio-economic rela-

¹ See e.g., Մ. Աբեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, գիրք առաջին, «Երկեր», հատ. Գ, Երևան, 1968, Ibid., Հայոց հին գրականության պատմություն, գիրք երկրորդ, «Երկեր», հատ. Դ, Երևան, 1970, Կ. Քիպարեան, Պատմություն հայ հին գրականության, Վենետիկ, 1992:

² Thus, the monumental work «Հայապատումը» by Gh. Alishan is a research work and a reading book at the same time. In Volume 1, the author showed in different sketches the literary and scholarly legacy of the Armenian historians of the 5th to 18th centuries, as well as diverse problems with regard to the creative impacts. Volume 2 contains large fragments from the same authors (Ղ. Ալիշան, Հայապատում, հ. Ա-Բ, Վենետիկ, 1901): K. Mutaftian's notes are concerned with the Armenian Historiography as a whole, see C. Mutaftian, Quelques specifites de l' historiographie arménienne, «Հանդես ամսօրեայ», 2010, pp. 253–274: The only large study of the Medieval Armenian Historiography was a 3-volume work by L. Babayan (see Բաբայան, Դրվագներ Հայաստանի Վաղ Ֆեոդալիզմի դարաշրջանի պատմագրության (5–8-րդ դդ.), Երևան, 1977: Դրվագներ Հայաստանի զարգացած ֆեոդալիզմի դարաշրջանի պատմագրության (IX–XIII դարեր), Երևան, 1981: Դրվագներ Հայաստանի XIV–XVIII դարերի պատմագրության, Երևան, 1984), retaining the seal of the Soviet mentality and has a descriptive character.

tions are below all criticism. E.g.: characterizations like “Historiography of the Early Period of Feudalism”, or “Historiography of the Period of Developed Feudalism” can lead to a blind alley, since for the subsequent centuries the Armenian reality does not provide opportunities to suggest relevant characteristics. Therefore, to logically describe the path of the Armenian Historiography, use can be made of a direct benchmark principle.

To do a further search, it is necessary to arrive at a general conclusion with regard to another important issue, as to which are the chronological indicators of the Medieval Historiography? In trying to answer this question, it may seem that the issue of the origin of the Medieval Armenian Historiography cannot be a subject of any serious discussion. The 5th century, as a period of inception, can be regarded as a natural borderline, although comprehending a given century will unavoidably require analytical approach to the antecedent periods of time. The final chronological borderline can incite discussion. With regard to the in-depth phenomena, the terminal period of the Medieval historiography can be pointed out as the 70–80s of the 18th century. The matter is that the historical works written in those years by Movses Baghramyan «Նոր տնտրակ» and Michael Chamchian “Armenian History” had substantially distanced themselves from the Medieval mentality and clearly absorbed the West-European socio-political and scholarly impact. In the subsequent decades, too, particularly in Armenia Proper and in the adjacent areas, the Armenian authors had written books impregnated with the Medieval traditions as well as historical works representing the same genres, being however unable to change the course of historical development. No matter how disputable can be the characterization of the “New Armenian Historiography”, the generally accepted truth is that in the late 18th century the Armenian spiritual activities surrendered their positions attained in the Middle Ages.

Now about other issues. The image of the initial stages of the Medieval Armenian Historiography, its typological features also determine the crucial ideological factors of shaping the spiritual culture. In different epochs, e.g., there were differences in the Armenian life, in the Eastern and Western perceptions of history, mythological and epic world outlook, as well as the traces left by Christianity.

Also of fundamental significance are the issues of mutual relationships between the written and oral cultures. It is beyond doubt that the oral tradition has had a great impact on history writing, while by no means diminishing the differences among the echoes and traces of the folk-created and popular compositions in the relics of the written culture. Another problem is that the oral tradition at different epochs had resulted from creative efforts of different public groups pursuing diverging ideological objectives, therefore historiography carries unmistakable seals of that ideological confrontation.

The issue of language and style of the works on history is also connected with the interrelations between the oral and written cultures. Not uncommonly, the folk and often poetically organized compositions have determined the basic structure of the historical books. Meanwhile, the folk pieces have also

been rewritten in prose leaving an indirect or mediated influence stipulating a choice of models for historical presentations. There have also been reverse phenomena. On occasions of relaxed positions of the official or elite culture the historical compositions were created in verse, thus expanding their capacity to be transferred to next generations. The same tendencies are attested by the facts of eliminating the verses in the past.

The historical compositions take their origin from the conservative strata, therefore the issue of their language is particularly significant. The quality of *belle-lêttres* mostly belongs to the Early Medieval compositions, particularly those written in Classical Grabar of the 5th century. Meanwhile, as far back as the 10th c., the written works were compiled from the live word in a very distinctive language. Within the subsequent centuries, with the settlement of the Middle Armenian, linguistic differences became more conspicuous. Towards the end of the Medieval period, the linguistic differences had nearly made impossible mere recordings of the historical events by the immediate partakers. The language of history writing remained Grabar, although the vivacity of the lost language was controlled by the very few. Therefore, a new method became popular of dual authorship of a single historical composition. E.g., the Histories by David Bek and Abraham Yerevantsi (Abraham of Yerevan) were recounted in colloquial language, in the native dialect. The Mkhitarian monks enriched those oral compositions with new facts rewriting them in Grabar, reinforcing the newly composed pieces with the ideological orientation typical for the traditional historiography.

When offering a periodic division of historiography, it is impossible to circumvent the widely spread problems of the types of creativity or belonging to a genre of historical compositions in the Middle Ages. In the Armenian Medieval historiography historical works were created following certain principles, possessing their own genre-type originality, however, more often than not the genres were not discretely delimited. As to the Medieval authors, they kept trying to determine the genre varieties of the preceding history writers and their compositions, however, the current characterizations being largely conventional, they can hardly be adopted without reservations. The genre differences had been stipulated not only by the authors' objectives, their level of preparedness, knowledge or breadth of coverage; they must have rather had deeper causes. Particularly great was the role of variations in the perceptions of time and space.

It is easy to notice that "History" as a separate genre had seized a commanding role at the initial stage of the Armenian History Writing. That is the title of the majority of compositions of historical type written in the Armenian Middle Ages. From the genre point of view, "history" is systemic presentation with prevailing chronological or thematic approaches. The exemplary pieces have been those that retained the strict chronological order. Chronological or thematic deviations were considered to be structural defects. Histories are also such compositions which give a chance to reveal the author's outlooks and scrutinize in detail the causes of events and phenomena, feedbacks and conse-

quences. In the structures of histories a special place belongs to Introductions declaring the authors' intentions and creative principles. Careful attention was dedicated to maintaining proportions: «**չնուազեցուցանել զեղեալսն և կարճակտուր պատմել բանիւք անփութութեամբ**»¹. As a rule, history writers compared themselves to a skilled captain who would assuredly bring to completion a difficult undertaking, i.e., would reach a quiet haven. The early Medieval historians had often quoted letters and documents. However, it was not by default that they should have been executed on the basis of authentic documents. E.g., the correspondence quoted by Movses Khorenatsi between the Roman Emperor Diocletian and Trdat III is a result of literary creation. Letters, as e.g. the letter by Emperor Morik to the Persian King Khosrov II, show the reality and the soul of a time period. However, they are not word-by-word reproductions. The same can be said about the speeches pronounced by meaningful historic personalities.

From the scope of geographic perception, the “histories” mostly present the Armenia’s past, including individual episodes in the history of neighboring countries. Therefore, the historical works created in the Armenian environment have predominantly been “Armenian Histories”.

As to the genre, the one having the closest connection with history is chronicle writing. The chroniclers focused their attention on events taking place within comparatively short periods of time. Their foremost problem was not explanation of events and phenomena, but rather a coherent registration of happenings. In chronicles, the coherence of the interior structure is quite simple. The chronicler, having finished his writing on the antecedent years, goes over to presenting his version of the events that follow. Chronicles mainly deal with military and political events. Considerably less attention was concentrated upon the country’s interior life or spiritual and cultural affairs. The chronicles have experienced heavy impacts from the antecedent historical traditions. A great number of chroniclers continued the compositions walking in the footsteps of their predecessors.

Chronicle writing has paved its way into the future since the 7th century. The first chronicle that has reached us was written in the late 7th century and in the new literature is ascribed to Philon Tirakatsi². It had a compilatory character and was based on “The Armenian History” by Movses Khorenatsi (Movses of Khoren) and on a number of translated works³. The Armenian materials occupy those two modest places which can be considered characteristic for the chronicles gradually adopting a national character. Particularly noteworthy is the fact that in the last sentence of the Chronicle the event is dated in the

¹ **Ղազար Փարպեցի**, Պատմութիւն Հայոց, «Մատենագիրք Հայոց», հատ. Բ, Անթիլիաս-Լիբանան, 2003, էջ 206:

² **Տէն Փիլոն Տիրակացի**, Ժամանակագրութիւն, «Մատենագիրք Հայոց», հատ. Ե, Անթիլիաս-Լիբանան, 2005, էջ 899-902:

³ See **Բ. Սարգիսեան**, Անանուն ժամանակագրութիւն, խմբագիր յօրինեալ յէ դարու ի հնագոյն ժամանակագրաց, Վենետիկ, 1904, pp. 5-29: **Հ. Բարթիկյան**, Անանիա Շիրակացուն վերագրվող մի «Ժամանակագրության» և նրա հեղինակի հարցի շուրջ,- «Բանբեր Մատենադարանի», 8, Երևան, 1967, էջ 57-77:

Armenian Era¹, and so we encounter the first case of dating the events with regard to years in the entire Armenian Historiography². Regretfully, through lack of material, we are deprived of a further development process of the chronicle genre. One can offer some remarks on a large work on the basis of a Chronicle by Mathew of Edessa. Here the registration is started with the events of 951–952³, while this date can by no means be regarded as having a special meaning or, even less so, as having a revolutionary significance. It remains to assume that Matthew of Edessa (Mathevos Urhayetsi) had at his disposal a chronicle starting with the events of the 10th century, whereby the events were sequentially dated in the Armenian era. It is beyond doubt that in the Armenian Historiography of the 8th to 10th centuries new attempts were undertaken to write chronicles⁴, with Matthew of Edessa continuing the tradition as a successor, rather than the founder of the genre. One of the characteristics of chronicles is that they have to continue with no end, those types of work can have no termination by definition, and have to be filled in nonstop, and Matthew of Edessa's work was fulfilled in 1136 with the help of Grikor of Kesun (Grikor Kesuntsi)⁵, and in the following century it was put in the basis of the Chronicle by Sempad the Constable⁶. The titles of this work show the place it occupied within similar works in the Medieval Historiography. In the first printing the publisher entitled it as The history of the Armenians and the Greeks of Constantinople in the chronological order or in the sequence of time⁷, i.e., to be considered history, whereas at a later date the same composition was characterized as a chronicle⁸, while at times it was called annals⁹. This can be explained by the fact that the composition by Sempad the Constable started as

¹ See **Փիլոն Տիրակացի**, Ժամանակագրություն, էջ 969:

² See **Ա. Տեր-Ղևոնդյան**, Թվականությամբ ժամանակագրությունը հայ պատմագրության մեջ, – «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1979, թ. 1, էջ 35: Following the tradition, the author ascribed the Chronicle to Anania Shirakatsi, writing: “The first historian who used the Armenian numerals was Anania Shirakatsi”.

³ **Մատթեոս Ուռհայեցի**, Ժամանակագրություն, Գրաբար բնագիրը Մ. Մելիք-Աղամեանի և Ն. Տեր-Միքայելյանի, Երևան, 1991, էջ 6:

⁴ In the course of those centuries, in Byzantium, there was a formation of the genre of Chronicle as an individual genre in Historiography see **М. В. Бибиков**, Историческая литература Византии, Санкт-Петербург, 1998, с. 80–94, cf. Theophanos the Confessor (Byzantine sources, IV), Translation from the original, introduction and commentaries by H. Bartikyan, Yerevan, 1983, pp. V–XIX, (in Armenian). Theophanos' Successor (Byzantine sources, Ye.), Translation from the original, introduction and commentaries by H. Bartikyan, Yerevan, 1990, pp. VII–XXI.

⁵ **Մատթեոս Ուռհայեցի**, էջ 406–478:

⁶ **Սմբատ Սպարապետ**, Տարեգիրք, Վենետիկ, 1956 (Publisher Մերոբէ Ագրլեան).

⁷ **Սմբատ Սպարապետ**, Պատմություն Յունաց ի Կոստանդնուպոլսի և Հայոց Մեծաց ըստ կարգի ժամանակաց, Մոսկվա, 1856 (Publisher Voskan Hovhanniseants).

⁸ Տարեգիրք արարեալ Սմբատայ Սպարապետի հայոց որդւոյ Կոստանդէայ կոմսին Կողիկոսոյ, ի յոյս ընծայեաց հանդերձ ծանօթութեամբք Կարապետ Վ., Շահնազարեանց, Փարիզ, 1859; Extrait de la Chronique de Sempad, Seigneur de Babaron, connétable d'Arménie, traduite pour la première fois de l'arménien par V. Langlois, Saint-Petersbourg, 1862; Chronique du Royaume de la Petite-Arménie, par le Connétable Sempad; Ed. Dulaurier, Recueil des historiens des Croisades; Documents arméniens, Paris, 1869; La Chronique Attribué au Connetable Sembad. Introduction, traduction et par Gérard Dédéyan, Paris, 1980:

⁹ Из летописи Конетабля Сембата, писателя XIII века. “История монголов по армянским источникам”. Перевод и объяснения К. П. Патканова, Выпуск I, СПб., 1873. Смбат Спарпет, Летопись. Перевод с древнеармянского предисловие и примечания А. Г. Галстяна, Ереван, 1974.

history (anyway, the author had openly declared his intention to that effect), but later it adopted the nature of annals.

If annals originate from histories, then the genre of annals is genetically linked with chronicles. The European annals and the similar pieces emerging in Russia as “letopis” are identified as a structural entity. In the compositions of this genre records are entered with regard to years, so that the events taking place within the same period can display no internal or logical link, for all differing events (combat, intruding armies, rebellion, earthquake, plague, natural disaster, extraordinary cosmic or planetary phenomena, pestilence or any unusual occasion) the common thing is their simultaneous occurrence¹. Chroniclers register time in its various manifestations. In the chronicles, dating mistakes are extremely rare, while concise presentation is a top priority. Chroniclers are often people who have not received historical training or those who have vague ideas about the surrounding areas. Therefore they as a rule do not make attempts to establish correlations between different events. Chronicles are also noted for the multiple meaningful data of the local character, which enables us to discover historical images of different cities or areas.

During the centuries following the inception of the Armenian historiography, there was a formation of certain historiographic traditions, the Medieval historians were following some creative patterns. Particularly, the dissemination of the genre of chronicles prompted the coverage of reality of the preceding centuries. Under these conditions, compilation was inevitable, the general picture emerged by means of quoting from the works by the previously existing authors. In this connection a certain role also belonged to Medieval ideas of the author’s self-awareness. Manifestations of author’s self-awareness and pride in the Armenian reality could be encountered in the early Middle Ages, while the antique traditions had been still there. Classical incorporations of this type of author’s feelings can be seen in the “Armenian History” by Movses of Khoren.

In the subsequent centuries under the influence of Christian ideology the author’s capabilities were habitually subjected to an emphatic underestimation. Medieval writers strove to display their modesty and their limited powers. As a rule, they described their creative capacities in much the same manner. In this sense a different approach is displayed perhaps only by Mkhitar of Ani (Mkhitar Anetsi), whose rating of his own work is rather high: «**բանիւք կարևորաւք և զարմանազան իրաւք հարուստ և ընդանեգոյն նոր և ծանոթ զրուցաւք**»². The prevailing custom was the outlook that the author’s objective was not to provide the fundamentally new ideas, but rather to give another account of the events and phenomena that have been regarded as common knowledge. Therefore, to address other authors borrowing extended quotations from them was by no means considered a fact diminishing the

¹ Т. В. Гимон, Ведение погодных записей в средневековой анналистике (Сравнительно-историческое исследование). Автореф. канд. дисс., М., 2001.

² Մխիթար Անեցի, Մատենա աշխարհավէպ հանդիսարանաց, Աշխատասիրությամբ Հ. Գ. Մարգարյանի, Երևան, 1983, էջ 73–74:

value of any composition.

Practicing compilation, the authors never followed the principle of precision. True, the Medieval history writers have usually pointed out the previous authors in the Introduction. However, attesting to some author, the writers did not consider it mandatory to make use of his work. The author made the mention to add more credibility to the content. Besides, in the opinion of Medieval historians, the multiplicity of references would testify to the high quality of their own works. In the Medieval History Writing a popular device was when an author compared his composition to a bunch of flowers picked up on a valley, while the work he has done was compared to the actions of an assiduous bee¹. The same logic was followed in Asoghik by Stepanos Taronetsi, which, after enumerating the writers of the preceding ages, addressed his indentor as follows: «Արդ յամենեցունց ի սոցանէ, իբր ի լայնալիր մարգաց և ի հովտային լերանց՝ հաւաքեալ ծաղիկս հեշտալի աչաց հայելոյ գեղեցկագոյն գունովքն և անուշահամ հոտովքն՝ բերեալ ընծայ մատուցանեմ՝ աստուածասէր անձինդ»².

When making references, the history writers did not see much difference between bibliographic works of different times. In many cases, in order to mention a contemporary writer of an event, e.g. Moses of Khoren, the historians made references to some works by authors following the Patriarch of History. Thus, the authors of the 12th – 13th centuries, when mentioning the Histories by Movses of Khoren or Agathangelos, in actual fact made use of later writings for purposes of compilation. The works by the Medieval History Writers had an enormous significance in stipulating the rehabilitation of manuscripts of preceding centuries, however it should be kept in mind that every historian had pursued his own objectives. Some of them may have made not too much account of keeping intact another author's work while making references to it, as well as of interfering and amending the text and making voluntary abridgements³, besides, they more often than not updated the sociological, geographical or ethnic terminology used by their predecessors.

When doing compilation, the historians did not give a lot of thought to the comparison of their attested data, or to their authenticity with regard to the original sources. In some cases they noticed some apparent controversies between different authors, but they were never too zealous to make any conclusions about it. The first priority for the Medieval History Writers was adequate information, while its verification was left to their readers.

The Medieval historians in the course of their work often borrowed manuscripts from other monasterial libraries or from distinguished personalities. The manuscript's host, as a rule used to spurn them trying to get back his manuscript as soon as possible. Therefore, the copyist calligraphers were trying hard

¹ О. Л. Вайнштейн, Западноевропейская средневековая историография, М.-Л., 1964, с. 106.

² Ստեփանոս Տարանեցի Ասողիկ, Պատմութիւն տիեզերական, – «Մատենագիրք Հայոց», հատ. ԺԵ, Երևան, 2011, էջ 640:

³ See details, e.g.: Ա. Սարգսյան, Հովհաննես Դրասխանասկերտցու «Հայոց պատմությունը» և Մովսես Խորենացիի, Երևան, 1991, էջ 67–91, Մխիթար Անեցի, էջ 15–25, Փ. Անթապյան, Վարդան Արևելցի, հատ. Ա, Երևան, 1987, էջ 248–270:

to make extended compilations to make a future use of them, thus they were becoming authors of new compositions unintentionally. It is a known fact, e.g., that a detailed description of “History of the Tartars” written in the Mongolian period was within a short time transformed into the composition titled “History of the Nation of Archers” that has lately been attributed to Grigor Aknertsi. The researchers sharing this view recognize the authorship of Grigor Vardapet with no regard for the ancient (copied in the Akner Monastery) records or multiple written data containing the work “History of the Nation of Archers”. In all those compositions Grigor looked like an ordinary copyist. Thus, when ending the copy of Mikhail Asori’s Chronicle he noted: **«գրեցաւ գիրքս ձեռամբ տառապեալ Գրիգորոյ»**, and then he did not hesitate to characterize himself using **«Մեղուցեալ գրչիս Գրիգորոյ»**, and similar expressions. Moreover, he pointed out directly that his copy had been copied from the manuscript brought from Avag Waste and he asked to remember **«զսէր Թադէոս զհայր Աւագ անապատին, որ զաւրինակս շնորհեաց»**. From one of the records it is clear that Grigor was in a hurry to finish the work that had been undertaken. **«Կատարեցաւ Պատմութիւն տաթարի գործելոց ԸԳ (44) ամաց, բայց համառաւտ և ոչ ամէն»**: The reason for this haste was the writer’s health, whereby he asked Priest Hovhannes to continue his work and to bring it to an end. **«Յիշեցէք ի Քրիստոս և զպատուական քահանայն զՅովհաննէս, որ զվերջի տետրս գրեաց, զի մեր էաք յոյժ տկար և անխել»**¹. Thereby, studies have shown that Grigor had at his disposal a vast historical material and made use of it for the purposes of compilation. Thus, he was an ordinary copyist, rather than an author in his own right².

The Medieval Armenian Historians started to do the description of their countries after a basic theoretical instruction. It was mandatory for an historian to know grammar and rhetoric in a given domain, i.e., to “write in verses”, since history had not yet attained a status of an individual science. The theoretical training had been accepted in the Armenian reality as far back as in the early Middle Ages, the theoretical legacy was created by the Hellenistic School (mid-5th to 8th c.); of great significance for the Armenian historians were the compositions **«Գիրք պիտոյից»**, the Book of Chreia³, **«Արուեստ քերականութեան»** (Art of Grammar) by Dionysius Thrax⁴, and **«Յաղագս ճարտասանական կրթութեանց»** (Progymnasmata) by Theon of Alexandria (Theon Alexandratsi) Art on Progymnasmata⁵.

Evidence by the Medieval authors shows that there were two methods of writing history. The first one did not enjoy full respect by the recognized authors. The historical compositions that have been related under the direct

¹ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. ԺԳ դար, Կազմեց Ա. Մաթևոսյան, Երևան, 1984, էջ 427–731:

² Cf. S. P. Cowe, A Hitherto Unrecognized Chronicle to the Year A.D. 1272.– “Journal of the Society for Armenian Studies”, vol. 3 (1987), p. 15–34.

³ Գիրք պիտոյից, Աշխատասիրությամբ Գ. Մուրադյանի, Երևան, 1993:

⁴ Н. Адонц, Дионисий Фракийский и армянские толкователи, Петроград, 1915.

⁵ Թէոփսէայ Յաղագս ճարտասանական կրթութեանց, Աշխատությամբ Հ. Մանանդյանի, Երևան, 1938:

impression of the events in the colloquial language of the time or in a brute rural dialect merited only disdainful attitude. Thus, Hovhannes Draskhanakertsi, having adequately presented History by Shapuh Bagratuni, noted nonetheless that the historian had not done creative work according to the professional guidelines. From the point of view of the historian who was Catholicos, only those historical writings possessed excellency which were presented according to the grammatical art. The second method of history writing assumed a preliminary knowledge of the theoretical and methodological legacy of the past in compliance with the writing art and with the canonic genre of history writing, and eventually, skills in the classical literary language. Set before an historian were two problems simultaneously: he had to write in the Old Armenian acquired by learning, and to follow the rules of the art Art on Progymnasmata at the same time¹.

Since Grabar had gradually been turning into a language comprehensible for only a part of the public, the authors spared no effort in creating the language of classical Grabar, which from our current position could be considered an artificial language. It was extremely difficult for them to retain the standards of the classical Grabar, therefore in certain cases they addressed the contemporary colloquial language. In this way in “History of the Universe” by Vardan of Gandzak (Vardan Areveltsi) the description of the remote past was presented in Grabar, while the language of the more recent events was approaching Middle Armenian.

In the Medieval History Writing a widespread creative device was imitation. Thus, it was still Movses Khorenatsi who often addressed the novel “The Romance of Alexander” by Pseudo-Caluthenes regarding that composition as a ready-made repository of comparisons and derivatives of image-bearing expressions². Traces of imitation style can be noticed still in the 8th century, in History by Ghevond, but they show even more in the works of the 10th century by Thomas Artsruni and Hovanes Draskhanakertsi. When Movses of Khoren was at the top of his glory, his Masterpiece “Armenian History” became the model of imitation for most Armenian history writers. The imitation style assumed application of individual expressions borrowed from the compositions of preceding authors to imitate or even copy a composition that was considered a masterpiece³.

In this way, Hovanes Draskhanakertsi, when describing both the exterior and the activities of Bagratuni Kings, addressed the style of imitation using the images of the Armenian classical history writing of the 5th century. E.g., when describing Ashot I Bagratuni, he awarded the new dynast the characteristics referred to in the “Armenian History” by Movses of Khoren, even when outlining the two images of Tigran Yervandyan and Artashes I’s servant Smbat Bagratouni. Hence, Hovanes Draskhanakertsi had performed the previously pro-

¹ Մ. Աբեղյան, Երկեր հատոր Գ, էջ 485–486, Ա. Սարգսյան, նշվ. աշխ., էջ 16–26:

² Գ. Սարգսյան, Աղբյուրների օգտագործման եղանակը Մովսես Խորենացու մոտ, – «Բանբեր Մատենադարանի», 3, 1956, էջ 42:

³ Մ. Աբեղյան, նշվ. աշխ., հատ. Գ, էջ 485–486, 613–615, Ա. Սարգսյան, նշվ. աշխ., էջ 27–54:

grammed work, rather than having been inspired by the descriptions by the Patriarch of Historians. The imitation style has found multiple applications in works by the authors of subsequent centuries, so that the huge differences in time periods did not present any hindrance to the Medieval history writers.

This phenomenon had been widely spread in the Middle Ages also in other countries, being stipulated by the world outlook. In the Medieval thinking, the most valuable phenomena were those that were typically and generally encountered. The Medieval authors tended to provide the depicted characters with attributes that were considered exemplary. In this connection, alignment between the reality and the imaginary ideal was a thing that gave the least trouble to the Medieval authors. The creative mind was more interested in the image, rather than in a person.

To be particularly noted is the human environment of the historical pieces, the need to interpret the social order. In the course of centuries the social status of historians did not remain the same, very much like other social groups whose spiritual demands were met by the historical compositions. The commanding position in the domain of Historical Writing had nearly always been occupied by the Armenian Clergy. Participation by the secular strata went unnoticed up until the active manifestations of the cultural activities by the Armenian merchants in the late Middle Ages.

It is to be particularly noted that the Armenian History Writing, though developing in close association with saintly literature and particularly with compilations, nevertheless, all the way through it has trodden its own path. In this connection, a crucial role has been performed by the pre-Mashtots Armenian historiographic traditions. Therefore, the word «**վարք**», either, did not acquire the meaning of “History”, as it has done in the Georgian reality¹. Anyway, it remains unexplained, why in the early Middle Ages they did not start a special collection of Armenian History, particularly with regard to the fact that the issued works were very often continuations of the previous volumes. As seen from the Introduction to History by Ghazar Parpetsi, there have been certain prerequisites in Armenia for creating a selection of Armenian historical works. The historian notes that the first book of Armenian history was compiled by Agatangelos: «**այր բանիբուն գիտութեամբ և լի ամենայն հրահանգիւ, ստուգաբան ի կարգադրութիւն ճառից և յարմարագիր ի պատմութիւնս ասացուածի իւրոյ**»². As noted by Faustus of Byzantium, Ghazar Parpetsi was disposed critically, «**վասն զի կարգելոցն առ ի նմանէ ի տեղիս ուրեք կարծեցին ոմանք բանք ինչ ոչ յարմարք և դիպողք, որպէս առաջնոյն ճշգրտաբանութիւն**»³. So, though Pavstos in actual fact continued the work of Agatangelos, while Ghazar Parpetsi in the fashion of a chronicle, went on recounting the history almost to the end of the world, anyhow, there was a considerable obstacle on the way to creating a selection of

¹ In this connection a remarkable fact is that I. Javakhishvili dedicated his book on the Armenian Historiography entirely to the problems of evidences and behavior (see *օգ. չձեռնարկ, Ժողովուրդ, 1935*):

² **Վագար Փարպեցի**, Պատմութիւն Հայոց, էջ 202:

³ Ibid. p. 203.

Armenian history writings. The available pieces do not make up a uniform image either in historic reality or world outlook or linguistic style. For the sake of comparison let us again remember the neighboring Georgia, whose manual of selected Medieval works «**Բարթիս Յիսուքեթա**» (History of Georgia)» was compiled in the 12th century, the first one following the origin of the national Historiography. When compiling the Selection, the editors subjected the initial works to fundamental revision to rule out inconsistencies and repetitions. Besides, to obtain a uniform text, they shortened the initial and the final sections of some compositions. Insofar as those works have retained the mental seal of their authors' world outlook, in the course of time they have merged into one posing today as a single unity. A realization of such a project in the Armenian reality has not taken place for one reason. It must be taken into account that «**ქართლის ცხოვრება**» (History of Georgia)» is an official relic of history writing, and with regard to all issues it will reflect the secular and spiritual viewpoint of the top authorities. Elimination of the Arshakounides Wealth ruled out the official recognition of Historiography in Armenia, while an essential controversy in the state-to-church interrelationships in the 4th century had already complicated the shaping of a joint outlook of the Armenian History.

Despite those obstacles, with regard to the Byzantine, Assyrian or the data preserved in Georgian bibliography, already in the early Middle Ages the Armenian historiographic tradition had been fully shaped, there was an original “General Resource of the Armenian History”, which was named “Armenian History” and «**շարագրություն**» by Procopius of Caesarea¹, “A Brief Armenian History” by Michael the Syrian², and «**ცხოვრება სომხთისა**» (“Armenian Actions and History”)³. One of the Georgian works reads literally as follows: “as we are informed by the book on the Armenian customs, which is called «**ავანდაგორი**» (written traditions), i.e., «**პატმოთინი**» (History)⁴”. Thus, the

¹ See **G. Traina**, Faustus “of Byzantium”, Procopius, and the Armenian History (Jacoby, FGrHist 679, 3–4). – Novum millennium. Studies on Byzantine history and Culture dedicated to Paul Speck, 2001, p. 407–410, **G. Traina**, **Փափսոս «Բյուզանդիացին», Պրոկոպիոսը և Հայոց պատմությունը** (Jacoby, FGrHist 679, 3–4), «**Աշտանակ**» (Journal of Armenian Studies), 3, Yerevan, 2000, pp. 136–138. In later times, the need for presenting a long-time true picture of the Armenian society and the Armenian History in the late 7th century in Byzantium resulted in a special book “*Narratio de rebus Armeniae*” see **H. Bartikian** “*Narratio de rebus Armeniae*”. It has reached our time as «**Բանբեր Սատնսաղարանի**», 6, 1962, pp. 457–470, **В. А. Арутюнова-Фиданян**, “Повествование о делах армянских” (VII в.): Источник и время. М., 2004, с. 103–139):

² See “Краткая история Армении”. Из “Хроники” Михаила Сирийца, “Кавказ и Византия”, вып. 1, Ереван, 1979, с. 184–199.

³ **ქართლის ცხოვრება**, **რ. მეტრეველის რედაქციით**, თბ., 2008, გვ. 83: The mentioned «**Հայոց պատմությունը**» **Korneli Kekelidze** compares with the composition by **Movses Khorenatsi** making many interesting comments, showing the impact by the views of the Armenian Patriarch of History upon the historical outlooks of **Leonti Mroveli** (see **კ. კეკელიძე**, **ლეონტი მროველის ლიტერატურული წყაროები**, «**ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან**», XII, თბ., 1973, გვ. 13–18):

⁴ **ო. აბულაძე**, **ძველი ქართული ენის ლექსიკონი**, თბ., 1973, გვ. 3, 338: By the opinion of **L. Melikset-Bek**, there were two versions of concise Armenian History that appeared in Georgia in the 9th century. The first one was based on the Armenian, while the second one – on the Armenian-Byzantine sources (**L. Մելիքսեթ-Բեկ**, **Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին**, **հատ. Ա**, **Երևան**, 1934, էջ 71–86):

Georgian writer clearly suggested that there had been an original selection of Armenian historical writings in circulation in the Georgian historiographic environment, and that that book had an unusual title “written traditions” (**«ավանդագիր»**). Surprisingly, that name is not attested in Armenian, and has seemingly not been regarded as an accepted title in Georgian. That was the reason why the Georgian historian deemed it necessary to explicate it with the word “history”.

From the very beginning the Armenian history writing was distinctly characterized by an almost complete absence of official nature. In contrast with many adjacent countries whose descriptions of the past had primarily been the histories of their kings, the Armenian reality in all of the Middle Ages had been presented in the palatial historiographic tradition. This exclusive phenomenon will become even more conspicuous if we remember that in the pre-Mesropian Armenian Historiography the predominant tradition were books created at the palace¹.

One of the notable features of the Medieval Armenian Historiography is the absence of individual historical books dedicated to the history of the Armenian Church. This situation looks strange, since in the array of the Armenian history writers, secular authors are quite scarcely encountered. All the more so that the mass of the books translated into Armenian from Greek in the early Middle Ages were mostly written by the ecclesiastical history writers, regardless of the fact that some of them were not clerics. Suffice it to mention only Eusebius of Caesarea and Socrat Skolastikos, the authors that had played a crucial role in the whole Christian Historiography and its formation. Although in Byzantium the early 4th century ecclesiastical historiographic tradition had retained its tenacity up until the late 6th century², the secular elements in the ecclesiastical writing started to grow. From the very beginning, in the Armenian reality, the historical works’ purpose was to pass onto the generations of the history of the world and of the political history. In the course of centuries, the past history of the church was related within the framework of the general Armenian history³.

The emerging situation could have been mended by Hovhannes Draskhanakertsi, who dedicated one chapter of his composition “Armenian History” to the history of the Armenian Catholicoses, whereby he displaced the origins of the Armenian Church to the 1st century, embracing also the Apostolic Period⁴. He compiled a list of Catholicoses, that in the forthcoming centuries was put in the basis of similar lists by future historians. Attempts by the local spiritual centers to write history had also been made by Stephen Orbelian

¹ See **Գ. Սարգսյան**, Նախամետրոպայան շրջանի պատմագրությունը, – «Պատմա-բանասիրական հանդէս», 1969, թ. 1, էջ 108–113:

² See **И. Кривушин**, Ранневизантийская церковная историография, Санкт-Петербург, 1998:

³ It can be seen that the merging of ecclesiastical and secular history had become a feature of the Armenian perception of history. In this connection a tell-tale fact is the universally known as the “Subtitle of Azgapatum” “Armenian Orthodox Church from the beginning to our days told in national attributes” by M. Ormanyan.

⁴ See **Ա. Սարգսյան**, *ibid.*, pp. 110–117.

and Zakaria Kanakertsi, while Ghazar Jahkytsi and Simeon Yerevantsi identified the position of the Holy See in Etchmiadzin and the history of its relationships with other Catholicosates.

Taking as a reference point the relevant principles and views, for the Medieval Armenian Historiography one can suggest the following periodization of the Medieval Armenian Historiography, underscoring at the same time the characteristic features of every stage:

In the whole chain of the Medieval Armenian historiographic development we can identify the period of 5–9th centuries as the first stage of organization. The basics of historiography were laid down in the 5th century, during the periods of a total uplift of culture and book writing. In the next centuries the Medieval Armenian Historiography became a progressive and original domain of the Armenian spiritual culture. Within the formation period of the Armenian Classical Historiography, Armenia was the location of an exclusive and fruitful cultural environment. It was shaped under the impact of three important factors: the first one was the antique traditions, which permeated the Armenian environment mostly via the Byzantine channels. The second heavyweight cultural impact was left by the Christian literary relics. The third important pre-supposition was the oral historical tradition, particularly the popular novel. In the Early Middle Ages the Armenian History Writing was leaning upon the acquisitions of the popular culture. The most significant source was the popular myths and stories¹. The Early Medieval authors were very well aware of the orally disseminated stories about individual princely tribes and their glorious past. In the Early Middle Ages in particular, the genre widespread in Armenia was Iranian story². The 5th–c. relics of the Armenian Historiography were written in classical Armenian, being at the same time outstanding specimens of fiction in prose.

An account was made of the history of the immediate past, with the principal focus on “super-occurrence” that had a crucial significance in the life of the country, the Conversion of Armenia to Christianity, the anti-Persian uprising headed by Vardan Mamikonian (450–451) and Vahan Mamikonian (482–484). In this connection, the only exception was Movses Khorenatsi in the array of history writers, who had meaningfully expanded the chronological limits of Armenian History to create the first ever Universal Armenian History. In the 7–8th centuries the achievements of the Armenian Historiography were made possible under the influence of the important regional historical events. They perceptibly ceded to the classical Armenian historiographic relics in their scope and the level of presentation. Generally speaking, the 5–9th cc. can be characterized as a separate stage in the row of the developing Armenian historiography. Particularly sizable was the role and significance of the 5th century. That century can be regarded as a period of formation for the Medieval Armenian

¹ See Մ. Աբեղյան, նշվ. աշխ., հատ. Գ, էջ 50–83, 187–189, 193–215, 441–472, А. А. Степанян, Развитие исторической мысли в древней Армении, Ереван, 1991, с. 7–60, 134–189:

² See Բ. Զուգասպյան, Հայ-իրանական գրական առնչություններ (V–XVIII դդ.), Երևան, 1963, էջ 62–111:

Historiography.

The Medieval Armenian Historiography was in full flourish in the 10–13th centuries. The Armenian history writing of that time is multi-genre, it is notable for the gigantic chronological and geographic scope, the published pieces are noticeable for their finalized shaping of the Christian historiography.

In the Armenian historiography of the late 10th to early 11th century there came a tradition of recounting the worldwide or universal history as a basically new phenomenon, connected with the universal values of Christian ideology. Of the Christian world outlook the destiny of all mankind was considered most important. In this way the universal scope became one of the characteristic features of the Christian Historic Writing.

The universal histories, as a rule, presented the events in an extremely brief way, with an expanded geographical scope. The earliest experience of this kind was performed by Eusebius of Caesarea in the first quarter of the 4th century; he was the first one to try a concise way of presenting history in the form of parallel chronological tables. This historical tradition was revived in the 60s of the 12th century by Samvel of Ani, whose axis of chronological structure was formed by four to six tables displayed simultaneously¹.

In the following centuries in different parts of Armenia there came about several authors who continued to fill in the chronological tables compiled by Samvel Anetsi².

In the 80-s of the 10th century Ukhtanes, an Armenian historian, at the beginning of his History (**«Պատմութիւն հայրապետաց և թագաւորաց Հայոց»**) intended to recount in parallel the history of the rulers: Armenian, Persian, and Roman. In the second part of the History (History was divided into Georgian and Armenian) the author highlighted the history of the early 7th century Armenian-Georgian division of churches. The more valuable part of History by Ukhtanes, where he posed as a completely autonomous author, was the second part. In the part that has not reached our time, he recounted the story of the “tsat” or “tsad” Armenians covering their baptism and their populated area with the cities, villages, citadels and monasteries. The new historiographic trend to present the panorama of the Christian world, was not developed by Ukhtanes in the next two sections. The first “Universal History” was written by Stephen of Taron in the early 11th century. Another attempt at creating a Universal History was **«Մատենան աշխարհավէլ հանդիսարանաց»** in Ani in the late 12th century by Mkhitar of Ani. In the second half of the 13th century Vardan of Gandzak wrote the Universal History in the Armenian reality. Essentially, a Universal History is also the 1289 book by Mkhitar of Airivank which was in the form and genre of a chronicle. Here, too, the principal attention is centered upon the early history. In a small work a larger room is dedicated to the creation of the world prior to Adam, and then the two pe-

¹ Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց յաղագս գիտի ժամանակաւ անցելոց մինչև ի ներկայս ծայրաքաղ արարեալ, Ofiginal by Ա. Հայրապետեան, Introduction by Կ. Մաթևոսեանի, Yerevan, 2011, pp. 5–17:

² Կ. Մաթևոսյան, Սամվել Անեցու ժամանակագրության ձեռագրերը և նորահայտ լրացումները, Երևան, 2009:

riods from Adam to Jesus Christ, and a smaller part described the events between the year 1 and the year 1289. The Armenian authors had larger opportunities to present the so-called “Sacred History” than Stepanos Asoghik, who could do the dating on the basis of only one reliable chronological axis: Armenian Era, trying to dump chronological indicators into the period of time embracing about four centuries. In the meantime, Samvel of Ani and his successors, by virtue of addressing the Year of Salvation, extended the exclusive chronological scale down to the Year 1, then, using the Septuaginta year (5198) of creation, presented the history of about six millennia¹.

Supplementing and rewriting the Universal History was stipulated by the availability of the historical books having been translated into other languages. In the 12th century the Armenian translation was issued of the Medieval Georgian Historical manual **Քարթլիս Ցխովրեքա**, however, it showed a clear influence of the Armenian historiographic tradition². In the next century, Vardan of Gandzak edited the Armenian translation of a chronicle by the notable Assyrian historian Michael the Syrian. The Universal History writing was aided not only by translations of the foreign sources, a crucial role also belongs to the relevant environment. In the medieval cities, there came about favorable conditions for mutual cultural exchanges, there was a growth of interest with regard to the histories of the countries, both close by and far away. Remarkable in this respect is the example of Mkhitar of Ani, who considered it mandatory for historians to know the languages, he made use of **Քարթլիս Ցխովրեքա**, History of Georgia in the language of the original, he also made a translation from Persian, and was fully informed about the history of the Muslim and Arab countries.

During the following centuries with history writing on the decline, the attempts to write the Universal History nonetheless continued. Efforts had been exerted during the previous centuries to create the written brief variations of historical books. The dominating genre being the short chronicles, certain books in their chronological and geographic scopes enclosed original efforts to create Universal histories³.

During the 13–14th cc. the Armenian authors also started to show interest in the history of the West. Historiographic contacts were established with the Latin historiographers. Thus, the historian Hetum in the late 13th century wrote the history of the Crusaders states – Jerusalem, Antioch and Cyprus. An interesting fact is that the same author wrote the book **«Ծաղիկ պատմութեանց Արևելից Աշխարհի»**⁴ (La Flor des Estoiresd’Orient). Besides, the Armenian

¹ Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Թվականությամբ ժամանակագրությունը հայ պատմագրության մեջ, էջ 43:

² The old Armenian translation of **Քարթլիս Ցխովրեքա** or Georgian History, The Georgian original and the Old Armenian translation with analysis and a vocabulary was published by I. Abuladze, Tbilisi, 1953, Rewriting Caucasian History. The Medieval Armenian Adaptation of the Georgian Chronicles, Translated with Introduction and Commentary by R. W. Thomson, Oxford University Press, 1996.

³ Սանր ժամանակագրություններ: Կազմեց Վ. Հակոբյան, հատ. I (XIII–XVIII դդ.), Երևան, 1951, հատ. II, Երևան, 1956:

⁴ Կ. Մաթևոսյան, Հեթում պատմիչ Կոռիկոսցին և նրա ժամանակագրությունը, Երևան, 2011:

writers continued their translation activities. E.g., Nerses Palianents in the mid-14th century translated into Armenian a chronicle written in Latin by Martinos Lehatsi who represented the history of the rulers of Rome and the Popes.

In a traditional manner, “Armenian History” was written in the early 10th century only by Hovanes Draskhanakertsi, who had actually elaborated a new type of presenting the national past. Surprisingly, his example, with certain deviations, was followed in the 60s of the 13th century only by Kirakos of Gandzak. As to Aristakes of Lastivert, he confined himself to writing on the history of events taking place during his lifetime.

In the Armenian history writing of the 10–13th cc. there was also room for histories of the local areas. Albania (towards the East of Armenia), Vaspurakan’s and Siunik’s early and recent past and the authors’ life-time experience in history writing was an exclusive achievement and was implemented using methods and devices substantially differing that can become a special subject of examination. From among the Medieval Armenian cities – Ani, the most notable one, was described individually, though at a later time, when the capital of the Bagratides had already long been lying in ruins.

At the same time the links with the oral culture remained, there were close mutual influences between the knightly songs and new popular stories¹. As in the previous centuries, historical discourse and the popular versified compositions served as fuel to the Medieval historians². In that period the living colloquial language was already the Middle Armenian, its elements can be encountered in the historical songs. Historiographic schools had been organized at some large cultural centers³. In particular, this phenomenon was noted in the City Ani, whose ethnic and devotional multi-element environments gave forth original relics carrying the influence of urban culture.

The 10–13th cc. authors had presented the early and the middle times on the basis of the previous historians’ books. For them it was essential that the events and phenomena of the long past and their own times be presented in association. In the works by the authors of that time there was a special internal division. The historians described with special care and attention those periods of time that had not been previously covered. At the dawn of the 11th century Stephen Asoghik characterized the third closing book of his work “Universal History” as a “Summary”. The same thing happened with the works by other authors in the subsequent two centuries.

The 14–16th cc. had been noted in the Medieval Historiography as the time of decline in the historiographic thought and creative sterility. For about 300 years the tradition of writing large historical works had been interrupted, small-sized historical pieces became popular. There had been a substantial growth in undersized booklets and small chronicles. Both reminiscences and

¹ Հ. Մարգարյան, Վիպական տարրերը X–XII դարերի հայ պատմագրության մեջ, – «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1987, թ. 4, էջ 41–47:

² Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց պատմութիւն, Աշխատասիրությամբ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961, էջ ԽԹ–ԾԹ, ԶԷ–Ղ:

³ Լ. Բաբայան, Դրվագներ Հայաստանի զարգացած ֆեոդալիզմի դարաշրջանի պատմագրության (IX–XIII դարեր), էջ 11–16:

small chronicles are valuable original sources, since they provide the real concepts of the military and political situation at specific periods of time, the economic situation, as well as the religious and cultural atmosphere. The authors of memoirs had written their pieces for restricted circles of readers. They never had intentions to beautify history. The problems of the memoir writers were to save those events from oblivion, the events that had produced deep impressions upon the contemporaries. The authors of small works evaded making generalizations on the basis of the previous centuries' historiographic legacy. They mostly made vast compilations from the works under their disposal. In their books one can more often than not find some errors, related to the remote past. Usually, the territorial scope of small chronicles was vast, while the story went about the history of the past centuries. Gradually, small chronicles had become focused upon the region of their residence.

The authors of historical compositions stood before severe problems, for they had difficulties in selecting content and basic axis for their country. In the mid – 19th century, the last hearths of the Armenian statehood were extinguished. The majority of the Armenian princely houses had abandoned the scene, even the Holy See appeared in a difficult situation. Several leading Armenian ecclesiastical centers remained active. Under those conditions, the authors of historical works were deprived of any opportunity to make a competent coverage of life in the Armenian communities.

The only voluminous book written during the period of decline belonged to the pen of Tovma Metsopetsu. Interestingly, he had evaded the study of remote past and regarded as his main objective to produce a description of the present, covering about six decades of historical events. In the Armenian historiography of the decline period there appeared new trends, which was a specific response to the new deep changes in public life. There had been a gradual variation in public taste, under an insecure situation in Armenia the activities of educational centers had been severely hindered, the capabilities for the perception of oral discourse had gone down. It was characteristic for previous centuries that the historians wrote prosaic historical works on the basis of versified compositions. In the 14–16th centuries the situation was reversed. The authors tended to compose in verses which was more comprehensible to the simple people. Interestingly, it was characteristic for the popular culture to record the historical events in verse, passing them orally from generation to generation. Even some generally known historical compositions of the previous centuries and other works of historical nature had undergone a reprocessing. Rewritten to verses were also historical plots that were most spread out and thrilling to the public.

Many historical complaints were written, their characteristic nature being idealization of the past using references to the notable personalities of different periods of time to underscore the tragic circumstances of the current situations¹. The versified historical compositions do not possess high value as source-

¹ **Լ. Բաբայան**, Դրվագներ Հայաստանի զարգացած ֆեոդալիզմի դարաշրջանի պատմագրության (IX–XIII դարեր), էջ 11–16:

es; however those pieces are notable as expressions of public opinions of relevant times. Under the conditions of declining education and scholarly thought, the versified historical compositions help support public interest towards the past and have a great educational significance. The same function is carried out by sociological and factographic hagiographical relics which stipulate the deepening national self-awareness and strengthening the feeling of unity by appealing to the defense of Christian Faith.

During the final stage of the Armenian Medieval Historiography, the 17–18th centuries, which can be characterized as a period of a new upgrade, in the Armenian society the high places in economy and culture were tenaciously seized by the high-level enterprising, determined and intelligent trading communities. This new public stratum with the center in New Jugha, had developed commercial operations of quasi-worldwide scale. Having seized all important positions, the Armenian trading community dictated its will to the clergy, and the newly arising Armenian intellectuals. The Armenian tradesmen started to acquire an ever-growing role and significance even in the intellectual domain.

Several authors emerged, writers, translators and patron tradesmen, their efforts resulting in the clergy losing their previously occupied exclusive position¹. The tradesmen came along with their new perception of literature. They often wrote notes of their own life, their personal thoughts and experiences in a clear and direct spoken language of their time. It was the commercial environment that involved new vision of space and time. The writings of the commercial authors were noted for their chronological precision. The Armenian tradesmen, ahead of nearly all countries of the world, introduced revolutionary features into the traditional concepts of territorial distribution.

The Armenian settlements in adjacent and remote countries in their internal structure, surrounding population and specific interrelations with the home country again stipulated the dissemination of new outlooks and ideological patterns. The expansion and reinforcement of settlements resulted in boosting the interest in the past of the host countries of the multiple influential Armenian communities. It is not an accident that historical works were written on Iran and India, i.e., on the histories of the countries in whose economic life the Armenian population had acquired a conspicuous position. Along with the new settlements there were more and more religious conversions especially controversial being the trend of building up the association of the Armenians with the Catholic Church. Certain authors, having excellent knowledge of Armenian, had written the Armenian history from the viewpoint of the Catholic Church. A subject that becomes popular in the Armenian Historiography is writing about the history of discussions on faith conversions. Consequently, there came about a requirement to write down the theological maxims of the Church, as well as the history of the interrelations inside the National Church.

The upsurge of the Armenian Historiography had been prepared by large-

¹ Տես լեռ, Հայոց պատմություն, հատ. III, գիրք II – «Երկերի ժողովածու», հատ. 3, Երևան, 1973, էջ 523–549:

scale movements in the spiritual life. The century-long drowsiness of the Armenian clergy and the reign of intellectual blackout had resulted in a powerful “movement of hermits” among the Armenian monks. Meanwhile, a growing tendency was noted to familiarize with the literary legacy of the past, to read the Armenian History and the spiritual legacy created in the previous centuries. Due to the careful attitude of notable teachers of that period copies were made of the popular collections, and an inventory was compiled of the Armenian history writers¹.

In the 17–18 cc. the intellectual progress accelerated, the intellectual horizons expanded, due to the successful Armenian printing. Printed in 1669 was “History” by Arakel of Tabriz, and in 1695 they printed “Armenian History” by Movses Khorenatsi. Throughout the 18th century a great attention was dedicated to publishing the historical books.

In the 17–18th centuries even traditional historiography showed controversial trends of development. Historical songs were composed, authored by priests or persons of spiritual education. So they had received certain theoretical and literary training, and made use of the previous historiographic achievements and experience. Arakel of Tabriz (1590s–1670) was the most significant author of the new historiographic upgrade, his History is remarkable for its extensive thematic and geographic scope. Although the axis of the book goes through the political events, mostly the history of the Ottoman – Iranian wars, and the deportation ordered by Shah Abbas, the author also described economic issues and praised those Armenian tradesmen who cooperated with progressive clergy. A new phenomenon was numerous facts about the Armenian settlements. The historian made acquaintance with the life of the communities during his multiple travelling experiences.

Zakaria Kanakertsi (1627–1699) initiated a tradition to record historical events based upon oral discourse and popular concepts. The author recorded conversations on Shah Abbas, whether untrue or mythological, or true. The author was quite aware that the substance communicated misrepresented the historic reality, and even advised his readers: to receive exact references on Shah Abbas one has to address History by Arakel Davrijetsi. In order to give preference to folklore, Zakaria Kanakertsi continued the traditions of Faust of Byzantium, Hovhan Mamikonyan, and Ananun Zrutsagir Anonymous Storyteller (alias Pseudo-Shapuh Bagratuni).

In the West-Armenian reality the initiator of the new upgrade in historiography was Grigor Daranaghtsi (1576–1643), who had written the first history of the early 17th century keeping in the center of attention the events going on in Ottoman Turkey and West Armenia. A chronicle of the 30–40s of the 17th c. by Daranaghtsi gives an account of the events that does not only abound in details, but also is remarkable for the author’s evaluations, or even biased opinions. Grigor Daranaghtsi belonged to the authors who, when describing the events was mostly stimulated by his private, very personal impressions and estimations. He merged the spiritual-cultural descriptions with the chronicle of

¹ Հ. Անասյան, Հայկական մատենագիտություն, հատ. Ա., Երևան, 1959, էջ XLIII–XLVIII, LII–LV:

his personal life.

The history and reality of West Armenia and the city of Constantinople had also been described in Eremia Chelepi Kiumurjan's (1637–1695) very large literary and scholarly chronicle. Being one of the most educated intellectuals of his time, he had communicated with foreign spiritual and secular influential circles, maintained personal ties with notable personalities. He was in command of multiple Eastern and Western languages, authored a number of works on history, geography and mapping. Eremia Kiumurjan was active in the cultural environment, including historiography, his contacts having been extremely favorable. He had produced many translations from Greek and Latin into Armenian and from Armenian into Turkish. It needs particularly to be noted that Kiumurjan translated into Turkish his own "Armenian History", of which the Armenian original has not been preserved. That translation was done by the request from the Turkish historians and covered the most glorious period of the Armenian history. Kiumurjan's work served as a source for a Turkey-based Arab historian Munajim Bashi (died in 1702) while writing "Jani ad-duval" (Universal History) of an enormous size¹.

In the initial decades of the 18th century, the Armenian authors mostly concentrated their attention on the events of the previous decades and the contemporary cases (Esai Hasan-Jalalyan, Stepanos Shahumian, Petros di Sargis Gilanents, Abraham Yerevantsi). However in the 18th century the Armenian surroundings revived the ideas that the narrator had to explore only the remote past. Those new perceptions suggested that the whole Armenian history had so far been quite ambiguous, e.g., Hakob Nalian².

In the Armenian historiography of the 17–18th centuries the new world outlook was manifested in memorial, documentary, itinerary type of texts that had recorded the historical events in the form of personal impressions and emotions of the authors. Although the itinerary type of records had had a long history, however this genre attained popularity in the late Middle Ages. It was distinguished for its diversified contents, and very circumstantial descriptions of the visited countries. There came about in the form of general descriptions accounts of personal life, family affairs, diversified and abundant data on economic situations.

Very similar developments occurred to the records of a documentary type. The Armenian tradesmen usually kept ledgers of their commercial activities, where they recorded the executed deals, as well as happenings remarkable enough to be mentioned in the context of a family chronicle. The most conspicuous in this respect was the Diary by Zakaria Aguletsi (1630–1691). Besides describing the economic situations, he also recounted very different personal, ethnographic and everyday data, as well as many content-generating variations. To be especially noted were his reflections on *raison d'être*, the significance of wealth, and other issues. On the Diary by Zakharia Aguletsi one can

¹ Տես Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Երեմիա Չելեպին որպես Մոնաքջիմ Բաշիի աղբյուրներից մեկը, ՀՀ ԳԱ, Տեղեկագիր (հաս. գիտ.), 1960, թ. 7–8, էջ 143–151:

² Տես Լ.Լևոն, նշվ. աշխ., էջ 456–457:

form ideas not only on the commercial situation of a given time, but also on the world outlook and psychology. Large diaries were written by representatives of other social strata, particularly Eremia Chelepi Kiumurjan and a notable priest Minas Hamtetsi.

In the first decade of the 18th century, to deposit the events in detail, in figurative style, the trend to show every-day details, the direct way of communicating with the reader took place even in traditional historic writing. The Armenian Catholicos of the time recounted History, which however was, in the way of genre, rather a direct recording of impressions and reminiscences.

The prospective tendencies observed in historiography played a crucial role in the new times.

Translated into English by Hachatoor

ՀԱՅՐԱՊԵՏ ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ

**ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՅ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ
ԲՆՈՒԹԱԳՐԱԿԱՆ ԳԾԵՐԸ ԵՎ ՊԱՐԲԵՐԱՅՈՒՄԸ
(ԱՄՓՈՓՈՒՄ)**

Միջնադարյան հայ պատմագրության յուրահատկությունների, զարգացման ուղիների, տարբեր դարաշրջանների համար բնութագրական կողմերի խնդիրները, ավանդաբար, քիչ են գրավել հետազոտողների ուշադրությունը: Բաց է մնացել նաև հայ միջնադարյան պատմագրության պարբերացման հիմնահարցը: Այս կապակցությամբ անհրաժեշտ է նշել, որ հայ միջնադարյան պատմագրությունն առանձին փուլերի բաժանելիս չափազանց դժվար է միասնական կամ մեկ գլխավոր չափանիշ առաջարկելը: Հայ միջնադարյան պատմագրության առանձին փուլերի դեմքը, տիպաբանական յուրահատկությունները բնութագրելիս անհրաժեշտ է առանձնահատուկ ուշադրություն դարձնել աշխաիայացքային գործոններին՝ հայ իրականության մեջ պատմության արևելյան ու արևմտյան ըմբռնումների, առասպելաբանական և վիպական աշխարհընկալումների, ինչպես նաև քրիստոնեական աշխարհայեցողության թողած դրոշմի հարցերին: Սկզբունքային նշանակություն ունի նաև գրավոր ու բանավոր մշակույթների փոխհարաբերության խնդիրը:

Բանավոր ու գրավոր (պաշտոնական և ժողովրդական) մշակույթների փոխազդեցության հետ է կապված պատմական երկերի լեզվի ու ոճի խնդիրը: Ժողովրդական և հաճախ չափածոյով շարադրված ստեղծագործությունները հիմնական առաջններից մեկն են դարձել պատմական երկերի համար: Մակայն կարելի է արձանագրել նաև հակառակ երևույթը: Պաշտոնական կամ էլիտար մշակույթի դիրքերի թուլացման պայմաններում պատմական երկերը շարադրվել են չափածոյով և այդպիսով ընդլայնվել են հաջորդ սերունդներին բանավոր ձանապարհով դրանց

փոխանցման հնարավորությունները: Համանման միտումների մասին են վկայում նաև անցյալի պատմական ժառանգությունը չափածոյի վերածելու մասին փաստերը:

Պատմական երկերը հոգևոր մշակույթի առավել պահպանողական շերտերից են, հետևաբար դրանց լեզվի հարցը առաձնահատուկ կարևորություն ունի: Գեղարվեստական խոսքի արժեք ունեն հիմնականում վաղ միջնադարյան, հատկապես V դարի՝ դասական գրաբարով շարադրված պատմական երկերը: Մինչդեռ՝ արդեն X դարում գրի առնված աշխատությունները շարադրվել են կենդանի խոսքից զգալի տարբերություններ ունեցող լեզվով: Հաջորդ դարերի ընթացքում, երբ տարածում է ձեռք բերել միջին հայերենը, առանձին դեպքերում շատ ավելի նկատելի են դարձել լեզվական տարբերությունները: Միջնադարյան պատմաշրջանի ավարտին լեզվական տարբերությունները գրեթե անհնարին են դարձրել հենց անմիջական մասնակիցների ձեռքով պատմական անցուդարձերի արձանագրումը: Ուստի բավականաչափ տարածում է ստացել երկու հեղինակների համատեղ ուժերով պատմական երկերի ստեղծումը:

Պատմագրության պարբերացում առաջարկելիս անհնար է շրջանցել պատմական երկերի ժանրային պատկանելության և միջնադարում տարածում գտած ստեղծագործական եղանակների խնդիրները: Միջնադարյան հայ մատենագրության մեջ պատմական երկերը ստեղծվել են որոշակի սկզբունքներով, ունեցել են իրենց ժանրային ինքնատիպությունները, սակայն ժանրերի հստակ սահմանազատում միշտ չէ, որ գոյություն է ունեցել: «Պատմութիւն»-ը, որպես առանձին ժանր, տիրապետող դիրք է ձեռք բերել հայ պատմագրության սկզբնավորման փուլում: Ժանրային առումով «պատմութիւն»-ը իրենից ներկայացնում է համակարգված շարադրանք, որտեղ գերիշխում են կամ ժամանակագրական կամ թեմատիկ մոտեցումները: Ժամանակագրական կամ թեմատիկ շեղումները դիտվել են որպես կառուցվածքային թերություններ: Պատմությունները նաև այն տեսակի երկերն են, որոնք հնարավորություն են ընձեռում բացահայտել հեղինակի տեսակետները և հանգամանորեն անդրադառնալ դեպքերի ու երևույթների պատճառներին, փոխադարձ կապերին և հետևանքներին:

Աշխարհագրական ընդգրկման տեսանկյունից «պատմութիւն»-ները հիմնականում ներկայացնում են Հայաստանի անցյալը՝ հարևան երկրների պատմության առանձին դրվագների ներառումով: Հետևաբար՝ հայկական միջավայրում ստեղծված պատմական աշխատությունները գերազանցապես «Հայոց պատմութիւն»-ներ են:

Ժանրային առումով պատմության հետ առավել սերտ առնչություններ ունի ժամանակագրությունը: Ժամանակագիրները իրենց ուշադրությունը սևեռել են համեմատաբար փոքր ժամանակահատվածների անցուդարձերի վրա: Նրանց հիմնական խնդիրը ոչ թե դեպքերի և երևույթների բացատրությունն է, այլ իրադարձությունների կապակցված արձանագրումը:

Եթե ժամանակագրությունները սերում են պատմություններից, ապա

տարեգրությունների՝ աննալների, ժանրը գենետիկ սերտ կապի մեջ է գտնվում ժամանակագրությունների հետ: Այս ժանրի ստեղծագործություններում գրառումները կատարվում են ըստ տարիների, ընդ որում միևնույն ժամանակահատվածում կատարված դեպքերը որևէ ներքին կամ տրամաբանական կապ չունեն, տարաբնույթ բոլոր իրադարձությունների համար ընդհանուրը միաժամանակ տեղի ունենալու փաստն է:

Միջնադարյան Հայաստանում պատմիչները հետևում էին ստեղծագործական որոշակի եղանակների: Մասնավորապես՝ ժամանակագրությունների ժանրի տարածում ստանալը թելադրում էր անդրադառնալ նաև նախընթաց դարերի իրականությանը: Նման պայմաններում անխուսափելի էր դառնում քաղագրությունը՝ նախորդ հեղինակների աշխատություններից մեջբերումներ կատարելու միջոցով ընդհանուր պատկերի ուրվագծումը: Միջնադարյան հայ պատմիչները ձեռնամուխ են եղել իրենց երկերի շարադրմանը տեսական հիմնավոր պատրաստություն ստանալուց հետո: Պատմիչի համար պարտադիր է համարվել պատրաստությունը քերականության և ճարտասանության ասպարեզում, այսինքն՝ «քերթողական արուեստ»-ին տիրապետելը, քանի որ պատմությունը առանձին գիտության կարգավիճակ դեռևս չուներ: Ստեղծագործական եղանակներից նմանողական ոճը ենթադրում էր նախորդ հեղինակների երկերից վերցված առանձին արտահայտությունների, բառերի, ոճերի կիրառում, կատարելատիպ համարվող աշխատությունների ընդօրինակում և նույնիսկ նմանակում:

Սկզբից եւթ հայ պատմագրության հատկանշական կողմերից են դարձել պաշտոնական բնույթ ձեռք չբերելը, ինչպես նաև հայոց եկեղեցու պատմությանը նվիրված առանձին պատմական աշխատությունների բացակայությունը: Եկեղեցու անցյալը շարադրվել է հայոց ընդհանրական պատմության շրջանակներում:

Ելակետ ընդունելով առաջ քաշված սկզբունքները և տեսակետները՝ կարելի է առաջարկել հայ միջնադարյան պատմագրության հետևյալ պարբերացումը՝ միաժամանակ շեշտելով յուրաքանչյուր փուլի բնութագրական գծերը:

Միջնադարյան հայ պատմագրության զարգացման ընդհանուր շղթայում որպես առանձին՝ կազմավորման փուլ առանձնանում է V-IX դարերի ժամանակաշրջանը: Հայ պատմագրությունը ձևավորվում է երեք կարևոր գործոնների ազդեցությամբ: Առաջինն անտիկ ավանդույթներն էին, որոնք հայկական միջավայր էին ներթափանցում գերազանցապես բյուզանդական ճանապարհով: Մշակութային երկրորդ ծանրակշիռ ներգործությունը թողնում էին քրիստոնեական մատենագրության հուշարձանները: Պատմագրության զարգացման երրորդ կարևոր նախադրյալը բանավոր պատմության ավանդույթների, մասնավորապես ժողովրդական վեպի առկայությունն էր: V դարի հայ պատմագրության հուշարձանները շարադրված են դասական գրաբարով, դրանք միաժամանակ գեղարվեստական արձակի աչքի ընկնող նմուշներ են:

Միջնադարյան հայ պատմագրությունը զարթոնք է ապրում X-XIII դարերում: Այս ժամանակաշրջանի հայ պատմագրությունը բազմաժանր

է, աչքի է ընկնում հսկայական ժամանակագրական և աշխարհագրական ընդգրկմամբ: Միաժամանակ՝ պահպանվել է կապը ժողովրդական բանավոր մշակույթի հետ: Ինչպես և նախորդ դարերում, ժողովրդական չափածո ստեղծագործությունները դարձել են միջնադարյան պատմիչների երկերի ատաղձը: Այս ժամանակաշրջանում կենդանի խոսակցական լեզուն արդեն միջին հայերենն էր, որի տարրերը հանդիպում են նաև պատմական երկերում:

XIV–XVI դարերը միջնադարյան հայ պատմագրության մեջ հատկանշվում են որպես պատմագրական մտքի անկման ժամանակաշրջան: Շարադրվել է միայն մեկ պատմական նշանավոր աշխատություն, փորձեր են կատարվել յուրացնելու և պահպանելու նախորդ դարերի ձեռքբերումները: Այս ժամանակաշրջանում պատմագրական հիմնական ժանրեր են դարձել հիշատակարանները և մանր ժամանակագրությունները, ընդ որում՝ գրի են առնվել առավելապես իրենց հայրենի գավառում և քաղաքում տեղի ունեցած իրադարձությունները: Ուշագրավ երևույթ է, որ հասարակության հատուկ սերն են վայելել չափածո պատմական երկերը: Դասական գրաբարի փոխարեն դրանք շարադրվել են ժամանակի խոսակցական լեզվով:

Միջնադարյան հայ պատմագրության վերջին՝ XVII–XVIII դարերի փուլում, որը կարելի է բնութագրել որպես նոր վերելքի ժամանակաշրջան, հրապարակ են եկել մինչ այդ լայն տարածում չստացած ժանրերի՝ հուշագրական, օրագրական, ուղեգրական բնույթի երկերը: Դրանք արտացոլել են պատմական անցուդարձերը հեղինակների անձնական տպավորությունների և ապրումների միջոցով: Հայ պատմագիրները գրի են առել նաև Արևելքի այն երկրների պատմությունը, որտեղ կազմավորվել էին հայկական խոշոր գաղթօջախներ: Տպագրության միջոցով հասարակության լայն շերտերին մատչելի են դարձել նաև ժամանակակից պատմիչների աշխատությունները: Պատմագրության լեզուն շարունակել է մնալ գրաբարը, թեև գրաբարին տիրապետում էին միայն սակավաթիվ անձինք: Հենց այս ժամանակաշրջանի պատմագրության մեջ աչքի զարնող հեռանկարային միտումներին էր վիճակված վճռորոշ դեր կատարել նոր ժամանակներում:

ОТЛИЧИТЕЛЬНЫЕ ЧЕРТЫ И ПЕРИОДИЗАЦИЯ СРЕДНЕВЕКОВОЙ АРМЯНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

(РЕЗЮМЕ)

Проблемы особенностей средневековой армянской историографии, путей ее развития, характерных черт разных эпох традиционно мало привлекали внимание исследователей. Оставался открытым и вопрос периодизации средневековой армянской историографии. В связи с этим нужно отметить, что предлагая периодизацию средневековой армянской историографии трудно руководствоваться единым критерием. Описывая типологические особенности отдельных периодов средневековой армянской историографии, необходимо обратить внимание на мировоззренческие факторы – восточное и западное восприятие истории в армянской действительности, мифологическое и эпическое миропонимание, влияние христианства. Принципиальным является также вопрос взаимоотношений между письменной и устной культурами.

С проблемой языка и стиля исторических сочинений тесно связан вопрос взаимовлияния устной и письменной (официальной и народной) культур. Основным источником для исторических трудов обычно служил фольклор. Хотя стоит отметить и противоположное явление. В условиях ослабления позиций официальной или элитарной культуры, исторические произведения слагались поэтическим языком и, таким образом, передавались из поколения в поколение в устной форме. О схожих тенденциях свидетельствуют также факты изложения исторического наследия в поэтической форме.

Исторические сочинения составляют наиболее консервативный пласт армянской духовной культуры и, следовательно, язык повествования имеет особое значение. Художественную ценность представляют исторические труды раннего средневековья (V век), изложенные на классическом древнеармянском языке. В последующие века, когда изложение в основном велось на живом армянском, в отдельных случаях еще больше обозначились языковые различия. В конце средневековой эпохи языковые различия практически не позволяли непосредственным участникам событий самим записывать свои воспоминания. Именно поэтому широкое распространение получило создание исторических сочинений двумя авторами.

При периодизации историографии невозможно обойти стороной жанровую принадлежность исторических произведений и творческие методы средневековья. В средневековой армянской книжности исторические труды имели жанровые особенности, но не всегда наблюдалось четкое разделение жанров. “История”, как отдельный жанр

занимала главенствующие позиции в самом начале формирования армянской историографии. “История” представляет собой систематизированное повествование. Хронологические и тематические отклонения считались структурными недостатками. В “Историях” также раскрывалась точка зрения автора, обстоятельно освещались причины событий и явлений, взаимосвязи и последствия.

“Истории” в основном излагали прошлое Армении, включая разделы, посвященные истории соседних стран. Таким образом, созданные в армянской среде исторические сочинения, в основном, являются “Историей Армении”.

В жанровом плане “история” тесно связана с “хроникой” (“хронографией”). Пристальное внимание хронографов было приковано, в основном, к событиям, занимающим небольшой отрезок времени. Их основная задача состояла не в объяснении событий и явлений, а в упорядоченном изложении фактов.

Если “хроники” берут начало от “историй”, то жанр “летописей” (анналов) генетически связан с “хрониками”. В произведениях данного жанра записи делаются строго следуя хронологии – события одного и того же года не имеют ни внутренней, ни логической связи. Основным критерием для отбора разного рода событий является их синхронность.

В средневековой Армении историографы следовали определенным литературным приемам. Жанр “хроники” требовал возврата к событиям предыдущих веков. В данных условиях для создания всеобъемлющей картины неизбежным приемом являлась компиляция. Армянские историографы средневековья имели возможность приступить к описанию исторических событий, только после получения теоретической подготовки. Историографы должны были в совершенстве владеть грамматикой и “пиитическим” то есть, ораторским искусством, поскольку история в средневековье еще не имела научного статуса. “Подражательный стиль” произведений подразумевал использование отдельных цитат, лексики, стиля авторов предыдущих эпох, следование и даже подражание трудам, считающимся эталоном.

С самого начала, отличительной чертой историографии являлось отсутствие официального статуса, а также отсутствие церковной историографии. Повествование о церкви велось в рамках общенациональной истории.

С учетом вышеизложенных основных подходов и позиций можно предложить следующую периодизацию средневековой армянской историографии, при этом подчеркивая характерные черты каждого периода.

В формировании средневековой армянской историографии, период с V по IX век выделяется особенно. Армянская историография формируется под влиянием трех главных факторов: 1. Античные традиции, проникшие в армянскую действительность из византийской культуры. 2. Христианские литературные памятники. 3. Устные народные предания. В V веке повествование велось на классическом гробаре, а памятники армянской

историографии одновременно являлись образцом художественной прозы.

Средневековая армянская историография переживает возрождение в X–XIII веках. В этот период армянская историография стала многожанровой, охватывала огромный географический ареал и отдаленные исторические эпохи. Одновременно сохраняется связь с устными народными преданиями. Как и в предыдущие века, устная традиция продолжала служить подспорьем средневековым историографам. Именно в этот период впервые в исторические труды начинают проникать элементы разговорного языка.

В XIV–XVI веках в средневековой армянской историографии наблюдается упадок. Появилось лишь одно выдающееся историческое произведение, предпринимались попытки освоить и сохранить приобретения прошлых эпох. Основным жанром данного периода стали памятные записи (колофоны) рукописей, где излагалась, как правило, локальная история. Стоит отметить, что особой популярностью пользовались исторические хроники, написанные в стихотворной форме. Вместо классического грабара, повествование велось на разговорном языке того времени.

XVII и XVIII века можно охарактеризовать как период подъема средневековой армянской историографии. Армянские историографы описывали также исторические события тех стран Востока, где находились армянские общины. Благодаря книгопечатанию, широким слоям населения стали доступны также и труды современных историографов. Грабар продолжал оставаться языком историографии, несмотря на то, что им владел лишь определенный узкий круг людей. Именно перспективным тенденциям этого периода и суждено было сыграть решающую роль в Новое время.

ԺՈՐԵՍ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍՈՒՅՑ ԳԱՎԱՌԻ ԱՆՏԻԿ ԴԱՄԲԱՐԱՆԸ

Պատմական Հայաստանի Արցախ աշխարհի Սողք գավառի Սոնասար բնակավայրից տաս կմ հեռավորության վրա բարձրադիր հովտում 2010 թ. հայտնաբերվել է հինավուրց դամբարան (աղ. I, 1): Հուշարձանը կառուցապատված է անմշակ խոշոր վեներով (երկար. մոտ 2 մ, լայն. մոտ 1.50 մ, բարձր. մոտ 1.50 մ): Դատելով տեղադրությունից հանգուցյալը հուղարկավորվել է երկար պատի մոտ գտնվող բազալտե սարկոֆագում (աղ. I, 2): Դամբարանի շքեղ գտածոները ոսկուց, արծաթից և բրոնզից են: Հայտնաբերված նյութերը հուշում են, որ հանգուցյալը գեղեցիկ սեռի ոչ շարքային ներկայացուցիչ է: Դամբարանի թալանված վիճակը հնարավորություն չի տալիս դատել նյութի ամբողջության մասին: Այդուհանդերձ հայտնի նյութերը արտակարգ հետաքրքիր են և հնարավորություն են ընձեռում որոշել դամբարանի գոյության ժամանակը:

Հայաստանի Սյունյաց աշխարհի բաղկացուցիչ մասը կազմող այժմյան Սողքը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի Սյունիքի վեցերորդ գավառն էր: Զբաղեցնում էր 1402 քառ. կմ տարածք: Աղուան գետի (այժմ Հագարու) վերին հոսանքի տարածքում գտնվում էր Աղահեճք գաւառը¹: Գահնամակում «Սինեաց երկրորդն» իշխանությունը փոխարինել է Ծավդեից իշխանությանը, որը հիշատակվում է նաև «Զորանամակում» և V դարի հայ հեղինակների երկերում²: Սյունյաց աշխարհը պատմական աղբյուրներում հայտնի էր իր հանքերով, այդ թվում ոսկու հանածոներով: Դրա լավագույն ապացույցներն են հանդիսանում Սիսիանի կառավարչի³ և Սողքի անտիկ դամբարանները:

Սոնասարի դամբարանի գտածոների մեծ մասը աղերսվում է Սիսիանի կեղծ թաղով իշխանական դամբարանի նյութերի հետ: Երբեմն նույնիսկ թվում է, որ դրանք կերտվել են նույն վարպետի կողմից կամ նույն արհեստանոցի արտադրանք են⁴:

Փայտե գահավորակի ձևավոր ոտքերին փաթաթած բրոնզե թիթեղ–

¹ Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963, էջ 32:

² Բ. Հ. Հարությունյան, Գահնամակի թվագրման հարցի շուրջը, – Պատմա-բանասիրական հանդես, 1976, № 2, էջ 58, 70, 71:

³ Ժորեն Խաչատրյան, Սիսիանի դամբարանը (մ.թ.ա. I դարի երկրորդ կես) – Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները, 21, Երևան, 2009, աղ. I–XI:

⁴ Նույն տեղում:

ները (17) վկայում են, որ դրանք տեղադրված են եղել սարկոֆագի և մյուս երկայնական պատի միջև եղած հատվածում (աղ. II, 1, 2, 3, աղ. III, 1, 2, 3):

Դամբարանի գտածոների մեջ իրենց բազմազանությամբ ուշագրավ են սկավառակաձև երկու անցքով դրոշմելու եղանակով պատրաստված ոսկե բարակ թիթեղյա տարբեր չափերի վարդյակները, որոնք երեք խումբ են: Առաջինը քանակով ավելի շատ է (48 հատ, տրամագիծը 13 մմ), ուռուցիկ զարդերով, կրկնակի շրջագծով, երկու անցքով (աղ. IV, 4): Երկրորդ խումբը (10 հատ, տրամագիծը 12 մմ), կենտրոնական շեշտված ուռուցիկ գնդիկով, երկու անցքով և մեկ շրջագծով (աղ. V, 1, 2): Երրորդ խումբը փոքրաթիվ է (22 հատ, տրամագիծը 11 մմ), կենտրոնական ելուստով, առանց շրջագծի (աղ. V, 2): Կարծում ենք երկրորդ և երրորդ խմբի ոսկե սկավառակաձև վարդյակները լրիվ մեզ չեն հասել: Սողքի (Սոնասարի) սկավառակաձև, զգեստը հարդարելու համար արված երկու անցքով և ընդհանրապես նման ետևում մեկ կամ երկու օղակով, կամ եզրին ամրացված գլանաձև խողովակով զարդերը տարածված էին հելլենիստական և ուշ անտիկ շրջանում: Այդպիսիք Հայաստանում հայտնաբերվել են Գառնի ամրոցից և դամբարանից¹, Օշականի², Սիսիանի³ Աջնակի⁴ դամբարաններից, Վրաստանից՝ Սամաղլոյից⁵, Ժինվալիից⁶, Բակտրիայից՝ Թիլյա-Թեփեից⁷, Հյուսիսմերձսևծովյան շրջաններից՝ Չերտոմլիկի կուրգանից⁸ և այլ վայրերից:

Ուշադրության արժանի է օվալաձև կենտրոնով ձգվող ակոսով, դրանից աջ ու ձախ պատկերված գծիկներով՝ երկու ծայրին անցքերով (երկ. 15.9 մմ) ոսկե զարդը, որը կաուրիի (խխունջ) ընդօրինակություն է (աղ. VI, 1): Կասկածից վեր է, որ դա զետեղվել է ոսկե, ինչ-որ զարդի շարանի, կամ պարզապես ուլունքաշարի մեջ: Ծովային զանազան ձևերի խխունջները շատ տարածված էին Հայաստանում: Հանդիպում են տարբեր ժամանակաշրջանների բնակավայրերում (Գառնի), (աղ. VI, 2) և

¹ Ж. Д. Хачатрян, Гарни V. Античный некрополь (результаты раскопок 1956–1972 гг.). Археологические раскопки в Армении, № 15, Ереван, 1976, с. 105, рис. 41, табл. XX, 1.

² С. А. Есаян, А. А. Калантарян, Ошакан I, Основные результаты раскопок 1971–1983 гг., Археологические раскопки в Армении, № 18, Ереван, 1988, с. 66, рис. 5.

³ Ժորեն Խաչատրյան, Սիսիանի դամբարանը (մ.թ.ա. I դարի երկրորդ կես), էջ 45, աղ. XVI, 10, 15–17:

⁴ Ժորեն Խաչատրյան, Հայաստանի հելլենիստական շրջանի ոսկին (մ.թ.ա. III–I դդ.), Հայաստանի ուշ անտիկ դարաշրջանի ոսկերչությունը (I–V դդ.), Հին Հայաստանի ոսկին (մ.թ.ա. III հազարամյակ – մ.թ. XIV դար), Երևան, 2007, էջ 194–218, աղ. CXXII, 5, 6, CXXIII, 1:

⁵ Ю. М. Гагошидзе, Самадло, Тбилиси, 1979, с. 74, табл. IX, 19.

⁶ Р. М. Рамишвили, Археологические изыскания в зоне строительства Жинвальского гидротехнического комплекса в 1976–1979 гг., Археологические исследования на новостройках Гр. ССР Тбилиси, 1982, с. 36, табл., XIII, 2.

Р. М. Рамишвили, Новые открытия на новостройках Аракского ущелья. Краткие сообщения, № 151, Античные памятники Колхиды Иберии. “Наука”, 1977, с. 116, рис. 2, 1.

⁷ В. И. Сариниди, Афганистан: Сокровища безымянных царей. Наука, Москва, 1983, рис. межд. с. 32 и 33, погр. 1, 3, 4, В. Sarianidi. Bactrian gold, from the excavations of the Tillja-Tepe necropolis in North Afghanistan. Leningrad, 1985, Abb (125 հատ), 125 (415 մեծ, 313 միջին, 447 փոքր).

⁸ А. Ю. Алексеева, Нашивные бляшки из Чертомликовского кургана, – в сб.: Античная торевтика, Ленинград, 1986, с. 65, рис. 7а, б.

դամբարաններում¹: Ներմուծվել են Միջերկրականի և Հնդկական օվկիանոսի ափերից²: Ծառայել են իբրև հուռուրք, թալիսման, հմայիլ, հմայական պահպանակ և այլն:

Իր հրաշագեղ տեսքով, մյուս զարդերից առանձնանում է ոսկե մանյակը (տրամագիծը 18 սմ): Քառակուսի կտրվածքով բրոնզե ոլորած լարը փաթաթվել է ոսկե բարակ թիթեղով, իսկ հյուսված նուրբ ոսկե թելը փաթաթել են ակոսներով միջով: Այն ավարտվում է գլանաձև խողովակներով, որոնք երկու կողմից փակվում են օվալաձև ակնաբնով, ամրացված կանաչ ապակիով մեղալյոնին (աղ. VI, 3): Մանյակը վեց տեղով կտրված է: Ոսկյա թելերը հանված են: Մանյակի պատրաստման եղանակը նույնն է, ինչ Սիսիանի կառավարչի դամբարանից հայտնաբերված առյուծագլուխ ապարանջանը³: Նման հնարներով կերտված ոսկե և արծաթե ապարանջաններ, մանյակներ և այլ զարդեր մեծ քանակությամբ հայտնաբերվել են անտիկ աշխարհի տարբեր հնավայրերում⁴: Սակայն Իրանից և նրանից արևելք ընկած տարածքներից նման օրինակ տեխնիկայով ու հարդարանքով, ոսկուց և այլ մետաղներից կերտված ոչ մի ապարանջան, մանյակ կամ այլ զարդ մեզ հայտնի չէր: Ակներևաբար վերջիններս ունեն փոքրասիական ծագում: Չի բացառվում նաև այն, որ ստեղծված լինեն Հայաստանում, օտար ոսկերչի կողմից, տեղացի պատվիրատուի համար:

Երկրորդ ոսկե մանյակը բաղկացած է թռչունների գլխիկներից, որոնք իրարից անջատվում են մանր հատիկներով (աղ. VII, 1): Մասմեջ են (19 հատ, 17-ը ամբողջական, 2-ը բեկորային): Կտրտված է վեց մասի: Մանյակի մի մասը բացակայում է: Օվալաձև (3X2.5 սմ) հաստ ակնաբնի թխավուն ագաթե քարը օղակված ընդելուզված է լայնաժապավեն շրջանակով, որի կենտրոնով անցնում է հատիկազարդ երկրորդ շրջագոտին (աղ. VII, 2, 3): Ակնաբնի տակի երկայնքով անցնող անցքը կախելու համար է: Հետևը հարթ է, փակ: Քարի ուռուցիկ մակերեսին փորագիր պատկերված է աջ ոտքը առաջ (աղ. VII, 4-5) մեկնած գրիֆոն (intaglio, ипталия): Փորագրությունը խոր է: Համաչափությունները պահպանված են: Մանրամասների մշակումը կատարյալ է: Մագիլները երկար են ու սուր, բացած թևերը հոծ գծերով են, սուր կտուցը բաց: Պոչը աղեղնաձև իջնում է ու բարձրանալով դառնում հորիզոնական: Զգացվում է, որ աշխատանքը հմուտ վարպետ-արհեստավորի ստեղծագործություն է:

Գրիֆոնները (գրիֆներ) – առյուծի մարմնով, արծվի գլխով առասպելական հրեշներ են⁵: Ժողովրդական հին հավատալիքներում գրիֆոնների դերը քիչ է եղել՝ իբրև հերալդիկ կենդանի: Հայտնի են ասորա-

¹ **К. Х. Кушнарева**, Древнейшие памятники Двина, Ереван, 1977, с. 23, 93; **Т. С. Хачатрян**. Материальная культура древнего Артика, Ереван, 1963, с. 243; **С. А. Есаян, А. А. Калантарян**. Ошакан, I, с. 80, табл. LX, 24. **Ի. Ա. Կարապետյան**, Հայաստանի նյութական մշակույթը մ.թ.ա. VI-IV դդ., Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները, № 19, Երևան, 2003, էջ 83, աղ. 54, 10:

² **Ж. Д. Хачатрян**, Гарни V, с. 109, рис. 11, 5.

³ **Փ. Դ. Խաչատրյան**, Սիսիանի դամբարանը, էջ 29, աղ. XV, 3:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Դիցաբանական բառարան, Թարգմ. **Ս. Մ. Կրկյաշարյան**, Երևան, Լույս, 1985, էջ 53:

բարեկական շրջանից¹, տարածված է նաև ուրարտական արվեստում²:

Գրիֆոնի պատկերները ժամանակի ընթացքում փոփոխությունների են ենթարկվում: Ձեռք են բերել պաշտամունքային հատկանիշներ: Տվյալ դեպքում Սողքի (Սոնասարի) դամբարանից հայտնաբերված գրիֆոնի աջ ոտքը առաջ մեկնած դիրքը նման է սրբազան կենդանիների մի ոտքը զոհասեղանի պարզած դիրքին³: Նմանատիպ կանգնած գրիֆոն է գտնվել Զողուդերիից (Վրաստան): Այդպիսի կեցվածքով կանգնած հեծյալի կավե արձանիկներ մեծ քանակությամբ ի հայտ են եկել Արտաշատից (մ.թ. I–II դդ.)⁴: Նույն պատկերն է առկա Տիգրան III-ի (մ.թ.ա. 20–8 թթ.) դրամների դարձերեսին (առջևի ոտքը բարձրացրած ձի)⁵:

Նույն ձևով են պատկերված Պարթևստանի թագավորներ Միհրդատ I-ի (մ.թ.ա. 171–168 թթ.) և Գոթարզ II-ի (մ.թ. 41–45 թթ.) էկբատանում հատված դրամների դարձերեսին պատկերված ձիերը⁶:

Հինարևելյան պաշտամունքային պատկերների մեջ հաճախ են հանդիպում կենաց ծառի մոտ կանգնած և առջևի ոտքը բարձրացրած սրբազան կենդանիներ, հորինվածք, որը սիմվոլիկ է և ունի պաշտամունքային նշանակություն⁷:

Այսպիսով, հավանաբար, ուշ հելլենիստական շրջանում, գրիֆոնի առաջ պարզած ոտքով պատկերը նույնպես շեշտում է նրա պաշտամունքային բնույթը: Այսինքն, գրիֆոնը ձեռք է բերել նոր հատկանիշ: Այս դեպքում հարկ է նշել, որ առյուծի և արծվի կերպարների միացումը գրիֆոնին, իբրև պաշտամունքային կենդանու, ավելի է հզորացնում: Սողքի գրիֆոնի փորագրությամբ թուխ քարով ոսկե մեդալյոնը, ոսկե շղթայով ծառայել է որպես թալիսման, որպես չար աչքից պահպանող, տիրոջն հզորություն տվող:

Սողքի (Սոնասարի) դամբարանի նյութերից մեզ են հասել նաև երկու սնամեջ ոսկե մատանի: Ոսկյա բարակ, երկու ժապավենաձև շերտերը իրար հետ զոդելով ստացվել են սնամեջ կողեր (աղ. VIII, 1): Այս եղանակով պատրաստված ոսկե մատանիները լայն տարածում ստացան մ. թ. առաջին դարերում: Դրանց սնամեջ կողերի մեջ լցրել են ծծմբի մածուկ⁸: Դրանք դեպի վեր լայնանալով և փոքր նեղանալով ստանում են հատած կոնի տեսք (աղ. VIII, 2): Կենտրոնում շրջանաձև կամ օվալաձև և բարձր ակնաքնում ագուցվում էր ակնաքարը, որից հետո ակնախորշի եզրերը

¹ Б. Б. Пиотровский, Искусство Урарту. VIII–VI в.в. до н.э., Ленинград, 1962, с. 45, 49, рис. 11, табл. X, XI.

² Նույն տեղում:

³ Г. М. Нешадзе, Погребения иберийской знати из Згудери. Краткие сообщения, № 151, Античные памятники Колхиды и Иберии. “Наука”. Москва, 1977, с. 113, рис. 8.

⁴ Ժորես Խաչատրյան, Իրանա-հայկական դիցաբանական աղերսների հարցի շուրջ, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, Երևան, 1981, № 2, էջ 65, 67, աղ. I, 2, Jaurès Khachatryan. Arménie trésors de L’Arménie ancienne des origines au IVe siècle, Paris, 1996, № 249, cavalier (Mithra).

⁵ Զ. Պտուկյան, Արտաշեսյան հարստության դրամները, Վիեննա, 1969, տախտ. 6, նկ. 291, տախտ. 4, նկ. 30:

⁶ D. Sellwood, An introduction to the coinage of Parthie. London, 1971, № 8/2, 24/25, 33/23.

⁷ Ժորես Խաչատրյան, Իրանա-հայկական..., էջ 65: E. Stromenger – M. Hirmer. Fünf Jahrtausende Mesopotamien. München. 1962, s. 269, 273:

⁸ М. И. Максимова, Артюховский курган. Л., 1979, с. 66, рис. 19

ծավլում դեպի ներս (աղ. VIII, 3): Մ.թ.ա. առաջին դարի կեսերին ոսկերչական տեխնիկայի կատարելագործման արգասիք են հանդիսանում կրելու համար հարմար թեթև սնամեջ մատանիները, որոնց անցումը կողերից ակնաբուն շատ սահուն է¹: Այս եղանակով են պատրաստված Սողքի (Սոնասարի) դամբարանի մատանիները: Նմանօրինակ երեք մատանիներ հայտնաբերվել են Սիսիանի դամբարանից, որոնց զարդաքարերը չեն պահպանվել²:

Մատանիները, որպես շքեղ զարդ՝ կրել են հասարակության բոլոր խավերը՝ ըստ դիրքի և կարողության: Մատանին խորհրդանշել է բարձրաշխարհիկ և հոգևոր իշխանություն: Արքայական մատանին միշտ փոխանցվել է հաջորդ թագավորին: Ժողովրդական հավատալիքներում այն ունեցել է հմայական իմաստ, համարվել հուռույթ: Մատանին նաև ամուսնական միության նշան էր: Հելլենիստական շրջանում (մ.թ.ա. III-I դդ.) մատանիների քարերը ուռուցիկ էին:

Սողքի (Սոնասարի) մատանիներից մեկի վահանակը շրջանաձև է (16X16 մմ), ակնապակին՝ մուգ կապտավուն, առանց պատկերի, տակը՝ փակ: Մատանիներից երկրորդի վահանակը օվալաձև է (27X18 մմ), տակը՝ փակ, ակնաքարը՝ մուգ սերդուլիկ: Ուռուցիկ վերին մասում փորագիր պատկերված է Աթենասը, գետնին կանգնած, դեպի ձախ (աղ. VIII, 4, 5, 6, 7): Արմունկով հենվել է պատվանդանին և զբաղեցրել պատմուճանի վեր բարձրացրած փեշը: Հետևում նիզակը պատկերված է սուր ծայրը վերև, թեք դրված դիրքով: Առաջ պարզած աջ ձեռքին կանգնած է բու թռչունը, գլխին կիսագնդաձև սաղավարտ է, որի հետևից դուրս է եկել հերափունջը: Դեմքին երևում է միայն խոշոր քիթը: Երկար շապիկը գոտևորված է կրծքի տակ: Կրծքի վերին մասը եռանկյունաձև բացված է: Ուղղահայաց ծալքերով պատմուճանը, աջ ոտքի վրայով իջնում է մինչև ոտնաթաթը: Փորագրությունը խորը և հստակ չէ: Պահպանվածությունը լավ է: Ինչպես հայտնի է Աթենասը (լատինական Միներվան) Հունաստանի գլխավոր աստվածներից մեկն էր, Հելլադայի ամենասիրված աստվածուհին: Աթենասը հունական դիցաբանությունում իմաստության, խոհեմության, արդարացի պատերազմի, երկնքի, կայծակի, պտղաբերության աստվածուհին էր, աթենական ժողովրդի հովանավորը, քաղաքի գլխավոր աստվածությունը³: Նրա գլխավոր տաճարը Պարթենոնն էր, որտեղ կանգնած էր փղոսկրով և ոսկով պատած Ֆիդիասի պատրաստած Աթենասի հսկա արձանը (մ.թ.ա. 438 թ.)⁴: Նա ռազմատենչ աստվածուհի էր: Միաժամանակ արհեստների, գիտության հովանավոր Աթենասը ամենից ավել պատկերվել է երկար զգեստով և նիզակազեն, վահանով ու սաղավարտով: Նրա ոտքերի մոտ հիմնականում նստած էր նրա սրբազան

¹ М. И. Максимова, Боспорская камнерезная мастерская. Советская археология, 1957, № 4. с. 75-78.

² Ժ. Գ. Խաչատրյան, Սիսիանի դամբարանը..., էջ 33-34, աղ. XVI, 5-7: Ժորես Խաչատրյան, Հայաստանի անտիկ շրջանի ոսկե մատանիները, Հին Հայաստանի ոսկին, Հանրապետական գիտական նստաշրջան, Զեկուցումների թեզեր, Երևան, 1997, էջ 13-15:

³ Мифы народов мира (МНМ). Энциклопедия. Т. I, М., 1987, с. 125-128: Словарь античности. М., 1989, с. 62.

⁴ Ֆիդիասի քանդակի հռոմեական ընդօրինակությունը, տես Դիցաբանական բառարան, էջ 7-8:

բու թռչունը, սրբազան ծառը ձիթենին էր¹:

Մեզ են հասել Աթենասի շուրջ տասը արձաններ: Միոռնի «Աթենասը և Մարսին», լայնորեն տարածված էր Վալետրիի Աթենասը, Լուվրում պահվող «Մեդիչիի Աթենասը» և այլն: Պահպանվել են նաև աստվածուհու մեծ քանակությամբ արձանիկներ, ինչպիսին է օրինակ. Աթենասը ձեռքից բաց է թողնում բուին²: Նման պատկեր է նաև Սոդքի (Սոնասարի) ինտալիայի ուռուցիկ մակերեսին:

Անհետաքրքիր չեն օղակաձև (տրամ. 25 մմ) կանգնած պատանու պատկերով երկու ականջօղերը (աղ. IX, 1): Պատկերված դեմքը տափակ է, բարակ թևերով բռնել է կողքը: Կիսակլոր գլխարկի ծայրերը իջնելով ծածկում են ուսերը, բաց թողնելով, սակայն, ձակատի խոպոպները: Որովայնի հատվածում, զգեստի բացվածքի պատճառով, որովայնը և սեռական օրգանները մերկ են (աղ. IX, 2): Վերջինս բնորոշ է Ատտիսին, որը մ.թ.ա. I դ. սկսել է պատկերվել նման բացվածք ունեցող զգեստով³: Երկար ոտքերով հենվել է երախը բաց առյուծների գլխին (Մայր Աստվածուհի Կիբելայի կենդանական խորհրդանիշը) (աղ. IX, 3–4):

Փյուգիական աստված Ատտիսը բնության մեռնող ու հառնող աստված էր: Նրա պաշտամունքը միահյուսված էր աստվածների մայր Կիբելայի պաշտամունքի հետ: Վերջինս Կիբելայի սիրեցյալն էր: Նրանք ներկայացնում էին աստվածային զույգերի, որոնցից պատանիները, դիցաբանությունների մեծ մասի մեջ մարմնավորում են մեռնող և հարություն առնող աստվածների (Կիբելա–Ատտիս, Իշտար–Թամմուզ, Իզիդա–Օզիրիս, Աֆրոդիտե–Ադոնիս և այլն), որոնք մեծ մոր կամ ամուսինն են, կամ սիրեցյալը: Նրանց պաշտամունքային արարողությունները սերտորեն կապված էին միմյանց հետ և կատարվում էին միասին: Դա կապված էր բնության զարթոնքի, նրա ցիկլային հավատալիքների հետ: Հին աշխարհում այս զույգ աստվածություններին նվիրված մի շարք առասպելներ են հայտնի, որոնք թեև որոշ դեպքերում իրարից մասամբ տարբերվում էին, սակայն ունեին նաև շատ ընդհանրություններ: Դրանք մի ընդհանուր գաղափարական կոնցեպցիայի վրա էին կառուցված⁴:

Նման առասպելներ պատմվել են նաև Հայաստանում: Դրանցից մեկը Արա Գեղեցիկի ու Շամիրամի առասպելն է, որի մասին մեզ հաղորդում է Մովսես Խորենացին⁵ և Անանուն հեղինակը⁶:

Փյուգիական աստված Մեծ Մոր և սիրեցյալի՝ Ատտիսի, պաշտամունքը լայնորեն տարածված էր Փոքր Ասիայում: Կիբելան ապրում էր լեռներում, շրջում էր առյուծներ և հովազներ լծված կառքով⁷: Մեջքի կողմից առյուծի գլխի ներքևում պատկերված է հատած նուռ: Առասպելներից մեկում մայրը (Կիբելան) Ատտիսով հղիացել էր՝ կրծքին դնելով նռնենու պտուղը,

¹ МНМ, с. 125–128.

² Դիցաբանական բառարան, էջ 7–8:

³ М. М. Кобылина, Изображение восточных божеств в Северном Причерноморье в первые века н. э., М., 1978, с. 14–15.

⁴ Գ. Ղափանցյան, Արա Գեղեցիկի պաշտամունքը, Երևան, 1945, էջ 50–51:

⁵ Մովսիսի Խորենացու, Պատմություն Հայոց, Աշխատասիրությամբ Մ. Աբեղեանի և Ս. Յարությանների, Տիգրիս, 1913, I, ԺԵ:

⁶ Թովմա Արծրունի և Անանուն, Պատմություն Արծրունյաց տան, Երևան, 1978, էջ 225:

⁷ Мифологический словарь, Л., 1961, с. 117.

որը աճել էր Ատտիսի երկյակի՝ կիսամարդ-կիսահրեշ Ագդիստիսի որդեհական կտրված օրգաններից¹:

Խնդրո առարկա այս փոքր ականջողերի վրա ներկայացված է Մայր Աստվածուհու՝ Կիբելայի և իր որդի-սիրեցյալի առասպելը: Գալերը (քրմերը) հասնելով կրոնական գրգռվածության բարձրագույն աստիճանի, ամորձատում էին իրենց և մարմնի կտրատված մասերը նետում էին դաժան դիցուհու արձանին: Այնուհետև որդեծնության կտրատված մասերը զգուշորեն փաթաթում և թաղում էին հողում կամ Կիբելայի տաճարի ստորգետնյա սրահներում, որտեղ գոհաբերված արյան հետ դրանք օգտագործում էին Ատտիսի վերստին կյանքի կոչելու և բնության հարությունը արագացնելու համար²: Հայտնի է, որ մ.թ.ա. 204 թ. Հանիբալի դեմ մղված երկարատև պայքարի ավարտին հռոմեացիները ընդունեցին դիցամոր փոյուզիական պաշտամունքը: Կիբելայի հետ Հռոմ տարվեց նաև իր պատանի սիրեցյալի կամ որդու պաշտամունքը: Դիցուհու պատկերով, ծնծղանների, թմբուկների, սրինգների և եղջերափողերի երաժշտության ներքո նրանք թափորով անցնում էին Հռոմով³:

Որոշ տվյալների համաձայն Ատտիսը եղել է հովիվ և սրինգ է նվագել: Ատտիսը պատկերվել է տարբեր հորինվածքներով, միաձուլված այլ աստվածների հետ, թևավոր, սրբազան պար բռնած, սրինգ նվագելիս և այլն: Հայտնի են նրա արձանիկները սրինգ նվագելիս⁴, գավազանով և առանց մահակի: Հետաքրքիր են Հայաստանից հայտնաբերված սրինգ նվագող Ատտիսին պատկերող կավե արձանիկները, որոնցից երեքը ի հայտ են եկել Արտաշատից, մեկական օրինակ Մարտունու շրջանի Երանոս գյուղից և Վանաձորից: Վերջինիս մակերեսը պատած է կարմիր ներկով⁵:

Սոնասարի դամբարանից մեզ է հասել արծաթյա մեկ դրամ՝ տետրադրախմա (արծաթ, Աթենք, մ.թ.ա. 104 թ., 16,02 գ. 30,0 մմ, 12 ժ ՀՊԹ): Պատկերված է Աթենասի գլուխը, սաղավարտով, աջ (աղ. X, 1-2): Կետավոր շրջանակ, դարձ. գրությունը վերևում՝ ΑΘΕ, ձախից՝ ΑΜΦ[Ι] ΚΡΑ/ΤΗΣ/ΑΡΙ/[Σ]Τ, աջից՝ ΕΠ[Ι]/ΣΤΡΑ/ΤΟΣ: Բու, ամֆորայի վրա կանգնած, դափնեպսակով շրջապատված: Ամֆորայի վրա՝ Β [?], ամֆորայի տակ՝ Π: Դաշտում աջից՝ ցորենի երկու հասկ⁶: Մենք դժվարանում ենք ասել, թե դամբարանում միայն մեկ դրամ է եղել թե՛ ոչ:

Ուշադրության արժանի են կտրվածքում կլոր լարից պատրաստված արծաթե ապարանջանները (ամբողջականները չորսն են): Դրանք ձևով

¹ **Ջեյմս Զորջ Ֆրեզեր**, Ոսկե ձյուղը, Մոգության և կրոնի ուսումնասիրություն (Ռուսերենից թարգմ. Սիրուշ Բաղդասարյան-Թափալցյան), Երևան, 1989, էջ 412:

Джеймс Джордж Фрезер, Золотая ветвь, Исследования магии и религии. М., 1980, с. 389.

² **Զ. Ֆրեզեր**, Ոսկե ձյուղը, էջ 442:

³ **Дж. Дж. Фрезер**, Золотая ветвь, с. 387-391.

⁴ **М. М. Кобылина**, նշվ. աշխ., էջ 14, նկ. 16, 23, 24: **M. J. Vermaseren**. The Legend of Attis in Greek and Roman Art. Leiden Brill, 1966, pp. 14-19, pl. IV, 12 VII, 4, VIII, 3, XXVIII, 4, XXIX, 1.

⁵ **Zhores D. Khachatryan**, Representations of music on Armenian terracottas and toreutics (second millennium B.C. - third century A.D.). - Imago Musicae XVIII/XIX, - 2001/02, pp. 92-94, № 13-18; **Ժորես Խաչատրյան**, Կավե արձանիկների պատկերագրությունը, - ՊԲՀ, 2002, № 1, էջ 198-201, աղ. 2, 1-5:

⁶ Դրամը որոշել է դրամագետ Ռ. Վարդանյանը: Head, B., Historia Numorum. Oxford, 1911. p. 384.

քիչ օվալաձև են: Առաջինը երեք մասի է բաժանված, ծայրերը՝ բաց, ուղիղ կտրված (տրամ. 11,8 սմ), առանց զարդերի (աղ. XI, 1–2): Երկրորդ ապարանջանը պատրաստված է նույն եղանակով, ամբողջական է, շրջանաձև, ծայրերը քիչ հաստանում են, ի տարբերություն առաջինի, երկուական փորագիր գծիկներ ունեն (տրամ. 11,10 սմ) և բացվածքը ավելի փոքր է (աղ. XII, 1–2): Վերին կեսում այն հարդարված է, իրարից քիչ հեռու երկու տեղում երեքական փորագիր շրջանագծերով: Երրորդ ապարանջանը բաժանված է երկու մասի, ձևով ու հարդարանքով նույնն է ինչ–որ երկրորդ ապարանջանը (տրամ. 15,11 սմ), միայն բացվածքը ավելի մեծ է: Չորրորդ ապարանջանը երկու մասի է բաժանված, տարբերվում է նախորդներից: Այն պատրաստված է ավելի հաստ լարից, դեպի ծայրերը աստիճանաբար հաստանալով ավարտվում է ուղիղ կտրվածքով, ունի ավելի հարուստ հարդարանք (տրամ. 12,10 սմ), փորագիր շրջանների մեջ լցված է շեղանկյուն գծերով: Սոնասարի ապարանջանները աղերսվում են Սիսիանի դամբարանի ապարանջանների հետ, միայն վերջիններիս զարդերն ավելի հարուստ են¹: Դրանք հայտնի են նաև Մինգեչաուրի դամբարանից:

Նման ապարանջաններ կրում էին և թևերին, և ոտքերին, ինչպես կանայք, այնպես էլ տղամարդիկ: Այդ մասին են վկայում Արտաշատից հայտնաբերված կավե արձանիկները (մ.թ. I–II դդ.)²: Հայկական հերոսական էպոսում (Սասունցի Դավիթ) Խանդուրը ոտքերին կրում է ապարանջաններ. «Նա ոտքերին ուներ, ըստ սովորության, ոսկե ապարանջաններ, այնքան խոշոր ու լայն, որ մարդ կարող էր գլխով ու մարմնով դրանց միջով անցնել»³:

Սոնասարի գտածոների մի մասը մեզ հայտնի է լուսանկարների միջոցով (աղ. X, 4): Առավել ուշագրավը արծաթյա կիսագնդաձև թասն է, որը մաքրված չէ հողից ու ժանգից, և լուսանկարը վերաբերում է արտաքին մի հատվածին ու հատակին: Երևում են մինչև պսակի ներքևից անցնող ակոսավոր գոտին հասնող կանեյրուները և հատակն ընդգծող համակենտրոն երեք շրջանը: Նշված հատկանիշներով այն աղերսվում է Սիսիանի արծաթյա կիսագնդաձև թասերի, հատկապես շքեղ նմուշի հետ⁴: Բնականաբար Սոնասարի թասի տրամագիծը, բարձրությունն ու քաշը հնարավոր չէ պարզել: Չափերով այն պետք է լինի Սիսիանի կիսագնդաձև թասերին մոտ: Դժվար է ենթադրել Սոնասարի թասի վրա արձանագրություն առկա է թե ոչ: Հարկ է նշել, սակայն, որ Սիսիանի կիսագնդաձև թասն ունի ավելի շքեղ հարդարանք: Թասի դաշտն ար–

¹ Ժ. Խաչատրյան, Սիսիանի դամբարանը, էջ 55, աղ. VII, 1–4:

² Ж. Д. Хачатрян, Об античной коропластике Армении. Вестник древней истории. М., 1979, № 3, с. 94–99, Табл. III, V, 1: Zh. D. Khachatryan, Representations of music on Armenian..., p. 89, 90, fi 9, 5–10, Ժ. Խաչատրյան, Կավե արձանիկների պատկերագրությունը, աղ. 1, 3, 2, 6, 7.

³ Ս. Հարությունյան, Հայ ժողովրդական վեպը (Կուլտուր պատմական ակնարկ), «Մասնա ծոեր», Եր., 1977, էջ 626:

⁴ К. В. Тревер, Памятники греко–бактрийского искусства, М.–Л., 1941, с. 35–36; Ժորես Խաչատրյան, Սիսիանի դամբարանը, էջ 48–49, աղ. IV, 1, 2, V, 1–5: J. D. Khachatryan, Silver bowls and basins of Armenia in the late Hellenistic Period. Iranica Antiqua. vol. XXIV, 1989, pl. II, a, b; Zhores Khachatryan, The tomb of Sisian (Second half of the 1st century B.C.). Parthica incontri di culture nel mondo antico. Pisa. Roma. 2011. Fig. 7, 1.

տաքուստ բաժանված է ութ հավասար հատվածների, որոնցից առաջին չորսը հարդարված են կանեյուրներով: Մյուս չորսը՝ սուր երկարավուն տերևներով, ակներևաբար տերևներով և փոքր ինչ ոճավորված խաղողի որթերով: Թասերը դրվագազարդ են, պատրաստված են ձուլելու եղանակով զարդաձևերը՝ փորագրելու և դրվագելու հնարքով: Կիսագնդաձև թասերն օգտագործվել են աստվածներին նվիրված սրբազան արարողություններում՝ քաղցրահամ նյութերով հեղումներ կատարելու համար: Դրանք հետագայում կորցրել են իրենց նախնական իմաստը, ձեռք բերել կիրառական լայն նշանակություն¹:

Սկավառակաձև հարթ մակերեսով, եզրերը ատամնաձև հարդարված արծաթյա իրը, հավանաբար հայելի է, որը հաճախ էր դրվում մահացածների հետ (աղ. XI, 3): Հայելին կապված էր անդրշիրիմյան աշխարհի հետ: Ինչ վերաբերում է եռատերև պսակով մեկ կանթանի սափորին, այն ամենայն հավանականությամբ օգտագործվել է հեղումների համար (աղ. X, 3):

Այսպիսով, Սողքի (Սոնասարի) դամբարանի, թեկուզ մասամբ մեզ հասած ոսկե, արծաթե գտածոները, Աթենասի արծաթյա դրամը, կահկարասիները և բազմազան ու բազմատեսակ առարկաները փաստում են տիրոջ շքեղության նկատմամբ ունեցած հակումները: Հավանաբար հանգուցյալը գեղեցիկ սեռի և միջին խավի ներկայացուցիչ է:

Նյութերի մի մասը թեև աղերսվում է Սյունիքի Սիսիանի դամբարանի նյութերի հետ, սակայն վերջինս իր գավաթի վրայի արամեերեն արձանագրության համաձայն անկասկած եղել Սյունիքի կառավարիչը: Արախսզատ նշանակում է «աստվածների կողմից պաշտպանվող» կամ «աստվածների հովանավորության տակ ծնված»²: Հավանաբար այդպես իրենց կոչում էին թագավորներն ու բարձրաստիճան իշխանավորները: Գահնամակում [Առաջին իշխանն Հայոց և Մաղխագն] ա. Սիւնեաց տէրն էր³: Սիսիանի դամբարանը լավ մշակված կրաքարերով կեղծ թաղ է, դիակիզում է կատարված, ուղեկցվող նյութերը շատ հարուստ են: Սոնասարի դամբարանը ևս պատկանում է նույն ժամանակին՝ մ.թ.ա. I դ. երկրորդ կեսին, ինչպես Սյունիքի դամբարանը:

¹ К. В. Тревер, Греко-бактрийская золотая чаша, “Сокровища Эрмитажа”, М.-Л., 1949, с. 101-102.

² А. Г. Периханян, Арамейская надпись на серебряной чаше из Сисиана. – Историко-филологический журнал, 1971, № 3, с. 78-81, рис. 1, 2.

³ Բ. Հ. Հարությունյան, «Գահնամակի» թվագրման հարցի շուրջը, ՊԲՀ, 1976, № 2, էջ 58:

Աղյուսակ I – 1, 2

Աղյուսակ II – 1, 2, 3

Աղյուսակ III – 1, 2, 3

Աղյուսակ IV - 1

Աղյուսակ V – 1, 2

Աղյուսակ VI – 1, 2, 3

Աղյուսակ VII – 1, 2, 3, 4, 5

Աղյուսակ VIII – 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7

Աղյուսակ IX – 1, 2, 3, 4

Աղյուսակ X – 1, 2, 3, 4

Աղյուսակ XI – 1, 2, 3

Աղյուսակ XII – 1, 2

(РЕЗЮМЕ)

Найдены также два золотых кольца, одно из них представляет собой выпуклую камею овальной формы с рельефным изображением Афины с соевой в руке. Обнаружены две серьги в виде колец, часть окружности которых представляют фигуры юношей. В изножки каждой из фигур помещены головы львов, являвшихся одним из символов Кибелы, в чем мы видим отражение легенды матери богов Кибелы и ее любимца Аттиса. Как кольца, так и ожерелье с овальным драгоценным камнем синего цвета имеют сходство с артефактами, найденными в гробнице в Сюнике – Сисиане.

В Сисианской гробнице была найдена также серебряная чаша с арамейской надписью, из которой следует, что владельцем чаши был Арахсад, что означает “охраняемый богами”, или “рожденный под покровительством богов”, так называли себя владыки или их приближенные. Скорее всего этот склеп принадлежал владельцу Сюника. Сисианский склеп представляет собой памятник второй половины I века до н. э. К этому же времени относятся также сонасарское захоронение и обнаруженные там находки.

THE ANTIQUE MAUSOLEUM IN SODK DISTRICT OF ARMENIA

(SUMMARY)

The publication is dedicated to an ancient burial vault on an elevated valley in Sodk Region of the Siunik World at a distance of ten km. from Sonasar Village. Among the artifacts presented are the enclosure of the vault, entombment and household furniture, the type of fancy work done on the legs of the latter, which are important data for the culture of Armenia. Also discussed are some beautiful objects made of silver and bronze that have partially reached our time. The differences and variations of the objects discovered attest to the tendencies and aspirations of the host to the reigning luxury and to the surrounding expensive and highly aesthetic artifacts. The findings indicate that the deceased belonged to the fair sex, evidently to the middle class. Among the findings to be noted is a gold necklace, with its oval medallion and green glass inserted in a shield-formed plaque. Another gold necklace is ornamented with birds' heads and a convex agathic gem inserted in a fancy oval orifice, with a relief of a vulture. One of the two gold rings also carries oval shields, with a convex camellia jewel, a relief showing Athena, standing, with an owl in his hand.

There is also a luxurious ring-shaped image of a standing youth, two earrings. Depicted upon them is a worshipping scene of Mother of Gods Kibela and favorite Attis. Both the finger rings, oval-shaped necklace with green glass in an oval jewel and the silver bracelets are associated with artifacts in the tomb of volta finta of Siunik – Sisian. According to the legend on the silver cup in Aramean, discovered in the Sisian tomb, there is no doubt that the deceased was the Governor of Siunik. Araqsat, mentioned in the legend, signified “protected by gods” or “born under the protection of gods”. That was the designation acquired by the kings and those in power. The mausoleum of Sisian is a monument of the late first century B.C. With regard to the discovery of Sonasar, it was also a burial place of the late first century B.C.

INTRODUCTION

This article will help the reader with in gaining some basic awareness about how the non-Armenian geographers regarded the Armenians and the country of Armenia over the past two millennia. The article also has some basic information about Armenian cartography. The Homeland of the Armenian people, Armenia-Haiastan is mentioned in historic sources also as the Land of Ararat (Urartu), Arminiya.

Despite being landlocked, Armenia appeared on portolan marine charts which were produced for navigational purposes and covered coastal countries and towns. This will however be discussed later.

The oldest known map of the world, a Babylonian clay tablet dated by from the sixth century B.C. shows the world as a disc floating in the bitter seas with Babylon at its centre, being surrounded by Assyria, (city of) Harran and Armenia¹. On this tablet the River of Euphrates is shown flowing down from the Armenian mountains through Babylon (Iraq) and eventually reaching the Persian Gulf.

83

The Greek historian Herodotus who lived around 489–425 B.C. was a keen geographer who travelled to Armenia too. According to that geographer, in about ca. 500 B.C. Aristagoras of Miletus performed a map in Sparta, which he drew on an iron plate. The map is said to have shown the territories of Lydia, Phrygia, Ionia, Cilicia, the island of Cyprus, Armenia and the city of Susa, the seat of the king of Persia¹.

The name of Armenia appears in many Greco-Roman geographical and historical texts and books. The Greek philosopher and geographer Eratosthenes (ca. 276–194 B.C.) after accepting the existed theory on the Earth's spherical form, suggested that the Earth was the centre of the universe and all other universal bodies would have to go around it. His world map included Armenia too (See Fig. 1.).

Strabo (ca. 63 B.C. – 24 A.D.) was one of the giants of geography. He was a seasoned traveller who also worked in the library of Alexandria by occasions. The library had numerous works on such subjects as medicine, astronomy, science, literature and philosophy, to which Strabo had seemingly an open access. His voluminous *Geographia* was completed in the second decade of our era. It contained almost everything what had been known to that time on the geography and cartography. Strabo's description of Armenia covers many pages of description of the land and its people and includes over 60 references.

Some renowned cartographers prepared maps of the world according to the descriptions provided by Strabo and which invariably included Armenia, placed to the north from Mesopotamia and south of the Caucasus. Thus, Claudius Ptolemaeus of Alexandria, or Ptolemy as he is generally known (ca. 90–168 B.C.) was the most important figure in geography and cartography of the old world, whose books and maps were used extensively well into the sixteenth century. His most important work is the eight-volume book *Geographia*, the text of which has reached us in its entirety. The first volume of his work talks about geography and ways and methods to be utilized in observing and calculating locations, some of which are still in use today. Most of the volumes are detailed descriptions of some 8,000 locations of the then known world, divided into various regions and countries. The approximate boundaries of every country is described, giving details of the neighbouring countries and the sources and destinations of various rivers, as well as lakes and mountains belonging to each country. (See Fig. 2.)

The chapter concerning Armenia (Book V) is in two parts. Lesser Armenia (Armenia Minor), shown on the map entitled “Tabula I of Asia”, lists 79 names of towns and cities, and Great Armenia (Armenia Maior), which is shown on the map entitled “Tabula III of Asia” lists 85 town and city names. The important towns of Greater Armenia are stated to be Artaxata (Artashat), Harmavira (Ar-mavir), Tigranocerta (Tigranakert), Arsamosata (Arshamashat) and Thospia (Van). Those of Lesser Armenia are Coma, Melitana (Malatia), Nicopolis and Satala. (See Fig. 3.)

In his text Ptolemy often refers to particular maps and discusses how to

¹ See **Rouben Galichian**, *Historic Maps of Armenia*, 37.

draw and update them with all new information received from travellers and other sources. He divided the habitable world into three continents, Europe, Africa and Asia, while the maps accompanying the book were grouped as below:

- Map of the World
- Europe, in ten regional maps
- Africa, in four regional maps
- Asia, in twelve regional maps.

The name of Armenia appears in five of the above set of 27 maps. Ptolemaic maps are simple and lack the elaborate cartouches common in those of the sixteenth to eighteenth centuries. Some fifteenth and sixteenth-century copies of Ptolemaic maps are hand coloured and some others have reached us uncoloured. A few have been printed on vellum.

Roman and Christian Cartography and the Middle Ages

As expected, the name of Armenia is always present on the maps of the Christian era since it was the first and only Christian country east of Asia Minor – Anatolia. In Christian cartography Armenia is frequently identified with Mount Ararat and Noah's Arc, as per the biblical account of the Flood. In some maps the Garden of Eden or Terrestrial Paradise is shown inside or adjacent to Armenia.

The oldest Roman map is the 'Peutinger Map', the archetype of which dates from the middle of the first century CE. This is a road map is some 34 cm wide and 6.4 metres long, a fifth-century copy of which has survived. The map shows various routes radiating from Rome to the four corners of the empire, including Armenia, where the names of Artashat, Bagrewand (misspelled Raugona), Vostan (Van) and Tigranakert are recognizable.

With the coming of Christianity and religious fervour, especially under the influence of the Biblical theory of the Creation, the western science of cartography suffered immensely and there was no advance at all in the field from the second to the fifteenth century CE, except for cosmetic modifications and representations. In the western Christian world during this period all the old theories and scientific works were pushed aside and were replaced with new 'facts' based on the teachings of the scriptures.

Since the sixth century the spherical earth was replaced by a flat disc-shaped one, divided into three continents and surrounded by the oceans. This was adopted by Isidore of Seville (ca. 560–636), who included the T-O map of the world (see below) in his *Etymologiae*. This type of maps appeared in hundreds of manuscripts and, with some modifications, formed the backbone of the Christian cartography for almost 1000 years.

The maps developed according to this doctrine were simple ones called T-O maps, which came into being in the Middle Ages. These maps, if they could be called that, showed the earth in the shape of a circle, or letter O, with the

letter T inserted into it, in order to divide it into three known continents, hence the name, which could also be short for ‘Orbis Terrarum’. In these maps east was invariably at the top, where Paradise was also located. The vertical line forming the stem of the letter T represented the Mediterranean Sea and the two parts of the cross bar were the Rivers Nile and Don, thus dividing the world into the three known continents, the largest being Asia and the smaller two Europe and Africa. Many of these maps have survived in various manuscripts and in varying sizes from 10cm to a few metres in diameter. The later versions of T-O maps contained details of counties and towns, with many descriptions. On these maps Armenia was always represented as the country where Mount Ararat could be found and Noah’s Ark had landed. (See Fig. 4.)

During the eighth century, the Spanish Benedictine monk Beatus of Liébana created his own more decorative version of a T-O map (see Fig. 5). This style was adopted by others, giving rise to a number of similar maps, called Beatus maps. In most Beatus maps Armenia is featured prominently, located next to Paradise and south of the Caucasus Mountains.

The small and simple T-O maps gradually gave way to more elaborate ones, depicting towns, cities or even some fauna and flora. Two of the most important and large scale maps of this type are the Ebstorf Map, which had a diameter of about 3.6 metres (destroyed during the Second World War) and the ‘Mappa Mundi’ (World Map), dating from the thirteenth century, kept in the Hereford Cathedral, England. Both these maps show Armenia in the relatively correct geographical position, with particular attention being paid to Noah’s Ark and Mount Ararat. The third similar map is kept in Vercelli, Italy but was heavily damaged during careless restoration work.

Armenia in Islamic cartography

While in the west geographers and cartographers were made to think and work within parameters set by the Church, in the East the Persian and Arab scientists continued to work unhindered by religious dogma. Regrettably, although medieval Islamic world was much advanced in science and astronomy, somehow their advances in cartography did not continue after the thirteenth century.

One of Islamic cartography’s most important foundations is the Balkhi School of geography and maps, which generally described the Islamic countries located in the Persian Gulf, Caspian, Arabian and Red Seas, the eastern Mediterranean and the Indian subcontinent. However, Armenia, together with Russia and Bulgaria, does appear on most Islamic world maps, some of which also include the names of other European countries such as Spain, France and Germany. (See Fig. 6.)

There are a number of important cartographers in the Islamic world including the Persian geographer and scientist Abu Reihān al-Birunī (973–1048 CE), who travelled extensively and wrote books on geography, other Persians such as

Ibrāhīm Ibn Mohammad al-Fārsī, known as al-Istakhrī (died ca. 957 CE), al Muqadasi (945–1000 CE), Sadiq Isfāhānī and Abu Zakariyā Ibn Muhammad al-Qazwīnī (1203–83), Arabs Ibn Hauqal (d. 934 CE) and Idrissi (1099–1166 CE).

All of the above geographers have produced books describing the world, countries and peoples. As mentioned above, all Balkhi school books contain a world map, as well as 16–20 regional maps, depicting mainly the Islamic world. The only exception being the Christian country of Armenia, which is included on the regional map entitled “The map of Azerbaijan, Arran and Armenia”, where Azerbaijan (ancient Atropatene) is placed south of the Arax River as one of the Iranian provinces (see Fig. 7). For details of 20 Islamic maps see Rouben Galichian, *Countries South of the Caucasus in Medieval Maps. Armenia, Georgia and Azerbaijan*,¹ London: Gomidas Institute, 2007.

During what could be called the Norman–Arab period of cartography, this science became more advanced. The most famous of Arab geographers of the era was Ibn al-Sharif al-Idrisi or Edrisi (who was born in Ceuta, Morocco, and studied in Cordoba). After his extensive travels to many parts of the world he was invited to work for the Norman king Roger II of Sicily, for whom he produced a silver globe of the world inscribed with the contemporary map of the known world. In his maps Idrisi includes the countries of Great Armenia and Lesser Armenia. His atlas of the world known as *The Book of Roger* also includes much detail about Armenia and names many Armenian cities.

In Ottoman Turkey the most important geographers of the seventeenth century were Mehmet Zilli Ibn-Dervish (1611–1684) better known as Evliya Chelebi, who was a traveller and wrote books about his travels in the neighbouring countries, and Mustafa Ibn-Abdullāh (1609–1657) known as Kātib Chelebi or Hāji Khalīfah, who also travelled widely and produced the first important geography book called *Jehān Numā*, describing various parts of the world. In addition to detailed descriptions, their manuscripts refer extensively to Ottoman and Persian-occupied Armenian territories and cities, accompanied by some map sketches.

The Portolan Chart and Armenia

Portolans are marine charts and maps prepared for the seafaring peoples, generally depicting the shorelines and ports of the Mediterranean. They were used mainly by the pilots and navigators. Great Armenia being a landlocked country should not have been included on these charts. Cilician Armenia, however, being an independent kingdom from the eleventh to fourteenth centuries located on the north-eastern shores of the Mediterranean Sea, would be expected to feature on these marine charts, majority of which were produced between the twelfth and sixteenth centuries.

Portolan maps usually show a detailed coastline with the names of all the coastal towns, estuaries, inlets, bays, promontories, rivers, underwater obsta-

¹ Ancient Atropatene (Arm. Atrpatakan).

cles, reefs and other prominent features accompanied by the lines of the compass, called rhumb-lines, and directions of the prevailing winds. Anything that would interest the ship's pilot and assist in navigation was shown in as much detail as possible while inland details were not shown. Most of the maps have blank areas for the inland spaces, filled with decorations and cartouches. Portolans were drawn on parchment and were almost always coloured, since the colours provided additional vital information for the captains, such as showing town sizes and their importance, as well as indicating whether the coastline was friendly or not.

Portolans of the Mediterranean include much information about the coastline of Asia Minor in the Black Sea as well as all the Mediterranean shores. The Armenian kingdom of Cilicia, located in the north-eastern corner of the Mediterranean, features prominently in many Mediterranean portolans of that period, sometimes surrounded by a green arch. This was predominantly due to the fact that the ports of Cilician Armenia were Christian ports, and the map-makers wanted to show them as friendly to the European seafarers. Great Armenia, being landlocked, would normally not be expected to appear on portolans, since it was out of their useful range. However, this appears not to be true.

In the Italian and Catalan portolans of the Mediterranean area details of the coastlines are shown amazingly accurate and consistent, generally being very advanced for their time. The curious fact is that on majority of the portolans of the East Mediterranean area Armenia also appears. Armenia Maior (Great Armenia) is generally depicted with a range of mountains, which are shown as the source of the Rivers Euphrates and Tigris, sometimes as well as a third river, the Arax, flowing from these mountains north and west towards the Caspian Sea. These maps also show Mount Ararat placed in Armenia, with Noah's Ark perched on top (usually shown sideways) and many include the Armenian populated cities of Arzena (Erzinjan) and Malatia. (See Fig. 8).

This was probably due to the fact that the country was well known in the West because of the activities and information obtained from the Armenian merchants established in Venice, Amsterdam and other European centres trade trading with the east. Armenia may have also been known in the west and to the Christian world because in the year 301 it became the first country to adopt Christianity as its official state religion while being the easternmost Christian country. Since then Armenian communities were established in Jerusalem where, today, the Armenian Monastery of St James is one of the guardians of the Holy Places, Constantinople and many European cities.

The Late Medieval period.

The last quarter of the fifteenth century saw two important developments in the world of cartography. First – Gutenberg invented the movable type printing press, facilitating the printing of Ptolemy's *Geography*. Second – towards the end of the century, Columbus discovered the New World, throwing the world of cartography into turmoil of new discoveries and redrawing of all world maps.

At the end of the fourteenth century, when the Turks reached the neighbourhood of Constantinople, some of the manuscripts from its libraries were transferred to Italy for safekeeping. Ptolemy's *Geography* was among those. Later, scholars translated the *Geography* volumes from the original Greek into Latin and as stated previously, many cartographers such as Donnus Germanus, Sebastian Münster, Martin Waldseemüller, Berlinghieri and others started preparing maps according to the Ptolemaic texts and coordinates, which accompanied the original texts of their newly prepared atlases. To begin with, those books were in a manuscript form but soon printing took over and various publishers started to produce printed versions.

There was a profusion of Ptolemaic maps and atlases coming out of the presses of Rome, Milan, Florence, Ulm and Basel which, with a few exceptions, were based on the Ptolemaic maps having Armenia Minor as the "*First Map of Asia*" and Armenia Major as the "*Third Map of Asia*". (See Fig. 3).

One of characteristic features of the maps printed during the sixteenth and seventeenth centuries was addition of elaborate decorations and embellishments used in their presentation. The cartouche, which was originally intended to frame the title of the map, was now an elaborate artwork sometimes occupying a large portion of the printed page, aimed at making the map more attractive and desired object.

Some of the well-known European geographers and cartographers of the period who produced maps and atlases of certain importance are given in this list:

- Martin Waldseemüller (1470–1520)
- Sebastian Münster (1489–1552)
- Gerardus Mercator (1512–1594)
- Abraham Ortelius (1528–1598)
- Willem Janszoon Blaeu (1571–1638) and his son Johannes (1596–1673)
- Christopher Saxton (1542–1610)
- John Speed (1552–1629)
- Henricus Hondius (1587–1638)
- Jan Jansson (1588–1664)
- Nicolas Sanson (1600–1667).

Most atlases of the above cartographers include a map of the Turkish Empire, which shows Armenia divided between the Ottoman Empire and Persia. Although not having an independent country, the name of Armenia appears on the territory surrounding the Lakes of Van and Sevan and the Mountain of Ararat, while these were the lands where the Armenians were autochthonous. (See Fig. 9.)

Guillaume Delisle (1675–1726) produced many atlases such as the *Atlas de Géographie* in 1707 as well as the *Atlas Russicus*, the first large-scale atlas of Russia, in 1745. This atlas includes maps of the Caucasus, the Caspian Sea, Persia and Turkey. On these detailed maps one could see Armenia being shown over an area that extended from Mush to Artsakh. Azerbaijan (ancient Atropatene) is shown there as the north-western province of Iran, located to the

south from the River of Araxes, while the territory lying to the north from Kura river is named Shirvan, Shaki etc. It can be clearly seen on all maps that until 1918 there was no Azerbaijan existing to the north from the Araxes, while Atropatena–Azerbaijan was an Iranian province, lying to the south of the River of Araxes. (See Fig. 10).

Armenian cartography

The oldest Armenian geographical volume, the *Ashkharhatsuyts* (pronounced Ash-khar-ha-tsuyts – World Mirror), was penned between 591 and 610 A.D. before the Arab conquest and is attributed by most to the Armenian mathematician and geographer Anania Shirakatsi¹. The work takes its roots from the text by Pappus of Alexandria, which in its turn was based on Ptolemy's works. However, the text of *Ashkharhatsuyts* includes much more detailed information and data on Armenia, Caucasus and Persia. The book, written in classical Armenian, has been translated into modern Armenian², Latin³, French⁴, and German⁵, as well as reprinted with an introduction in English⁶. Some specialists believe that the text was originally accompanied by maps; although two versions of the book exist in manuscript as in well as printed form, no maps survived. In the eighteenth century a map of historic Armenia was printed at the St. Lazarus (San Lazzaro) Armenian monastery of Venice, prepared and etched according to the descriptions provided in *Ashkharhatsuyts*. (See Fig. 11).

Some Armenian medieval manuscripts include T-O-type and climatic zone maps of the world, bearing the influence of Christian and Islamic cartography traditions. These were important parts that formed the features of Armenian cartography. It led to the printed maps of the seventeenth century. The oldest circular map in Armenian dates comes from the thirteenth and fourteenth centuries. This is a T-O map with the characteristic features for this type of maps. This small map is kept in Matenadaran, the Institute of Old Manuscripts in Yerevan, being bound in a manuscript from Kaffa (Theodosia) of Crimea (See Fig. 12).

During the preparations for a cartographic exhibition in 1991, the authorities at the University of Bologna discovered a roll of cloth, wherein a map almost 3.6 metres long and 1.2 metres wide was discovered. The map was made in full and glorious colour. The only problem was that the inscriptions were in a language unknown to them. As the roll cover bore a title that included the word *Armenia*, the authorities contacted Gabriella Uluhogian (Uluhojian), pro-

¹ Anania of Shirak, who lived in the seventh century A.D.

² **G. B. Petrosyan**, *Shirakaci* (Yerevan: 1979) (in Armenian).

³ **G. and W. Whiston**, *Historiae Armenicae*, Libri III (London, 1736).

⁴ **M. J. Saint-Martin**, *Memoires Historiques et Geographiques sur l'Arménie*, tom II (Paris: 1819), pp. 310–394. P. A. Soukry (Venice: 1881).

⁵ **J. Marquart** (Berlin: 1901).

⁶ Prof. **Robert Hewsen** (New York: 1995).

fessor of the Armenian language at the university, for guidance. She was astonished to discover that the map was, in fact, in Armenian, and was a huge manuscript showing the locations of important Armenian churches, monasteries and Catholicosates¹ and covering the entire area of historic Armenia from Artsakh (Karabagh) to Constantinople, even including Cyprus and Jerusalem. The two cartouches of the map contained a detailed description of the hierarchy of the Armenian Church as well as details on the occasion of the map's preparation. The map had the date 1691 A.D. (See Fig. 13).

The third oldest Armenian map is the *World Map* printed in 1695 by Thomas Vanandetsi in Amsterdam. This map consisted of two hemispheres, namely that of America and Australia, that were however left incomplete. The cartographers, being of Dutch origin, utilised the latest cartographic information and up-to-date styles used in the Netherlands of that time. The map was prepared on a high art level as well as carefully decorated. At each corner the scenes related to the four seasons as well as astrological and mythological figures depicted.

A large-scale atlas of the world was printed in Venice in 1849. It included maps of the world, the solar system and each continent, as well as maps of the Ottoman Empire and Armenia, all carefully laid out and coloured. This must be the first full atlas designed in the Armenian language.

The Monastery of St. Lazarus and its printing house have a significant place in Armenian cartography, as from the early eighteenth century for almost two hundred years the most important maps in the Armenian language were printed there. (See Fig. 14.)

The Maps created after the Nineteenth Century

Since the middle of the nineteenth century, maps have become more accurate and reliable, their differences lying mainly in such relatively minor matters as place-names, scales, projection and detail. It took much time and effort on the part of many geographers and cartographers to achieve this greater reliability. During the same period, in some maps the name of Armenia was gradually being substituted with other more "acceptable" terminology, depending on who was the producer and where the map was printed. However, the reasons behind these changes were political rather than cartographical.

Global cartography reached maturity in 1891, when the Fifth International Geographic Congress approved the execution of the *International Map of the World* with a scale of 1/1,000,000. It was only after this final decision that the world could be properly surveyed, pending peace and the proper cooperation of the member states, both of which conditions are often elusive, even today.

Note:

For many more maps as well as detailed and comparative studies of wider

¹ Churches located in various regions of Armenia came under the rule of different religious centers, called Catholicosates.

ranges of maps of Armenia both in Armenian and English refer to the following works of the author of the article, Rouben Galichian.

Historic maps of Armenia. The Cartographic Heritage. London: I.B Tauris, 2004.

Armenia in World Cartography (Armenian and Russian). Yerevan: Printinfo Art Books, 2007.

*Countries South of the Caucasus in Medieval Maps. Armenia, Georgia and Azerbaijan*¹. London: Gomidas Institute, 2007.

A Medieval Armenian T-O Map. *Imago Mundi, Vol. 60 Part 1*, 86–92. London: Routledge, 2008.

Clash of Histories in the South Caucasus. Redrawing the map of Azerbaijan, Armenia and Iran. London: Bennett & Bloom, 2012.

Fig. 1 – The World Map of Eratosthenes, reconstructed by von Spruner in 1855 is dated around the third century BCE. The three continents are shown named Europe, Asia and Libya. Armenia is placed in the middle of the world, just south of the Caspian and Black Seas.

Fig. 2 – Detail form the World Map of Ptolemy, dating from the second century, showing the area surrounded by the Black Sea, the Caspian Sea, West Mediterranean and the Persian Gulf. Two Armenias are shown. Armenia Maior placed south of the Caucasus and Caucasian Albania, west of Media, north of Mesopotamia and east of Armenia Minor. The map is from Ptolemy's *Geographia*, printed in 1531.

Fig. 3 – Ptolemy's "Third Map of Asia" from the *Geographia*, printed in 1531. This map shows Armenia Maior, Colchis (Abkhazia), Iberia (Kartli – part of present-day Georgia) and [Caucasian] Albania.

Fig. 4 – A typical T-O type European world map by Venerable Bede, from the 11th century England. It shows the disc shaped world with East at the top. This is divided into the three continents by the vertical line of the Mediterranean Sea, and horizontal waterways of Don on the left and the Nile at the right. Country names are listed in the space allocated for the continents. The eighth line of the names listed in Asia reads Hircania, Albania, Armenia, Iberia [Kartli], Cappadocia and Asia Minor.

Fig. 5 – This is a world map prepared for Beatus's *Commentarium in Apocalipsin*, dating from the eighth century. This is an elaborate T-O map with east at the top, where Paradise is shown. Left of the map the name Armenia is inscribed below the Caucasian Mountains (green). The vertical blue mass is the Mediterranean Sea with its abundant islands. The heads represent the ten Apostles placed where they preached.

Fig. 6 – The tenth century *World Map* of Istakhri is one of best examples of the Persian cartography (copy made in 1836). As per Islamic cartography practices, south is at the top of the page. The two gold lined blue inward pointing fingers are the Indian Ocean (left) and the Mediterranean, which is extending north represented by the curved waterways of the Aegean and the Black Seas, eventually connecting to the Caspian Sea (gold-blue circle with white core).

¹Iranian Azerbaijan (ancient Atropatehe).

It has east at the top and shows the circular world with Jerusalem and its six gates, drawn disproportionately large, placed at its centre. On the top semicircle – Asia – we can find the cities of the Silk Road, extending from Zayton and Kansayh in China to Kaffa on the Black Sea. Other trading cities of Sarai, Khowrazm, as well as Mardin, Baghdad, Damascus, Venice, Cyprus are also shown. The Red Sea is placed between Asia and Africa (below right) and is painted red.

Fig. 13 – This is a section from the second oldest Armenian map dated 1691, made by the famous Armenian scholar and politician Eremia Cheleby Keomurjian (1637–1695) in Constantinople. It shows all the important Armenian churches, monasteries and religious centres. Here we see Mount Ararat near Echmiadzin, where the Catholicos is entertaining the Persian Sardar, The four peaked Aragats is north (left) of Echmiadzin with the Monastery of Saghmosavanq and other churches found nearby, each with a relevant description in a cartouche.

Fig. 14 – This Armenian-language map of the Ottoman Empire was printed in the Venetian Armenian Monastery of St. Lazzaro in 1787. As per the political situation of the day, Armenia was divided between the Ottoman Empire and Persia, whose domain in the north extended to the Caucasus Mountains.

ՌՈՒԲԵՆ ԳԱԼՉՅԱՆ

ԱՆՆԱՐԿ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՐՏԵԶՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ

(ԱՄՓՈՓՈՒՄ)

Հայաստանի հնագույն երկիր լինելու փաստերից մեկը Բրիտանական թանգարանում պահպանված բաբելոնյան աշխարհացույց քարտեզն է, որը մի փոքր կավե սալիկ է, ուր աշխարհի կենտրոնում նշված են երեք երկրներ – Բաբելոնը, Ասորեստանը և Հայաստանը՝ Արարատի երկիրը: Սալիկը շուրջ 2600 տարեկան է:

Հին Հունաստանի բազմաթիվ պատմիչներ գրել են Հայաստանի և հայ ժողովրդի մասին (տե՛ս պատկեր 1, Էրատոսթենեսի Աշխարհացույց քարտեզը): Ստրաբոնն իր *Աշխարհագրության* մեջ (մ.թ.ա. 64 թ. – 25 թ.) 60 անգամ հիշատակում է Հայաստանը, ներառյալ Մեծ և Փոքր Հայքերը՝ նրանց պատմությունն ու աշխարհագրությունը:

Ալեքսանդրիացի աշխարհագրագետ Կլավդիոս Պտղոմեոսն իր հանրահայտ *Աշխարհագրություն* երկում (2-րդ դ.), երկրագնդի 8.000 տեղանուններից 164-ը հատկացրել է Մեծ և Փոքր Հայքերին: Պտղոմեոսն իր աշխատության մեջ խոսում է 27 քարտեզի մասին, որոնցից հինգի վրա առկա է Հայաստանը (տե՛ս պատկեր 2 և 3):

Միջնադարյան Եվրոպայում, երբ գիտությունը գտնվում էր կղերականների հսկողության տակ, աշխարհացույց բոլոր քարտեզներում, ուր առկա էին երկրների անուններ, կարելի է տեսնել նաև Հայաստանը, Արարատ լեռը և Նոյյան տապանը՝ նստած նրա գագաթին (տե՛ս պատկեր 4 և 5):

12-15 դդ. ընթացքում Անգլիայում և Իտալիայում պատրաստվեցին մի քանի հսկայական չափերի աշխարհացույց քարտեզներ, որոնք պարունակում էին ավելի մանրամասն տեղեկություններ Հայաստանի, Հայկական լեռնաշխարհի և Նոյյան տապանի վերաբերյալ: Սրանցից են Անգլիայի Հերեֆորդ քաղաքի տաճարի, Վերչելլիի և Էքսթորֆյան կոչված աշխարհացույց քարտեզները, որոնցից վերջինը ոչնչացավ համաշխարհային պատերազմի ռմբակոծումների ընթացքում:

9-12-րդ դդ. իսլամական աշխարհագրությունն ու քարտեզագիտությունը մեծապես առաջադիմեց, քանի որ արաբ խալիֆները իրենց գիտնականներին քաջալերում էին անկաշկանդ նորանոր հետազոտություններ կատարել: Հայաստանն ու Աղվանքը մշտապես տեղ են գտել նաև իսլամական քարտեզներում: Վերլուծելով իսլամական քարտեզները և նրանց ուղեկցող տեքստերը փաստվում է, որ բուն Աղվանքը մի քրիստոնյա երկիր է եղել տեղադրված Կուր գետի ձախափնյակին, իսկ Հայաստանը տեղադրված է բուն Աղվանքից հարավ-արևմուտք և Ատրպատականից արևմուտք ու հյուսիս-արևմուտք (տե՛ս պատկեր 6 և 7):

Այս տեղադրումները կարելի է տեսնել 9-11րդ դդ. Բալխի դպրոցին պատկանող իսլամական բոլոր քարտեզներում, ինչպես նաև դրան հաջորդող քարտեզագետների տարբեր աշխատություններում:

Պորտուլան կոչվող քարտեզները պատրաստվում էին ծովագնացների գործածության համար և ընդհանրացած էին 12-16-րդ դդ.՝ հատկապես Միջերկրածովի շրջանակներում: Սրանք անընդհատ լրացվում էին նորանոր հավաքած տեղեկություններով և ելնելով ժամանակի պայմաններից, բավականին ձգգրիտ պատկերացում էին տալիս իրենց պատկերած տեղանքի վերաբերյալ (տե՛ս պատկեր 8):

Պորտուլանների մեջ մանրակրկիտ կերպով ցուցադրվում էին ծովափնյա քաղաքներն ու գյուղերը, նավահանգիստները, գետաբերաններն ու ծոցերը, ինչպես նաև նավագնացության համար վտանգ հանդիսացող խութերը, սակայն ավերից հեռու՝ ցամաքի խորքում, աշխարհագրական տեղեկություններ չէին նշվում՝ բացի քարտեզը գեղեցկացնող մանրանկարներից ու զարդարանքներից: Կիլիկյան Հայաստանի առևտրականների մասին քաջ տեղյակ էին պորտուլան պատրաստող կատալան և վենետիկցի քարտեզագետները, հետևաբար 13-15-րդ դդ. Միջերկրականի հյուսիս-արևելյան մասը պատկերող պորտուլաններից շատերի վրա առկա են Կիլիկյան Հայաստանի սահմանների նավահանգիստները: Նրանց շուրջը կարելի է տեսնել կանաչով գծած կամար, որի նպատակն էր հաղորդել, որ այս նավահանգիստները քրիստոնյա են ու բարեկամ:

Միջերկրականի արևելյան մասը պատկերող պորտուլաններում, եթե նրանք ցուցադրում էին մինչև Փոքր Ասիայի արևելյան ծայրամասը, հաճախ կարելի է տեսնել Հայկական լեռնաշխարհը պատկերող լեռները, որոնցից սկիզբ են առնում Եփրատն ու Տիգրիսը՝ հոսելով դեպի հարավ, իսկ Արաքսը, ուղղորդված հյուսիս և արևելք, դեպի Կասպից ծով: Տիգրիսից արևելք, Հայաստանի տարածքում ընդհանրապես տեղադրված էր Արարատն իր զույգ գագաթներով, պատկերված կողքի, գագաթին նստած ունենալով Նոյյան տապանը:

15-րդ դարի կեսերին Կոնստանդնուպոլսի գրադարանի կարևոր ձեռագրերի մեկ մասը փոխադրվեց Եվրոպա, նրանց շարքում Պտղոմեոսի աշխարհագրությունը, որին դեռ անձանոթ էին արևմտյան գիտնականները: Այս գիրքը թարգմանվեց լատիներենի և իր մեծ ազդեցությունն ունեցավ եվրոպական քարտեզագրության վրա: Կարճ ժամանակամիջոցում Իտալիայում, Գերմանիայում, Հոլանդիայում և այլուր տպագրվեցին *Աշխարհագրության* տեքստն ու վերականգնված 27 քարտեզները, զարկ տալով եվրոպական քարտեզագիտությանը: Քարտեզների շարքին էին Մեծ ու Փոքր Հայքերը պատկերող մի քանի քարտեզ, որոնք ներկայացնում էին Հայաստանը՝ իր 2-րդ դարի կտրվածքով:

16-17 դդ. Եվրոպայում հրատարակվեցին բազմաթիվ քարտեզներ ու ատլասներ, բոլորը կրում էին Հայաստանի անունը և նրա գրաված տարածքը՝ Կովկասի և Միջագետքի միջև: Այս քարտեզներից որևէ մեկի մեջ, բնականաբար, հնարավոր չի գտնել «Ադրբեջան» կոչվող մի երկիր, տեղադրված Արաքսից և Կուրից հյուսիս (տե՛ս պատկեր 9):

Ֆրանսիացի քարտեզագետ Գիյում Դելիլի 1730 թ. քարտեզի վրա (տե՛ս պատկեր 10) պարզ նշված են Մեծ Հայքը, Վիրքը, Ադվանքը և Ադերբադզանը (Ատրոպատեն, որպես Իրանի հյուսիս-արևմտյան նահանգ):

Հայկական աշխարհագրական երկերի գլուխ-գործոցն է Շիրակացու *Աշխարհացոյցը*, որի ձեռագրերը, սակայն, քարտեզ չեն պարունակում (տե՛ս պատկեր 11): Դրան հաջորդում է Մատենադարանի համար 1242 ձեռագրում տեղադրված մի լատինական տեսակի 13-14րդ դդ. հայերեն քարտեզ (տե՛ս պատկեր 12), ապա ունենք 1691-ին Քյոմուրձյանի պատրաստած մեծադիր ձեռագիր քարտեզը, որը պարունակում է մանրակրկիտ տեղեկություններ Հայկական վանքերի ու եկեղեցիների մասին (տե՛ս պատկեր 13), իսկ հնագույն տպագիր քարտեզն է Վանանդեցու 1695 թ. *Համադարած Աշխարհացոյցը*:

18-րդ դարի առաջին կեսից Վենետիկի Սբ. Ղազարի Մխիթարյան միաբանությունը հսկայական դեր ունեցավ զարգացնելու հայ քարտեզագիտությունը, որի լավագույն օրինակներն են *Ավեդյաց երկիր* (1746 թ.), *Պարմական Հայաստան* (1751 թ. և 1786 թ.) և *Օսմանյան պեպրություն* (1787 թ.) քարտեզներն ու 1849 թ. հրատարակված առաջին հայերեն մեծադիր *Արդասը*՝ 12 գունավոր տախտակներով (տե՛ս պատկեր 14):

Այսպիսով, մինչև 20-րդ դարի առաջին տասնամյակներ մեզ հասած աշխարհի հնագույն քարտեզների մեջ Հայաստանն ընդհանրապես ներկա է՝ անկախ նրա քաղաքական և պետականության իրավիճակից: Ինչպես Արևմտյան աշխարհի, այնպես էլ մուսուլմանական բոլոր քարտեզներում Մալաթիայից մինչև Արցախի տարածքի վրա կարելի է տեսնել *Հայաստան* կամ *Արմենիա*, *Էրմենիստան* անվանումը:

1915-1923 թթ. ընթացքում իրականացված Հայոց Ցեղասպանության հետևանքով Արևմտյան Հայաստանը, ներառյալ Կիլիկիան, զրկվեցին բնիկ հայ բնակչությունից, որից հետո միայն ժամանակակից թուրքական և այլոց քարտեզներում դադարեց նշվել *Հայաստան* անվանումը ցեղապանության ենթարկված Արևմտյան Հայաստանի տարածքում:

ОЧЕРК ПО ИСТОРИИ КАРТ АРМЕНИИ

(РЕЗЮМЕ)

Один из фактов, подтверждающих древний статус Армении – карта мира из Вавилона. Она представляет собой небольшой пласт из глины, который хранится в Британском музее. На нем в центре мира указаны три страны – Вавилон, Ассирия и Армения. Возраст пласта – 2600 лет. На дошедших до нас от этого времени картах Армения, независимо от ее политического и государственного статуса, значилась всегда (рис. 1. Карта мира Эратосфена). До 1920-ых годов на всех европейских картах территория от Малатии до Арцаха именовалась Арменией или Айастан.

Большую часть населения этой территории составляли армяне, однако, Западная Армения, включая Киликию, были лишены коренного армянского населения в результате совершенного Османской Турцией в 1915–1923 гг. Геноцида армян. Вследствие этого на современных турецких и других картах на территории Западной Армении перестало указываться название Армения.

Об Армении и армянском народе писали многие древнегреческие историки, Страбон в своей “Географии” (64 г. до н.э. – 25 г.) упоминает Армению 60 раз, в том числе Великую и Малую Армению, их историю и географию.

Крупнейший александрийский картограф Клавдий Птолемей в своей “Географии” (II в.) указывает 8000 географических названий, 164 из которых относятся к Великой и Малой Армении. В своем труде Птолемей упоминает 27 карт, на пяти из которых обозначена Армения (рис. 2 и 3).

В средневековой Европе, когда наука была под надзором духовенства, на всех картах, с нанесенными на них названиями стран, мы видим Армению, гору Арарат и на вершине Ноев ковчег (рис. 4 и 5).

В XII–XV вв. в Англии и Испании было создано несколько больших географических карт, содержащих еще более подробные сведения об Армении, горе Арарат и Ноевом ковчеге. Это, например, карты мира – хранящаяся в соборе в Хирфорде (Англия), карта известная под названием Верчелли и Эбсторфская карта, уничтоженная во время бомбежки.

Исламская география и картография в IX–XII вв. во многом опережала европейские. Арабские халифы все более интенсивно поощряли занятие своих ученых наукой. В результате в мусульманских странах переживает подъем в том числе и картография. Исламская картография отводила мало места христианским странам за исключением, пожалуй, Армении и собственно Алуанка (Кавказская Албания). Армения находится к юго-западу от собственно Алуанка и к западу и северо-западу от Атрпатакана (рис. 6 и 7).

Такое размещение можно видеть на всех исламских картах IX–XI вв.,

принадлежащих Балхийской школе, а также в работах последующих картографов.

В XII–XVI вв. в Европе (в связи с торговым мореплаванием) были разработаны портуланы (портоланы), морские навигационные карты с подробным описанием береговой полосы Средиземного моря. Время от времени они пополнялись подробностями и довольно точно отражали нанесенные на них данные. Портуланы указывали многие прибрежные пункты – города, селения, порты, гавани, а также рифы и пр., но о внутренней части суши они не предоставляли никаких сведений, и эти части карт часто были украшены миниатюрами и орнаментами. Составлявшие портуланы каталонские и венецианские картографы, предоставлявшие карты также крестоносцам, (в организации походов которых участвовало и венецианское купечество), были прекрасно осведомлены о маршрутах киликийских купцов. И потому на многих картах северо-восточной части Средиземного моря вокруг пограничных портов киликийской Армении можно видеть выписанные зеленым дуги, сообщающие проходящим здесь крестоносцам, что эти порты принадлежат не мусульманам, а христианам и дружелюбны. На портуланах восточной части Средиземного моря, представлявших также восточную часть Малой Азии, можно было видеть Армянское нагорье, где берут начало текущие на юг Тигр и Евфрат и реку Аракс, текущую к северу и востоку, к Каспийскому морю. К западу от Тигра обозначалась гора Арарат с двумя вершинами и прилепившимся сбоку Ноевым ковчегом. Возможно этот вариант изображения сформировался по рассказам описывающих свою страну армянских купцов.

В середине XV века, когда турки уже готовились к захвату Константинополя, часть важных рукописей из хранилищ была переправлена в Европу и в том числе “География” Птолемея, которая все еще была неизвестна на западе. Этот труд, переведенный на латинский язык, оказал значительное влияние на европейскую картографию. Очень скоро в Италии, Германии, в Голландии и т.д. были напечатаны тексты “Географии” и 27 восстановленных карт, что стало стимулом к развитию европейской картографии. На нескольких из этих карт (представляющих Армению в контексте II века) обозначены Великая и Малая Армения. Европейская картография начала возрождаться и в XVI–XVII вв., были изданы карты, на которых между Кавказом и Месопотамией была обозначена Армения. Ни на одной из этих карт невозможно, найти к северу от Аракса страну под названием Азербайджан (рис. 9).

На карте, изданной французским картографом Гийомом Делилем (1730 г. рис. 10) ясно указаны Великая Армения, Иберия, Албания и Адербдагана (Атропатена), как северо-западная иранская провинция.

Одним из самых замечательных достижений армянской географической науки является “География” Анании Ширакаци, которая, однако, не имела карт. Затем следует упомянуть хранящуюся в Матенадаране (рук. 1224) армянскую карту XIII–XIV вв., имеющую прототипом латинский тип (рис. 12). Заслуживают внимания сохранившаяся крупномасштабная руко-

писная карта Кеомурджяна, 1691 г., представляющая подробное расположение армянских монастырей и церквей (рис. 13), и самая старая печатная карта – Универсальная карта мира Ванандеци 1695 г.

С середины XVIII в. активную роль в развитии армянской картографии начинает играть конгрегация мхитаристов, в числе лучших образцов, выпущенных трудами членов конгрегации были карты Обетованной земли (1746 г.), исторической Армении (1751 г. и 1786 г.) и Османского государства (1787 г.) (рис. 14), а в 1849 г. был издан первый большой армянский атлас с двенадцатью цветными таблицами.

Fig. 1 – The World Map of Eratosthenes

Fig. 6 – The tenth century World Map of al- Istakhri

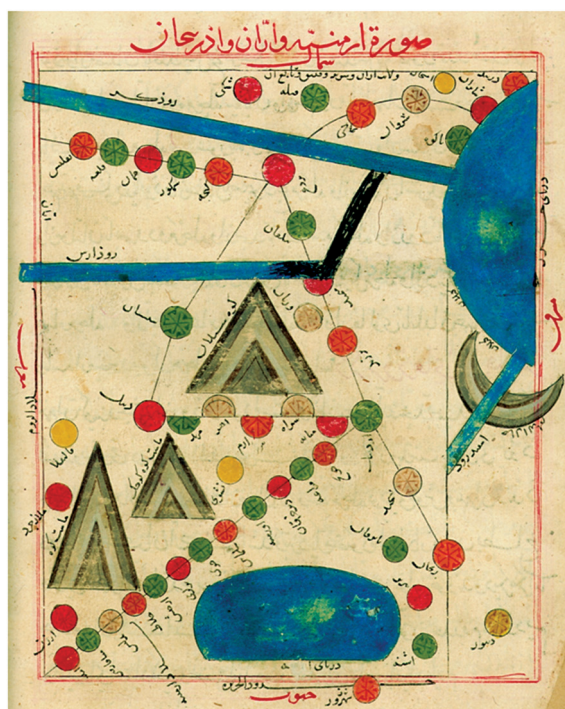

Fig. 7 – Al- Istakhri's Map of Armenia, Arran and Atrpatakan (Azerbaijan)

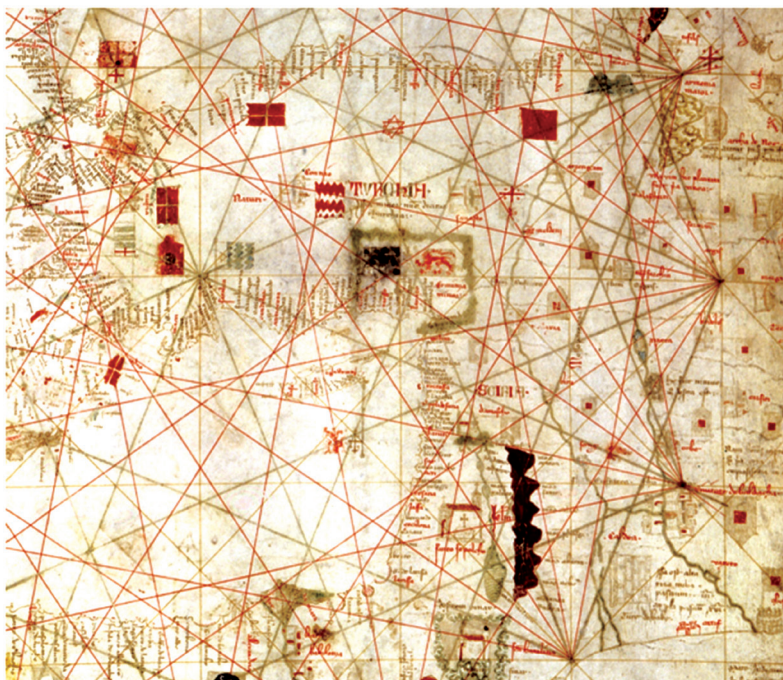

Fig. 8 – The eastern section of Dulcert's portolan chart of the Mediterranean, dating from 1339

Fig. 9 – Above detail of the area between the Black and the Caspian Seas is from Kohler's 1718 map Historic Orient

Fig. 10 – Guillaume Delisle's 1730 Map of the Caspian Sea and its Neighbouring Territories

Fig. 11 – The Map of the Armenia as per the Ashkharhatsuyts printed in St. Lazzaro in 1751

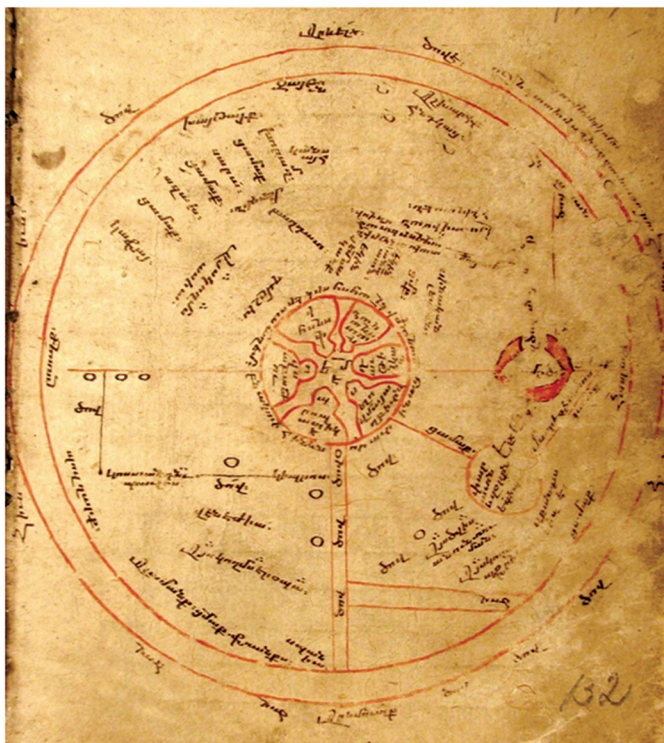

Fig. 12 – T-O map is the oldest Armenian map dating from the 14th century, kept in a manuscript of various articles in the Matenadaran, Yerevan

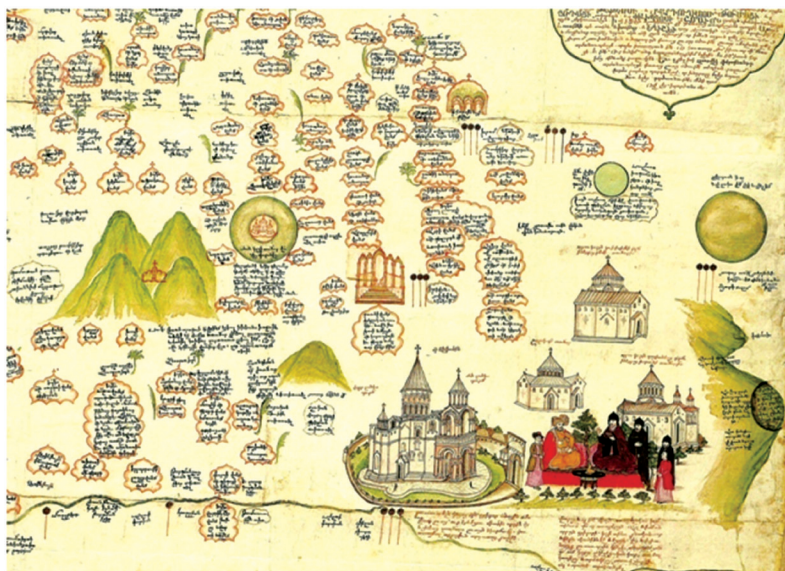

Fig. 13 – A section from the second oldest Armenian map dated 1691, made by the famous Armenian scholar and politician Eremia Cheleby Keomurjian (1637–1695) in Constantinople

Fig. 14 – The map of the Ottoman Empire was printed in the Venetian Armenian Monastery of St. Lazzaro in 1787

RUBEN SAFRASTYAN

LES PROGRAMMES DE GÉNOCIDE DU PEUPLE ARMÉNIEN DANS L'EMPIRE OTTOMAN

Le premier programme de génocide **du peuple arménien dans l'Empire Ottoman** fut créé dans la moitié des années 90 du XIXème siècle. Sa réalisation a coûté la vie à 300.000 Arméniens de l'Empire ottoman. Il y a beaucoup de témoignages oculaires de ces massacres qui prouvent qu'ils étaient organisés par l'Etat. Le texte du programme n'a pas été trouvé. Mais, la juxtaposition et l'analyse des faits, les données provenant de sources turques, et les déclarations de témoins oculaires permettent de restaurer certains facteurs et d'élucider certaines questions très importantes.

La planification de la politique de génocide a été appliquée quand la question arménienne a fait l'objet d'une issue internationale à la Conférence de Berlin, au moment où le problème des réformes en Arménie Occidentale faisait l'objet d'un problème international majeur. Le Sultan Abdul Hamid II et les autorités de l'Empire ottoman considéraient que les réformes apportaient une autonomie à l'Arménie Occidentale avec pour objectif une indépendance.

Par conséquent, sous la pression des grandes puissances, ils ont été contraints d'adopter officiellement le programme de réformes dans les vilayets d'Arménie Occidentale, alors qu'en réalité ils faisaient de leur mieux pour ne pas les mettre en pratique. Digne d'être notée fut la révélation d'Abdul Hamid II au Kaiser allemand: «Je préfère mourir, plutôt que d'adopter des réformes menant à l'autonomie de l'Anatolie Orientale (Arménie Occidentale – R. S.)»¹. Éviter les réformes peut être possible par l'anéantissement de la population arménienne d'Arménie Occidentale. Ainsi, l'extirpation du peuple arménien de son sol historique est devenue l'objectif le plus important de la politique d'Abdul Hamid II. La préparation de la phase hamidienne de la politique du génocide des Arméniens a de sévères particularités. La plus importante d'entre elles est qu'il y eut l'absence d'un parti politique au pouvoir, comme distinction de la phase des Jeunes-turcs. L'ensemble du travail préparatoire n'a pas été effectué par la direction d'un parti au pouvoir, mais dans les profondeurs de l'organe suprême de l'Etat. Il est connu qu'Abdul Hamid II exerçait comme un seul homme, c'est à dire que les décisions importantes ont été prises par lui seul. Ainsi, il a dirigé la politique à l'égard des populations arméniennes. Son attitude envers les Arméniens est clairement exprimée dans la phrase suivante,

¹ Voir: **Z. Danişman**, Sultan İkinci Abdülhamid Han, İstanbul, 1966, p. 145.

1990 ՆՈՎԱԿՆԵՐՈՒՄԵՆԻՆԵՐԵՐ
citée, d'ailleurs, par les auteurs turcs: «Les Arméniens sont le cliché d'une nation dégénérée. Ils ont toujours été des serviteurs»¹. Il n'est pas surprenant qu'un Sultan turc avec un tel point de vue pouvait choisir «l'Arménie sans Arméniens», comme moyen de résoudre la question arménienne. Son secrétaire personnel pendant de nombreuses années, Tashin Pacha a reconnu dans ses mémoires que le Sultan a décidé «de poursuivre la politique d'oppression contre les Arméniens»². Étonnamment, l'auteur d'une telle politique d'oppression se demanda dans ses souvenirs écrits pourquoi il a été étiqueté de «Bête rouge»³.

Le système de décision d'Abdul Hamid II rappelle une pyramide avec comme sommet le Palais du Sultan de Yıldız Köskü. Le gouvernement n'était qu'un exécutif. Selon les documents des archives ottomanes, Abdul Hamid II a aussi guidé les agissements des autorités locales: par télégraphe, il envoyait des instructions concernant la politique envers les Arméniens qui devrait être poursuivie. Ainsi, il court-circuitait le Gouvernement⁴.

Pour la rédaction des résolutions importantes, des bureaux spéciaux ont été mis en place dans le Palais du Sultan, avec comme confidentes des chefs qui jouissaient de la confiance du Sultan. Un de ces bureaux officiels se composait de deux commissions, chargées des questions de construction et de financement du chemin de fer de Hicaz, alors qu'en réalité dans des conditions de grand secret, ils étaient chargés de régler la question arménienne. Ce bureau a été dirigé par Izzet Pacha, un homme d'influence dans le système de décision d'Abdul Hamid.

Il a joué le rôle d'un médiateur entre le Sultan et les fonctionnaires d'Etat de haut rang, la transmission des ordres du Sultan⁵. Certains d'entre eux se référant particulièrement aux Arméniens, comme le relate Tahsin Pacha. Selon des sources bien informées, Izzet Pacha pensait que la question arménienne pourrait être réglée définitivement en éliminant les Arméniens⁶.

Par conséquent, il était en pleine concordance avec le Sultan sanguinaire. Cette attitude est partagée par bon nombre des meilleurs officiels de l'Empire. Ainsi peu de temps après la Conférence de Berlin, d'éminentes figures politiques ottomanes et des grands Vizirs depuis de nombreuses années comme Kamil Pacha, soutenaient que dans le but d'éviter des réformes en Arménie Occidentale, forcées par les grandes puissances, la «nation arménienne» doit être détruite⁷.

Les auteurs de la première phase du génocide des Arméniens ont employé les doctrines sociopolitiques du panislamisme et une mise en forme du pan-turquisme.

¹ Voir: E. Z. Karal, Osmanlı tarihi, VIII cilt, Ankara, 1988, s. 484.

² [Tahsin Paşa], **Sultan Abdülhamid**: Tahsin Paşanın Yıldız hatıraları. İstanbul, 1990, s. 182.

³ [Abdülhamid II]. İkinci Abdülhamid 'in hatıra defteri. İstanbul, 1960, s. 130.

⁴ C. Eraslan, I. Sasun isyanı sonrasında Osmanlı Devleti'nin karşılaştığı siyasi ve sosyal problemler. – Kafkas araştırmaları, II, İstanbul, 1996, s. 76.

⁵ [Tahsin Paşa], **Sultan Abdülhamid**: Tahsin Paşanın Yıldız hatıraları. İstanbul, 1990, s. 28.

⁶ T. Akçam, Siyasi kültürümüzde zulüm ve işkence, İstanbul, 1992, s. 301.

⁷ Voir: Phordz [Expérience], 1879, 7–8, p. 204.

Les sources de l'interprétation hamidienne de la doctrine du panislamisme remontent à l'antichristianisme: une tendance politique répartie sur la population turque de l'Empire à partir du XIXème siècle. Elle est apparue réellement en tant que résultat d'une opposition violente contre les réformes pro-occidentales du *Tanzimat*¹.

Par la suite, Abdul Hamid II, déjà Sultan, a invité l'idéologue du panislamisme Jamaluddin Afghani et, en combinant les idées de ce dernier avec la Turquie antichrétienne, il a essayé de créer l'idéologie officielle de l'Empire ottoman.

La version hamidienne du panislamisme a eu deux aspects². Un aspect extérieur impliquant le regroupement de tous les Musulmans à travers le monde sous l'égide de l'Empire ottoman (basée sur le fait que les Sultans turcs avaient usurpé le titre de Calife de retour au Moyen-Âge) pour résister aux grandes puissances. L'aspect intérieur implique l'application de celui-ci en tant que moyen idéologique pour le maintien de l'intégrité territoriale de l'Empire. Cela a été beaucoup écrit sur les auteurs étrangers d'origine turque. Mais, ils ont omis d'ajouter que le panislamisme était aussi un moyen d'inciter les Turcs musulmans et les Kurdes contre les Arméniens en tant que Chrétiens³.

La campagne panislamique a été réalisée à la fois ouvertement et secrètement. Les chefs des confréries musulmanes mystiques – cheikhs et mollahs⁴ ont été employés. Ils erraient dans le pays à l'instigation des Turcs et des Kurdes contre les Arméniens «gyavours». La population arménienne de l'Empire a été considérée comme faisant partie de l'hostilité existante entre le monde ottoman et chrétien, donc sujet à l'anéantissement. Plus tard, pendant le carnage, le fanatisme musulman est devenu le principal outil pour influencer la foule contre les Arméniens.

Au cours de la période hamidienne, certains éléments de la doctrine pan-turquisme ont également commencé à se façonner qui, dans les jours qui suivent le règne des Jeunes-turcs a grandi comme une idéologie d'Etat. Un de ces éléments était le concept de «l'Anatolie Turque», ce dernier remplaçant le terme «d'Asie Mineure»; l'Anatolie a été présentée comme la région la plus importante de la patrie turque, appartenant à titre exceptionnel aux Turcs ottomans. Dans les temps anciens, le nom Arménie était utilisé pour présenter une partie de cette terre. Certains avancent que les Arméniens d'aujourd'hui n'ont rien en commun avec les Arméniens d'autrefois, qui étaient des Turcs. D'autres avancent qu'en réalité, les Chrétiens d'Anatolie sont des Turcs de religion différente⁵.

La diplomatie britannique et les sources turques ont mis en évidence, dans les années 1890, que le Sultan entreprit la planification de la destruction

¹ R. Safrastyan, *Osmanyan kaisrutyun: tseghaspanutyun tzagri tzagumnabanutyuny* [Empire ottoman: la genèse du programme génocidaire] (1876–1920), Yerevan, 2009, p. 117–132, 149–156.

² A. Özcan, *Pan-Islamism: Indian Muslims, the Ottomans and Britain (1877–1924)*, Leiden–New York–Köln, 1997, p. 46.

³ T. Akçam, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu: İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşı'na*, Ankara, 2002, s. 93.

⁴ İ. S. Sırma, *II. Abdülhamid'in İslam birliği siyaseti*. 4. Baskı, İstanbul, 1990.

⁵ D. Kushner, *The Rise of Turkish Nationalism 1876–1908*, London, 1977, p. 52–53.

La destruction systématique sanglante se poursuivait.

Le caractère génocidaire de la politique anti-arménienne d'Abdul Hamid II ne fait aucun doute. Il se juxtapose avec le programme de 1876 contre les Bulgares. On peut donc affirmer, qu'au cours des deux dernières décennies, l'appareil d'Etat turc était devenu plus habile dans les massacres en masse sur des populations pacifiques. Cependant, le fait que jusqu'à ce jour, aucun document officiel reflétant les programmes génocidaires des autorités hamidiennes n'ait été découvert, il n'est pas possible pour le moment de procéder à une analyse plus élaborée de la politique étatique de la période en question, du point de vue de la genèse du programme génocidaire dans l'Empire ottoman.

La politique anti-arménienne d'Abdul Hamid II et son but d'accomplir un génocide n'est pas bizarre en soi. En comparant avec 1876, on peut conclure que pendant ces deux décennies, l'Etat turc est devenu plus habile dans l'organisation des massacres de la population civile. Mais, le fait que nous n'ayons pu trouver les documents officiels sur les programmes de génocide de l'Etat hamidien, a rendu difficile l'étude détaillée de la politique de l'Empire ottoman de cette époque, concernant la génétique du programme de génocide.

Passons à l'étude du programme de génocide de l'Etat des Jeunes-turcs. La cible était aussi le peuple arménien. Ce programme se composait de trois documents. Dans les trois documents, l'intention et les moyens de commettre le génocide étaient présents.

Le premier de ces documents représente les notations des résolutions faites pendant la rencontre secrète de quelques dirigeants de l'Empire ottoman, à l'époque de la Première Guerre Mondiale, sous la direction de Talaât, qui sont connues comme «les Dix Commandements». Le public a appris leur existence en 1919, à partir des journaux arméniens de Constantinople qui avaient imprimé leur traduction¹.

Plus tard, le célèbre historien Léo² les a reproduits à partir du journal «*Vertchin Lour*» (Dernière Nouvelle) dans ses mémoires. D'après Léo, c'est l'historien français, arménien d'origine, Arthur Beylerian qui a édité leur traduction française dans l'introduction du recueil des documents des archives françaises³. L'historien arménien de naissance, spécialiste américain sur l'étude des génocides Vahagn Dadrian, à la fin du dernier siècle, a scrupuleusement étudié les archives anglaises et a découvert quelques faits liés aux circonstances de la création et de la découverte de ces documents⁴. En particulier, il a découvert qu'à cette réunion étaient présents le Ministre des Affaires Intérieures et Mem-

Qaghvatqner, D. 35, Sur la question arménienne et les Arméniens d'Arménie Occidentale, 1895–1908, feuille 40.

¹ The print of “*Tchakatamart*” [Bataille] Voir: **M. Hovsepyan**, HYD K.Polsi parberakan mamuly [ARF presse périodique de Constantinople] (1909–1924), Yerevan, 2009, p. 69.

² Voir la réédition du travail, publié à Paris en 1934: Léo, *Tiurqahay heghapokhutean gaghaparabanutiuny* [L'idéologie de la révolution turco-arménienne]. Volume B. Yerevan, 1994, p. 151–152.

³ Plus tard en Arménie la traduction arménienne de cette collection de valeur fut publiée, présentant aussi la traduction arménienne du programme. Voir: Les grands pouvoirs, l'Empire ottoman et les Arméniens dans les archives françaises. Volume 1. En raison de l'assiduité d'Arthur Beylerian. Avant-propos par Jean Baptiste Duroselle. Traduit du français par Varuzhan Poghosyan. Yerevan, 2005, p. 27–28.

⁴ **V. N. Dadrian**, The secret Young – Turk Ittihadist conference and the decision for the World War I Genocide of the Armenians. – Holocaust and genocide studies, 1993, Volume 7, No. 2, p. 173–201.

bre du Comité Central des Jeunes-turcs, Talaât, ainsi que des membres du Comité Central et dirigeants de «l'Organisation Spéciale» Bahattin Chakir et Nazim, le chef de l'administration de la sécurité publique des Affaires Intérieures İsmail Janpolad et le chef de l'administration de l'Etat-major Général de l'armée ottomane, le Colonel Seyfi. Le Chef de l'Intelligence Service du Ministère des Affaires Intérieures, le Colonel Esad, secrétaire de la réunion, qui documenta les résolutions. (Voir la Décision secrète d'un Conseil des Jeunes-turcs, composé des principaux instigateurs du génocide en 1915 dans la section ANNEXE document 1).

L'officier anglais, à qui Essad avait remis ce document, l'a daté à peu près au mois de décembre 1914 ou janvier 1915¹. A présent, à l'aide des faits, on peut constater que cette date est acceptable, car en février, il y eu des signes prouvant que les articles de ce programme commençaient à se réaliser. Ainsi par exemple, le lieutenant-colonel allemand bien informé Stange² annonçait que le 10 février «pour des causes politiques» ont été tués le sous-directeur arménien de la banque ottomane et à peu près les mêmes jours, l'évêque arménien d'Erzindjan³. Quelques jours après, ont commencé le renvoi des fonctionnaires arméniens d'Etat de leurs postes, le désarmement des soldats arméniens de l'armée ottomane et l'arrestation des officiers⁴. Toutes ces actions étaient mentionnées dans le document que nous avons étudié.

Selon quelques spécialistes, le Comité Central des Jeunes-turcs a pris sa décision définitive de commencer le massacre massif des Arméniens à la moitié du même mois (février) de 1915⁵.

La lettre du Comité Central du parti des Jeunes-turcs, adressée à Djemal, qui était le représentant responsable du Comité Central dans le vilayet d'Adana, est écrite le 18 février et confirme d'une manière indirecte, cette hypothèse; car ici il est noté qu'on avait pris une décision de massacrer impitoyablement tous les Arméniens et les ordres concernant cela seraient bientôt envoyés par le gouvernement aux gouverneurs généraux des provinces et aux commandants de l'armée⁶. Ainsi, on peut conclure que les «Dix Commandements» représentent la phase préliminaire de la décision définitive de la préparation du génocide des Arméniens; car il s'appuie sur un programme intégral et coordonne des actes et des mesures pour la réalisation d'actions concrètes.

La responsabilité de Talaât, Bahattin Chakir et Nazim dans l'organisation et la réalisation du programme de génocide des Arméniens est évidente et documentée et il n'y a pas besoin d'y revenir. Les actions de Janpolad d'assassiner les Arméniens sont aussi connues. Il est le responsable principal de l'accusation et de l'exil des intellectuels et des représentants des autres couches de la

¹ Ibid., p. 174.

² Il était l'un des leaders de l'«organisation spéciale». Voir: **V. N. Dadrian**, Documentation of the Armenian genocide in German and Austrian sources. New Brunswick, 1994, p. 110. Le rang militaire de Stange est ici erroné pour colonel.

³ Der deutsche Oberstleutnant Stange an die deutsche Militärmission in Konstantinopel, Erzerum, den 23. August 1915, Geheim. – DE/PA-AA/BoKon/170, www.armenocide.net –1915–08–23–DE–013Geheim!

⁴ **Ch. J. Walker**, Armenia: the survival of a nation. London, 1983, p. 200.

⁵ Ibid.

⁶ **A. Antonyan**, Metz Votchiry[Le bon crime]. Yerevan, 1990, p. 130.

la Grande-Bretagne et la France ont fait une déclaration commune où en condamnant sévèrement les massacres massifs des Arméniens et en les qualifiant comme «un nouveau crime de la Turquie contre l'Humanité et la Civilisation» et ils ont souligné que seront reconnus comme personnellement responsables les membres du gouvernement ottoman¹. Le jour même, le texte français fut remis à l'agence télégraphique «Havas» par le Ministère des Affaires Etrangères de France et fut envoyé à Constantinople et à Berlin.

La présentation officielle de la déclaration au gouvernement ottoman fut réalisée par un tiers, car les rapports diplomatiques entre la Turquie et les trois pays de l'Entente n'existaient pas. Les possibilités de suivre cette procédure sont relativement compliquées. Tout d'abord, la copie du document fut envoyée via l'Ambassadeur des Etats-Unis à Paris W. Sharp au secrétaire d'Etat W. Bryan à Washington, par la demande du Ministre des Affaires Etrangères Delcassé². Il put l'obtenir le 28 mai 1915.

Un jour après, le 29 mai, il put l'envoyer par télégramme à Constantinople, à l'Ambassadeur des Etats-Unis, H. Morgenthau³, qui remit la déclaration au Sadrazam Saïd Halim Pacha.

La réponse à cette déclaration fut assez expressive par les membres du gouvernement ottoman. L'Ambassadeur de l'Autriche-Hongrie, Johann Pallavicini annonça à Vienne qu'elle a provoqué une forte colère du *Sadazam* (Président du Conseil des Ministres), Saïd Halim Pacha⁴. L'Ambassadeur des Etats-Unis, Morgenthau décrit l'état de Saïd Halim, après la réception de la déclaration comme «extrêmement excité»⁵.

Les historiens turcs à leur tour, citèrent parmi les personnes en colère à cause de la Déclaration, le nom du Ministre des Affaires Intérieures Talaât Bey; une des personnes directement mise en cause par la note qui avait commencé les expulsions et les massacres. La Déclaration lui avait probablement provoqué le souci que toutes les responsabilités de ces crimes seraient rejetées sur lui. En essayant d'éviter cela, il entreprit un processus dont le but était de lui épargner d'être reconnu comme l'unique responsable de ces crimes en faisant part-

calendrier Grégorien.

¹ Voir dans le texte de la déclaration: notification du Département de l'agence «Hava», Urgent, Paris, 24 mai 1915. – Grands pouvoirs, L'Empire Ottoman et les Arméniens dans les archives françaises. Volume 1. En raison de l'assiduité d'Arthur Beylerians. Avant-propos par Jean Baptiste Duroselle. Traduit du français par Varuzhan Poghosyan. Yerevan, 2005, p. 99.

² Sharp – to Secretary of State, Paris, May 28, 1915. – Documents: The State Department File. – A. Hayrapetyan, «Race Problems» and the Armenian Genocide: The State Department file. – Armenian Review, Spring 1984, Volume 37, No. 1, p. 64; Abassadeur américain à Paris Mr. W. Sharp minister étranger Mr. Delcasset, Paris, 28 mai, 1915. – Grands pouvoirs. L'Empire Ottoman et les Arméniens dans les archives françaises. Volume 1. En raison de l'assiduité d'Arthur Beylerian. Avant propos par Jean Baptiste Duroselle. Traduit du français par Varuzhan Poghosyan. Yerevan, 2005, p. 101.

³ Bryan – to Amembassy, Constantinople, Washington, May 29, 1915. – Documents: The State Department file. – A. Hayrapetyan, «Race Problems» and the Armenian Genocide: The State Department file. – Armenian Review, Spring 1984, Volume 37, No. 1, p. 65.

⁴ Pallavicini – an Baron Burian, Constantinopel, an 18. Juni 1915. – K. u K. – Dokumente: Armenien in Österreichischen Archiven (Fotokopien). Band II: 1915–1917. Herausgeber: Artem Ohandjanian, s. 884.

⁵ June 7, Monday. – [Henry Morgenthau], United States Diplomacy on the Bosphorus: The Diaries of Ambassador Morgenthau 1913 – 1916. Compiled with an Introduction by Ara Sarafian. Princeton and London, 2004, p. 249.

ager les responsabilités sur les membres du gouvernement. Il en organisait une responsabilité collective¹. Ce qui était flagrant, c'est que le criminel comprenait bien ses responsabilités. L'unique confession de Talaât à ce sujet a été préservée dans les mémoires de son ami proche Halil, qui était l'une des figures dirigeantes de l'Empire ottoman et du parti «Union et Progrès». Ce dernier a écrit, dans ses mémoires que Talaât, en envisageant l'expulsion des Arméniens, avait avoué qu'il était l'organisateur de cette déportation².

C'est par l'initiative de Talaât, que les dirigeants turcs ont vite adopté une série de décisions, qui en l'espace d'une semaine ont abouti à la publication d'une «Loi sur la Déportation».

Les documents publiés en Turquie, attestent qu'un jour après la publication de la déclaration, le 25 mai, le haut commandement de l'armée s'est adressé au Ministère des Affaires Intérieures en proposant de commencer la déportation des Arméniens «des vilayets de l'Est, de Jeunes-turcs et des régions semblables où il y a de nombreuses populations arméniennes»³. Les historiens turcs ont évité de publier non seulement la copie de ce document important, mais aussi le texte en osmanli, en se limitant à sa version falsifiée, publiée dans la monographie du falsificateur de fait du génocide des Arméniens, l'un des piliers de l'historiographie officielle turque le défunt, ex-Ambassadeur turc, Kamuran Gürün⁴. On savait que la publication de ce document serait une contribution importante pour prouver encore une fois, l'hypothèse officielle turque sur la déportation des Arméniens, selon laquelle elle résultait d'une nécessité militaire.

Cela nous fait penser que Gürün n'a pas publié la version abrégée, mais le document falsifié. Cette hypothèse est confirmée par le fait que le document suggère de commencer la déportation des Arméniens de Zeytoun, alors que leur déportation avait débuté sur les ordres de Talaât, à la fin de Mars, et fut poursuivie durant le mois d'avril, au moment où les troupes régulières turques étaient déjà déployées dans le Zeytoun.

Cela atteste que le document établi par le haut commandement, en effet, a été écrit plus tôt que Gürün voulait le présenter, très probablement durant la période avril- début mai. La raison de cette falsification est probablement due à ce qu'elle contient comme référence, «une décision verbale» de la déportation des Arméniens⁵. A notre avis, il s'agissait d'une falsification délibérée faite par Enver, permettant ainsi au Ministère de la Guerre d'avoir la possibilité d'éviter de prendre toute responsabilité sur l'initiative de la déportation.

Comme réponse à cette notice, Talaât, au nom du Ministère des Affaires Intérieures, s'est adressé au gouvernement par une note secrète en exigeant la

¹ **Y. H. Bayur**, Türk İnkılâbı tarihi. Cilt: III: 1914–1918: Genel Savaşı, Kısım III: 1915–1917 vuruşmaları ve bunların siyasal tepkileri. Ankara, 1983, s. 39; **Y. Halaçoğlu**, Die Armenierfrage. Klagenfurt, 2006, s. 66.

² [Halil Menteşe], Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin anıları. Giriş: İsmail Arar. İstanbul, 1986, s. 216.

³ Voir le texte du document, publié par l'historien turc: **K. Gürün**, Ermeni dosyası. İkinci Baskı. Ankara, 1983, s. 213.

⁴ Voir pour exemple: **Y. Halaçoğlu**, Die Armenierfrage. Klagenfurt, 2006, S. 65, ou: **Y. Ercan**, Ermeniler ve Ermeni Sorunu. – Yeni Türkiye, 2001, ocak–şubat, yıl 7, sayı 37: Ermeni Sorunu özel sayısı I, s. 48–49.

⁵ **K. Gürün**, Ermeni dosyası. İkinci Baskı. Ankara, 1983, s. 213.

ընդհանուր ժողովուրդի
դեպортация
депортация de la population arménienne des zones de guerre¹. Ce document, malgré le fait qu'il contient beaucoup de falsifications et de mensonges, donne la possibilité de réaffirmer la préméditation du génocide organisé par les autorités turques. H. Ghazarian a traduit cette formule ainsi: «Cette préoccupation² est un élément important parmi les efforts vitaux de l'Etat, elle doit faire l'objet d'une solution radicale, nécessaire et entièrement finale³. Pour cela, nous avons pris soin des moyens et de la préparation pour y parvenir, tout en gardant le contrôle de la situation⁴.

Cette dernière proposition peut être interprétée comme une référence aux «Dix Commandements» déjà cités.

Les autorités étaient tellement paniquées qu'elles ont violé l'ordre de la procédure d'application des Lois. Sans convenir d'une séance du gouvernement, sans débattre du rapport de Talaât et sans prendre de décision du gouvernement correspondant, il a été adopté à la hâte le lendemain du 27 mai, publiée et immédiatement adoptée le 1er juin «une Loi provisoire concernant les moyens militaires à utiliser contre ceux qui s'opposeraient à l'activité du gouvernement, pendant la guerre, signée par le Sultan et le Ministre de la Guerre Enver»⁵. Comme cela a déjà été mentionné, elle a été également connue comme «la Loi de sur la Déportation».

Avant la promulgation de «la Loi de sur la Déportation», il y eut une séance gouvernementale, le 30 mai. Elle concerna le rapport de Talaât et l'adoption sur la résolution du début de la déportation. Le texte de la résolution fut publié⁶. Son titre correspondait au «Protocole des Débats du Conseil des Ministres» t'était composé de deux parties: «Brèves Descriptions»⁷ et «Résolution». Le document a été signé par plusieurs membres du gouvernement ottoman. Nous avons réussi à déchiffrer les signatures du grand Vizir Saïd Halim Pacha, d'Enver, de Talaât et de Nassim. Dans la partie «Résolution», il y eu aussi une expression qui montre l'intention du gouvernement ottoman d'accomplir un génocide, notée de la façon suivante: «la nécessité de détruire et d'éliminer complètement tout mouvement dangereux» («imhâ ve izâli kat'ıyyen muktezî») ⁸. (Voir le texte complet de la Résolution du gouvernement ottoman dans la section ANNEXE document 2).

¹ Le texte de ce rapport secret en traduction arménienne a été publié en premier par le survivant du génocide et fervent chercheur Haykazn Ghazaryan. Voir: **H. G. Ghazaryan**, *A Turk – auteur du génocide*, Beyrouth, 1968, p. 324–328.

² Comme cela suit dans le contexte du document, l'inquiétude de Talaat était l'effort du peuple arménien pour que les réformes prennent effet en Arménie occidentale.

³ Le traducteur, considérant l'importance de ce paragraphe, cite l'expression turque en écriture arménienne: *kulliyen izalesi*.

⁴ **H. G. Ghazaryan**, *Tseghaspan turqy* [A Turk – auteur du génocide], Beyrouth, 1968, p. 325.

⁵ Voir dans le texte de la lettre: *Vakt-ı seferde icraat-ı Hükûmete karşı gelenler için cihet-i askeriyece ittihaz olunacak tedabir hakkında kanun-ı muvakkat. – Takvîm-i Vekâyi'*, 18 Receb 1333 / 19 Mayıs 1331, 7. sene, nr. 2189.

⁶ *Meclis-i Vükelâ Müzâkerâtına Mahsûs Zabıtname: Hûlasâ-i me'âlî*, 17 Mayıs 1331. – BOA. Meclis-i Vükelâ Mazbatası, 198/163. – <http://www.devletarsivleri.gov.tr/kitap/pdf/2/17.pdf>

⁷ Manifestement cela a dû être une «description concise de la discussion du problème».

⁸ *Meclis-i Vükelâ Müzâkerâtına Mahsûs Zabıtname: Hûlasâ-i me'âlî*, 17 Mayıs 1331. – BOA. Meclis-i Vükelâ Mazbatası, 198/163. – <http://www.devletarsivleri.gov.tr/kitap/pdf/2/17.pdf>

Revenons sur «la Loi sur la Déportation».

Jusqu'à aujourd'hui, son contenu et les détails liés à sa publication n'ont pas été éclaircis ni en Arménie ni à l'étranger et cela contribue à la manifestation de conceptions contraires l'une de l'autre.

L'un des problèmes à débattre est la date d'admission et de publication de la Loi. Même l'historien Vahagn Dadrian, dans ses deux œuvres fondamentales, a cité deux différentes dates de sa publication, toutes les deux erronées. Dans la première de ces œuvres publiées en 1995 est noté le 26 mai 1915¹.

Quatre ans après, dans un autre livre du même auteur, nous lisons que la Loi est apparue dans la presse le 27 mai de l'année 1915².

Tandis que les documents officiels turcs mettent en évidence que la première date concerne le rapport secret du Ministre des Affaires Intérieures Talaât, dont nous avons déjà parlé et la seconde est la date d'admission de la Loi, et non pas de sa publication dans la presse, laquelle a eu lieu cinq jours après. Le 1er juin 1915, sur la première page du journal officiel «*Takvim-i vakay*». Cette précision est importante, car d'après le troisième article de la Loi, elle devrait s'appliquer le jour même de sa publication.

Dans quelques œuvres consacrées à l'étude de l'histoire du génocide des Arméniens, on rencontre le même type de faute. Citons, par exemple, les monographies de Haykazn Ghazaryan et de Levon Vardan, bien connues de nous, où il y a aussi une confusion entre les dates de l'admission et de la publication de la Loi³.

Quelques historiens turcs confondent aussi ces dates. Ainsi, par exemple, Mehmed Hadjoghlu écrit, par mégarde, que la Loi a commencé à fonctionner le 14 mai 1331 (d'après le système de calendrier Julien utilisé dans les écritures officielles de l'Empire ottoman)⁴, lequel, par le nouveau style du système de calendrier européen correspond au 27 mai 1915. Pourtant la Loi a été appliquée dès le jour de sa publication dans la presse c'est-à-dire le 1er juin 1915.

L'erreur liée à la date d'acceptation et de publication de la Loi est présente aussi chez l'historien turc İsmail Hami Danişmend, dont le livre en quatre volumes «La chronique explicative de l'histoire ottomane» qui pendant des décennies était le livre de chevet des chercheurs d'histoire ottomane. Dans le quatrième volume de cette œuvre l'auteur écrit, que «la Loi sur la Déportation» a été publiée le 27 mai 1915, en confondant cette date avec celle de son admission⁵.

Nous rencontrons encore une autre fausse déclaration dans l'un de ses livres consacrés au génocide des Arméniens: l'historien turc, demeurant aux

¹ V. N. Dadrian, *The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus*. Providence, Oxford, 1995, p. 400.

² V. N. Dadrian, *Warrant for genocide: key elements of Turko – Armenian conflict*. New Brunswick, 1999, p. 123.

³ H. G. Ghazarian, *Tseghaspan turqy*, Beirut, 1968, p. 324–328. L. Vardan, *Haykakan tasnhingy yev hayeru lqal goiqery (Qnnakan aknark yst trqakan vaverageru)* [Les quinze arméniens et les états abandonnés des Arméniens (Essai-analyse selon des documents turcs)]. Beirut, 1970, p. 117.

⁴ M. Hocaoglu, *Tarihte Ermeni mezalimi ve Ermeniler*. İstanbul, 1976, s. 645.

⁵ İ. H. Danişmend, *İzahlı osmanlı tarihi kronolojisi*. Cilt: 4. M. 1703–1924 H. 1115–1342. İstanbul, 1955, s. 428.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՊՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
Etats-Unis Taner Aksam, qui en notant précisément les dates d'admission et de publication de «la Loi sur la Déportation» (le 27 mai et le 1 juin), écrit qu'il se réfère à la Résolution gouvernementale sur le début de la déportation. Il est évident qu'il identifie «la Loi sur la Déportation» avec la décision du gouvernement de commencer la Déportation. Ceci est incorrect¹.

La résolution gouvernementale «sur la Déportation», comme on l'a déjà noté, a été prise le 30 mai en séance du Conseil des Ministres: c'est-à-dire, trois jours après l'adoption de «la Loi sur la Déportation». Dans l'un de ses derniers livres paru plus tard, T. Aksam, manifestant sa bonne foi, a corrigé l'erreur précitée².

Le contenu de la Loi, surtout la qualité de ses articles, a aussi besoin d'être précisé. Dans l'historiographie, il existe un désaccord autour de ce problème.

Les œuvres, dans lesquelles il est noté le nombre certain des chapitres (quatre), sont peu nombreuses. Parmi elles, il est méritoire de noter le livre remarquable publié par un arménien de naissance, l'américain Grikor³. Grikor est l'un des auteurs uniques qui certainement, connaissait la version de «la Loi sur la Déportation» éditée dans le journal officiel de «*Takvim i vaqay*». Et il ne se trompe pas quand il revient sur les circonstances des dates de publication et d'admission, ainsi que sur le contenu de la Loi⁴. On peut dire de même pour l'historien turc connu Tarik Zafer Tunaya⁵.

Essentiellement, la plupart des érudits turcs préfèrent souligner que «la Loi sur la Déportation» n'avait que trois articles. Ils ne mentionnent pas qui a signé la Loi. Telle était l'approche des piliers de la conception officielle de la négation du génocide des Arméniens, Esat Uras⁶ et Kamuran Gürün⁷.

Par la suite, la version altérée et mise en circulation par ces historiens populaires en Turquie a été admise sans réserve par certains auteurs turcs et a pris une place dans leurs œuvres scientifiques⁸ ainsi que dans les articles politiques⁹. Même l'historien expérimenté Bilal Simsir, qui est considéré comme le meilleur «analyste» de la question arménienne, concernant le texte de «la Loi sur la Déportation» dans ses œuvres, ignore le fait que le texte officiellement publié avait quatre articles; alors qu'il se limite à n'en citer que trois¹⁰.

En suivant l'exemple de leurs pères spirituels, les représentants de la jeune génération d'historiens turcs continuent à dissimuler le vrai contenu de «La Loi

¹ T. Akçam, Türk ulusal kimliği ve Ermeni sorunu. 2. baskı. İstanbul, 1993, s. 109.

² T. Akçam, İnsan hakları ve Ermeni Sorunu: İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşı'na. 2. Baskı. Ankara, 2002, s. 317–318.

³ Yeozghati hayaspanutean vaveragrakan patmutiuny [Histoire documentaire de l'arménocide à Yozgat]. Préparé par Grikor. New York, 1980.

⁴ Ibid., p. 37–38.

⁵ T. Z. Tunaya, Türkiye'de siyasal partiler. Cilt I: İkinci Meşrutiyet dönemi, 1908–1918. Genişletilmiş ikinci baskı. İstanbul, 1988, s. 580.

⁶ E. Uras, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselsi. Yeniden gözden geçirilmiş ve genişletilmiş 2. Baskı. İstanbul, 1987, s. 605.

⁷ K. Gürün, Ermeni dosyası. İkinci baskı. Ankara, 1983, s. 214.

⁸ Voir en premier lieu: Y. Ercan, Ermeniler ve Ermeni Sorunu. – Yeni Türkiye, 2001, ocak–şubat, yıl 7, sayı 37: Ermeni Sorunu özel sayısı I, s. 49.

⁹ Voir en premier lieu: S. Kaplan, 1915'teki trajedi işte bu tehcir kanunuyla başladı. – Hürriyet, mart 3, 2005.

¹⁰ B. N. Şimşir, Ermeni Meselesi: 1774–2005. Üçüncü basım. Ankara, 2006, s. 299.

ciété mondiale et d'éviter toute responsabilité probable, a publié un livre d'information, d'abord en turc, puis en langues européennes; dans lequel, il falsifiait cyniquement la réalité et essayait de rejeter la responsabilité du génocide des Arméniens sur les Arméniens. Ici, on peut lire le texte falsifié de «la Loi sur la Déportation», composé de trois articles, l'article 4 et le dernier paragraphe sont absents. Ne sont pas marqués les noms de ceux qui ont signé la Loi. Et cela a été fait lorsque toutes les informations ci-dessus ont été disponibles à partir du texte, publié dans le journal officiel gouvernemental de l'année précédente.

Notons aussi que le gouvernement ottoman a réussi à atteindre son but. La plupart des historiens contemporains et autres acceptent la version du livre d'information de «la Loi sur la Déportation» et non pas celle du journal officiel. Johannes Lepsius, témoin oculaire et chercheur sur le génocide des Arméniens, a aussi réagi de cette manière, en compilant dans son recueil des documents diplomatiques allemands, la version gouvernementale publiée en traduction française du livre d'information². Haykazn Ghazaryan a édité la traduction arménienne des trois articles de la Loi en adoptant aussi la version précitée, mais à la différence près qu'il s'est servi de la traduction turque³.

On se pose la question: pourquoi les autorités de l'Empire ottoman ont adopté cette conception de la question?

Les documents officiels ottomans, actuellement en circulation, ne donnent pas une réponse claire. Nous pouvons seulement supposer que c'est parce que l'élite turque alors au pouvoir, à savoir Enver Pacha, s'est efforcée de se débarrasser de la responsabilité de la déportation des Arméniens, coûte que coûte.

Comme nous l'avons déjà noté, la déportation de masse des Arméniens avait commencé avant l'adoption et la publication de la Loi, qui se réalisait sous l'initiative et la direction du Ministre des Affaires Intérieures et Chef du parti des Jeunes-turcs, Talaât. Il est intéressant, que Talaât, en tâchant d'éviter la responsabilité, souligne dans ses mémoires que le Commandement de l'armée considérait que les Arméniens représentaient un danger du point de vue militaire, et exigeait de commencer leur déportation, mais il était contre cela et c'est pour cette raison que ses amis l'accusaient d'être un traître de la patrie⁴. Comme il l'a présentée, la situation devenait de pire en pire et l'armée ne faisait rien pour retarder l'adoption de la «Loi sur la Déportation»⁵.

Talaât insistait sur le fait que c'est l'Etat-major général de l'armée qui a

¹ Ermeni komitelerinin âmâl-i ve harekât-i ihtilâliyesi ilân-i meşrutiyetten evvel ve sonra. İstanbul, 1332, s. 237–238.

² Deutschland und Armenien 1914–1918: Sammlung diplomatischer Aktenstücke. Herausgegeben und eingeleitet von Dr. Johannes Lepsius. Potsdam, 1919, s. 78.

³ Dans le livre de H. Ghazaryan la traduction de la loi est donnée deux fois. Voir: H. G. Ghazaryan, A Turk – auteur du génocide, Beyrout, 1968, pp. 69–70 and 180–181. Il y a des différences entre les deux textes.

⁴ [Talât Paşa], Talât Paşa'nın hâtıraları: Sadırazam Talât Paşa'nın tarihin bir çok gizli taraflarını aydınlatan şimdiye kadar neşredilmemiş şahsi notları. İstanbul, 1946, s. 63–65. Il est nécessaire de prendre en compte le fait que les mémoires de Talaat ont été publiées, modifiées et éditées et donc admises même par Yusuf Hikmet Bayur. Voir: Y. H. Bayur, Ermeni Meselesi, kaynaklar, II: hatıralar. – Cumhuriyet, Salı / Cuma Kitabı, 26 haziran 1998.

⁵ [Talât Paşa], Talât Paşa'nın hâtıraları: Sadırazam Talât Paşa'nın tarihin bir çok gizli taraflarını aydınlatan şimdiye kadar neşredilmemiş şahsi notları. İstanbul, 1946, s. 65.

préparé le texte de «la Loi sur la Déportation» et qui l'a envoyé au gouvernement¹. Mais on ne voit pas clairement dans son exposé quelle partie de ce document a servi de base pour la Loi. Nous n'avons pas non plus de réponse à la question sur les documents officiels publiés dernièrement en Turquie.

Il est remarquable que jusqu'à aujourd'hui, il n'a été publié aucun document officiel lié à la Loi. Les historiens turcs ont mis en circulation seulement une copie de la première page du «*Takvim-i vakay*» du 1er juin 1915 du journal officiel «*Takvim-i vakay*», où la Loi se trouve imprimée. Il est difficile de dire si elle correspond à la version finale de la Loi acceptée par le gouvernement. En tous cas, Haykazn Ghazarian écrit que la Loi en réalité avait huit articles, dont cinq étaient gardés secret². Cette question a besoin d'une investigation future.

La meilleure façon de mettre fin à ces inexactitudes et à ces confusions, est la présentation de la traduction du texte officielle de «la Loi sur la Déportation», que nous avons réalisée en ayant sous la main la photocopie du numéro de 1er juin 1915 du journal officiel «*Takvim-i vakay*». Jusqu'à aujourd'hui, les traductions en arménien de ce texte en circulation dans le milieu scientifique ont été basées sur des versions déformées³.

La version officielle du document de «la Loi sur la Déportation» avait quatre articles. Elle a été adoptée le 27 mai 1915 et promulguée le 1er juin 1915. Et Enver a été personnellement responsable de sa promulgation. La loi a été signée par Mehmed Rechad V, le Grand Vizir (Le Président de Conseil des Ministres.), Mehmed Saïd Halim Pacha et le Ministre de la Guerre Enver.

(Voir la Loi sur la Déportation des Arméniens du 27 mai 1915 ANNEXE document 3).

Comme nous l'avons déjà noté, la loi devait servir à dissimuler le génocide. Mais la thèse selon laquelle: «Les Commandants des armées, des troupes individuelles et des divisions, basées sur des lois spéciales militaires, en cas de soupçons d'espionnage ou de trahison, peuvent envoyer les habitants des villages ou des cantons, seuls ou massivement, dans d'autres lieux d'habitation et de les réinstaller», révèle la tendance employée par l'armée pour accomplir le génocide des Arméniens. Cet article est cohérent avec le fait de la grande implication de l'armée turque dans le génocide⁴.

En rassemblant les résultats des analyses des trois documents précités, soulignons qu'au fond, ils représentent le programme de génocide des Arméniens, lequel fut admis par le gouvernement ottoman et confirmé par le Sultan en devenant une Loi.

Les Kémalistes avaient décidé de terminer la cause initiée par les Jeunes-turcs en asservissant la République d'Arménie et en massacrant les Arméniens

¹ Ibid., p. 63–64.

² H. G. Ghazaryan, Tseghaspan turqy, Beirut, 1968, p. 328:

³ H. G. Ghazaryan, Tseghaspan turqy, Beirut, 1968, p. 69–70, 180–181. L. Vardan, Haykakan tasnhingy yev hayeru lqal goiqery (Qnnakan aknark yst trqakan vaverageru) [Les quinze arméniens et les états abandonnés des Arméniens (Essai-analyse selon des documents turcs)]. Beirut, 1970, p. 117.

⁴ V. N. Dadrian, The role of the Turkish military in the destruction of Ottoman Armenians: a study of historical continuities. – Journal of political and military sociology, 1992, Vol.: 20, No. 2 (Winter): p. 257–288.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԴՊԼՈՄԱՏԻԿԱԿԱՆ ԴՈՒՄԵՆՏԱԿԱՆ ԲԱՆԿԻ ՄԱՍԻՆ
d'Arménie Orientale. Cela est attesté par le document officiel, dont nous donnons l'analyse minutieuse;

Le document est créé en novembre 1920. Son histoire est la suivante:

Le mois de novembre 1920 fut fatal pour la République d'Arménie. Le 30 octobre l'armée turque a pris Kars, déterminant la défaite militaire de la cité arménienne dans la guerre turco-arménienne. Le combat s'est déplacé vers la sphère diplomatique.

Après un mois de pourparlers tendus, le 2 décembre à Alexandropol fut signé un traité avec la Turquie, lequel a constaté les résultats de la défaite de l'Arménie dans le domaine militaire, ainsi que dans le domaine diplomatique.

Les documents turcs concernant cette période ont une signification exceptionnelle, car ils donnent la possibilité de connaître les buts réels, les points de vue, les estimations et aussi les modes d'action et les ruses des «fondateurs» de la Turquie républicaine, fondée sur les ruines de l'Empire ottoman et leur attitude envers l'Arménie.

Comme ces documents étaient secrets, leurs auteurs n'ont pas eu la nécessité de se dissimuler derrière les expressions diplomatiques, dont tous les gouverneurs turcs étaient toujours les maîtres, et ont clairement formulé leurs idées. En particulier, les documents attestent incontestablement que le but définitif de la Turquie était la liquidation de l'Arménie pendant la dernière phase de la guerre.

Ainsi, d'après le cryptogramme envoyé le 7 novembre par Ahmet Muhtar, intérimaire du Ministre des Affaires Etrangères de la Grande Assemblée Nationale de Turquie «TBMM», gouvernement de Karabekir, «il y a une indispensabilité absolue d'éliminer l'Arménie» et de «politiquement et matériellement l'enlever de l'arène»¹.

Cette expression contient une intention claire d'accomplir un génocide, en éliminant l'Arménie comme un Etat «politiquement et matériellement». Les nationalistes Turcs se préparaient à exterminer physiquement les Arméniens restés en vie.

Malheureusement, l'élite des politiques arméniens n'a pu révéler à temps cette intention et cela a contribué à la défaite diplomatique de l'Arménie.

Dans ses mémoires, l'ex-premier ministre et le Ministre des Affaires Etrangères Alexandre Khatisyan, qui était le chef de la délégation arménienne des pourparlers de paix avec la Turquie, avoue: «Notre délégation croyait que les Turcs voulaient créer une Arménie viable, laquelle serait utile du point de vue des intérêts de l'Etat, comme déclaraient sans cesse les hommes d'Etat turcs»². (voir le télégramme reçu par le Commandant du Front Est Kiazim Karabekir Pacha le 08 novembre 1920 ANNEXE document 4).

Ce document, et les autres que nous possédons, montrent que les idées réelles des Kémalistes de la tendance dure, les intérêts de la Turquie étaient

¹ Hariciye Vekili Ahmet Muhtar, Şark Cephesi Kumandanlığına, Ankara, 8/11/1336. – K. Karabekir, İstiklâl Harbimiz. İstanbul, 1959–1960, s. 901.

² **Al. Khatisean**, Hayastani Hanrapetutean tzagumn u zargatsumy [Al. Khatisyan, Origine et développement de la République d'Arménie]. Athens, 1930, p. 263.

très différentes de celles que pouvaient s'imaginer les dirigeants Arméniens. Pour prendre conscience de leurs buts réels, il faut connaître le discours secret de Mustafa Kemal fait le 18 novembre 1920 dans une séance fermée de TBMM; où en s'appuyant sur les conclusions du corps général des officiers, il note que les actions militaires contre l'Arménie avaient pour objectif d'établir un lien terrestre avec l'Azerbaïdjan¹. Ainsi, est nié le commentaire officiel d'Atatürk lui-même dans le discours qu'il a fait «plus tard, en 1927 et annonçant publiquement la cause de la guerre contre l'Arménie. En automne de 1920, les sabotages faits par les Arméniens sont devenus insupportables. Nous avons décidé d'attaquer l'Arménie»².

Les auteurs Turcs compétents écrivent que l'auteur du programme au commencement des actions militaires contre l'Arménie est Mustafa Kemal lui-même. Dès 1920, il avait déduit que «le mur caucasien» devrait être détruit du côté arrière³. Les buts panturquistes des Kémalistes se confirment aussi par le document précité.

C'est évident que les télégrammes secrets envoyés par Ankara, signés par le Ministre intérimaire des Affaires Etrangères Muhtar Bey, exprimaient les points de vue ainsi que les estimations de Mustafa Kemal lui-même.

Les documents turcs attestent qu'au commencement de la guerre, les chefs turcs avaient de «plus» modestes intentions: détruire non pas l'Arménie, mais ses forces armées. Cela s'explique par l'ordre du 20 septembre du Chef de corps général des officiers Ismet Bey concernant l'attaque de l'Arménie. En s'adressant au Commandement du front d'Orient, il écrit: «Notre vrai but est la destruction des forces armées arméniennes»⁴. Dans l'ordre il est écrit que ce document a servi de base à la décision correspondante de TBMM, approuvée par le gouvernement.

Mais, après, en défaisant l'armée arménienne dans quelques batailles et en constatant que l'Arménie est isolée et abandonnée par ses alliés, la direction turque a commencé à changer ses programmes. Ce processus, dont on peut estimer comme l'un des événements charnières de la guerre turco-arménienne a duré quelques jours et a provoqué des discussions entre les dirigeants kémalistes. Les sources turques donnent la possibilité d'éclaircir ses quelques détails.

Dans ses mémoires, Kazim Karabekir écrit clairement, que le jour suivant de la prise de Kars, le 31 octobre, il a communiqué par un télégramme au Ministre de la Guerre Fevzi Pacha (Tchakmak) les détails de sa victoire. Il cite, particulièrement, que le butin de guerre est si grand, qu'il suffisait pour dix ans de guerre⁵. Il est remarquable, qu'après avoir reçu le télégramme de Karabekir, le

¹ [Atatürk], Erzurum Mebusu İsmail Beyle Rüfekasının, Ermenistan Sulh Şeraiti Hakkında İstizah Takriri ve Hariciye Vekâleti Vekili Muhtar Beyin Cevabı Münasebetiyle Sözlari. – [Atatürk] Atatürk'ün T.B.M.M. açık ve gizli oturumlarındaki konuşmaları. Yayına hazırlayan: Kâzım Öztürk. Ankara, 1990, s. 322.

² **Kemal Atatürk**, Nutuk. Cilt: II, 1920–1927. İstanbul, 1961, s. 486.

³ **T. Bıyıklıoğlu**, Atatürk Anadolu'da (1919–1921). Ankara, 1959, s. 19.

⁴ La version non éditée de cet intéressant document est publiée par İsmet dans ses mémoires. Voir: İ. İnönü, Hatıralar: 1. kitap. Yayına hazırlayan: Sabahattin Selek. Ankara, 1985, s. 222.

⁵ **K. Karabekir**, İstiklâl Harbimiz. İstanbul, 1959–1960, s. 898.

2 novembre, le gouvernement de TBMM, s'adresse au gouvernement de l'Arménie, proposant de commencer immédiatement les pourparlers pour rétablir la paix¹. Ce document a un style assez doux, il ne contient pas des conceptions ultimatum, et au fond, c'est une condition pour commencer les pourparlers de paix.

La demande prudente des pourparlers de paix, faite par les Kémalistes à l'Arménie, prouve qu'en ce moment-là, ils avaient de sérieux soucis, que la prise de Kars pourrait aboutir sur de sérieuses complications diplomatiques. A cause de cela, ils ont essayé de réduire les attentats contre le territoire arménien. Comme en atteste dans ses mémoires Ismet, les sphères politiques d'Ankara n'avaient pas d'opinions bien précises sur l'avance rapide de l'armée de Karabekir en Arménie. Il y avait même des hommes d'Etat qui pensaient que cette invasion nuirait à la future victoire générale et définitive². Ces mêmes jours, quelques députés de TBMM ont adressé un questionnaire au gouvernement en exigeant des explications, sur le fait de l'élargissement de la guerre contre l'Arménie, sans avoir la permission du TBMM³. Tout cela prouve que dans le milieu des dirigeants kémalistes, il y avait des désaccords sur les actions prochaines envers l'Arménie.

Mais, Karabekir détestait ces hésitations. Il était convaincu qu'il fallait continuer l'avance vers les profondeurs du territoire arménien jusqu'à Alexandropol, et après seulement commencer les pourparlers de paix. C'est à cause de cela qu'il décida d'agir indépendamment, en ignorant la position du gouvernement. Le 3 novembre, en laissant à Kars un détachement armé de milles personnes, composé de «bénévoles» venus la veille de Sassoun, qui avaient eu hâte de joindre l'armée régulière pour s'occuper de pillage. Karabekir commença l'avancée en prenant avec lui les détachements les plus aptes au combat et se dirigea vers Alexandropol pour prendre aussi cette ville importante⁴.

Mais, les troupes arméniennes n'avaient pas perdu leur combativité. Déjà, le jour suivant après la bataille près de Kizilchapchah, l'armée arménienne s'est offerte par une résistance farouche qui a fait subir aux Turcs des pertes considérables. Seulement le soir, elle abandonna ces positions de combat, d'une manière organisée, et s'est retirée⁵.

L'avancée de Karabekir n'était pas concertée avec Ankara. Comme il nota dans ses mémoires sur l'invasion d'Alexandropol: «J'ai fait savoir (souligné par l'auteur – R. S.) au Commandement du Corps général des Officiers»⁶. A ce moment, il n'était pas convaincu que le gouvernement l'autoriserait à continuer les attaques.

La cause de l'orientation prudente d'Ankara était le facteur extérieur. En

¹ Voir le texte: **Al. Khatisean**, Hayastani Hanrapetutean tzagum u zargatsumy [Al. Khatisyan, L'origine et le développement de la République d'Arménie]. Athens, 1930, p. 245–236.

² **İ. İnönü**, Hatıralar: 1. Kitap. Yayına hazırlayan: Sabahattin Selek. Ankara, 1985, s. 222.

³ Siyasi kırıgınlıklar: 15 gün gizli tutulan görev. – Tercüman, 4 Mayıs 1993.

⁴ **K. Karabekir**, İstiklâl Harbimiz. İstanbul, 1959–1960, s. 899.

⁵ **E. A. Zohrabyan**, 1920 turq-haykakan paterazmy yev terutyunnery [La guerre turco-arménienne de 1920 et les Grands pouvoirs]. Yerevan, 1997, p. 273–274.

⁶ **K. Karabekir**, İstiklâl Harbimiz. İstanbul, 1959–1960, s. 899.

somme, les dirigeants kémalistes tenaient compte de l'orientation politique des trois pays: La Grande-Bretagne, de la Russie Soviétique, et de la Géorgie. Les plus essentiels de ces pays étaient, sans doute, la Grande-Bretagne et la Russie Soviétique. Mais l'orientation définitive de la Géorgie n'était pas encore claire.

Dans les milieux gouvernementaux, on craignait que les Géorgiens, en profitant de la situation, puissent s'emparer de Kars, restée sans défense. Sur-tout, comme le note dans ses mémoires, le 3 novembre, Karabekir, il avait reçu le message ultimatum du Commandant de l'armée géorgienne à Ardahan, où il soulignait que si les Turcs sortaient de Kars et dépassaient la ligne pré-marquée par eux, alors ils les attaqueraient¹.

En tenant compte des circonstances précitées, le Corps Général des Officiers, ayant reçu le rapport de Karabekir Pacha sur la préparation de la prise d'Alexandropol, ordonnant: «Cette action est dangereuse. On ne peut pas exclure l'attaque des Géorgiens sur Kars. C'est à cette cause de cela qu'il faut revenir à Kars»².

Karabekir n'était pas d'accord avec la résolution du Corps Général des Officiers. Il n'obéit pas et continua l'avance vers Alexandropol.

L'échange des télégrammes précités entre Ankara et Karabekir a eu lieu le 5 novembre. En somme, les troupes militaires turques n'ont pas obéi à l'ordre du Corps Général des Officiers. Et le soir du même jour, elles ont occupé des positions sur les hauteurs qui se trouvaient à l'Ouest d'Alexandropol, en créant ainsi un danger immédiat pour la ville. Le lendemain matin, Karabekir reçut la proposition d'armistice du gouvernement arménien, laquelle était envoyée le 3 novembre. Karabekir l'a remise à sa hiérarchie et sans attendre des instructions, a présenté aux Arméniens un ultimatum. Le lendemain, le 7 novembre, les Arméniens ont accepté les conditions de l'ultimatum et ont rendu Alexandropol aux Turcs. Ainsi, les actions non autorisées de Karabekir ont eu un succès inouï. En fait, la guerre était finie.

Le succès de Karabekir a activé le processus de la restructuration des buts définitifs du gouvernement et du Corps Général des Officiers Turcs, dans la guerre avec l'Arménie. Il fut exprimé d'une manière compacte dans les deux textes d'ultimatums concernant l'armistice, envoyés aux Arméniens³. Le premier est daté du 6 novembre et contient des exigences plus délicates que le deuxième, lequel était présenté deux jours après le 8 novembre. Le premier des deux est le résultat de «l'initiative de base de la note concernant les exigences plus délicates précitées», envoyé par le gouvernement d'Ankara le 2 novembre. Et le second est écrit par les chefs du mouvement kémaliste, après la révision de la situation. La base de ce dernier est le télégramme top secret du Ministre intérimaire des Affaires Etrangères de TBMM écrit le 8 novembre, dont nous avons déjà parlé.

Il est instructif de comparer ce document télégraphié avec le document

¹ Ibid.

² Ibid.

³ Voir le texte des ultimatums: S. Vratsyan, Hayastani hanrapetutyun [The Republic of Armenia]. Yerevan, 1993, p. 511–513.

Mais, ce turc Pacha vaniteux ne s'est pas contenté des décorations qui lui ont été offertes par son gouvernement. Il a décidé d'étudier l'histoire du peuple massacré par lui-même et expliquer «d'où il était venu et où il allait»¹, en déclarant présomptueusement qu'il connaissait presque toute la littérature existante sur les Arméniens². Karabekir a présenté «une conclusion», qui se diffère par son cynisme exceptionnel, même parmi les points de vue extrêmes pendant des décennies par les différents représentants de l'élite turque. Le Pacha turc qui avait «pénétré» dans les profondeurs de l'histoire, a trouvé qu'il «existait des faits qui prouvaient que les Arméniens provenaient des Turcs»³. Alors, il exigea que «les Arméniens devraient présenter de l'affection envers les Turcs dans la presse»⁴.

Les dirigeants kémalistes avaient laissé peser sur les épaules de cet homme, qui haïssait les Arméniens, les problèmes de destruction de l'Arménie et de continuation du génocide des Arméniens. Mais cette fois-ci, les programmes des Turcs sont restés inachevés. C'est uniquement l'Arménie qui a subi une écrasante défaite. Mais elle «n'a pas été éliminée»; elle est entrée dans l'Empire soviétique et grâce à cela une partie du peuple a été sauvée de l'extermination physique.

ANNEXES

1

Décision secrète d'un Conseil des Jeunes-turcs, composé des principaux instigateurs du génocide en 1915

1. En s'autorisant des articles 3 et 4 du CUP, interdire toutes les associations arméniennes, arrêter ceux des Arméniens qui ont, à quelque moment que ce soit, travaillé contre le gouvernement, les reléguer dans les provinces, comme Bagdad ou Mossoul, et les éliminer en route ou à destination.
2. Confisquer les armes.
3. Exciter l'opinion musulmane par des moyens appropriés et adaptés dans des districts comme Van, Erzeroum ou Adana, où il est de fait que les Arméniens ont déjà acquis la haine des musulmans, et provoquer des massacres organisés, comme firent les Russes à Bakou.
4. S'en remettre pour se faire à la population dans les provinces comme Erzeroum, Van, Mamouret-ul Aziz et Bitlis et n'y utiliser les forces

¹ En 1946, quand la question arménienne devint un problème de ce temps, Karabekir finit la version écrite à la main de son livre au sujet des Arméniens, intitulé «Armenians: where did they come from and where they go». Celui-ci et d'autres livres, dont il est l'auteur, sont sortis des décennies après l'en-tête «Armenian dossier». Voir: **K. Karabekir**, Ermeni dosyası. Yayına hazırlayan Prof. Faruk Özerengin. İstanbul, 1994.

² **K. Karabekir**, Ermeni dosyası. Yayına hazırlayan Prof. Faruk Özerengin. İstanbul, 1994, s. 29.

³ Ibid., p. 40.

⁴ Ibid., p. 42.

- militaires de l'ordre qu'ostensiblement pour arrêter les massacres; faire au contraire intervenir ces mêmes forces pour aider activement les musulmans dans des conscriptions comme Adana, Sivas, Brousse, Ismid et Smyrne.
5. Prendre des mesures pour exterminer tous les mâles au-dessous de 50 ans, les prêtres et les maîtres d'école; permettre la conversion à l'Islam des jeunes filles et des enfants.
 6. Déporter les familles de ceux qui auraient réussi à s'échapper et faire en sorte de les couper de tout lien avec leur pays natal.
 7. En alléguant que les fonctionnaires arméniens peuvent être des espions, les révoquer et les exclure absolument de tout poste ou service relevant de l'administration de l'Etat.
 8. Faire exterminer tous les Arméniens qui se trouvent dans l'armée de la façon qui conviendra, ceci devant être confié aux militaires.
 9. Démarrer l'opération partout au même instant afin de ne pas laisser le temps de prendre des mesures défensives.
 10. Veiller à la nature strictement confidentielle de ces instructions qui ne doivent pas être connues par plus de deux ou trois personnes¹.

2

Décision du gouvernement ottoman sur la déportation des Arméniens du 30 mai 1915

Résolution Selon les résultats des discussions, il a été décidé qu'il était nécessaire de détruire et d'éliminer complètement tout mouvement dangereux, qui vise à contrecarrer l'existence et le maintien de L'Etat et pour préserver la sécurité d'appliquer les mesures et les modalités de manière désintéressée.

Les mesures ci-dessus lancés par le ministère à cet égard, de toute évidence, sont justes.

Le rapport ci-dessus mentionne les Arméniens vivant dans les villes et les villages qui font l'objet d'une expulsion, ils doivent être déplacés de façon réussi et atteindre les lieux où ils ont du être envoyés.

Au moment de leur déplacement il faut protéger leur tranquillité et défendre leurs vies et leurs biens.

Les lieux pré-étudiés de leur arrivée doivent permettre de les accueillir jusqu'à leur placement définitif, pour les réfugiés des allocations sont prévues sous forme de nourriture, en fonction de leur situation économique et de leurs biens, il peut être distribués sans frais une habitation et un terrain.

Pour ceux qui sont dans la nécessité d'après le gouvernement des logements seront construits, les agriculteurs et les artisans qui en ont besoin recev-

¹ V. Dadrian, The Secret Young-Turk Ittihadist conference and the decision for the World War I Genocide of the Armenians. – Holocaust and Genocide Studies, 1993, Volume 7, No. 2, p. 174–175.

ront des semences et des outils.

Ceux qui ont laissé derrière eux des biens abandonnés et des objets, Il sera pris en compte les valeurs correspondantes, et leur sera retourné de façon équivalente.

Les villages exempt seront réhabités par des réfugiés, ils leur sera distribués un bien immobilier et de la terre après évaluation de leur valeur :

Les biens appartenant à des personnes déplacées de villes et de villages exempt de leur habitants seront répertoriés et leur équivalent, tant au niveau de leur valeur qu'au niveau de la quantité seront distribués aux réfugiés après décision.

Dans le but d'assurer une productivité, les oliveraies, mûriers, vignobles et d'orangeriaes, ainsi que les boutiques, hotels, usines et dépôts qui ne sollicitent pas d'intérêts aux réfugiés ou sont inoccupés, seront cédés par le biais de ventes aux enchères ou par un bail.

Les montants des sommes recues correspondant à la valeur des biens, seront transférés temporairement à la trésorerie au nom de leurs propriétaires dans le but de leur rendre. Ces actions et mesures sont à prendre en vue de rembourser les coûts financés.

Les mesures étudiées pour les réfugiés prises par le ministère ont pour but de mettre en oeuvre toutes les dispositions préparées dans les ordonnances.

L'entretien des biens abandonnés, leur gestion, le contrôle de la réinstallation totale, la réglementation, l'étude et la restauration, ainsi que les dispositions et directives du ministère et dans ce sens les ordres adoptés et les actifs sont pris en charge par les sous-comités immédiatement sous les ordres du ministère de l'Intérieur, dont les membres seront rémunérés officiellement.

Les sous-comités se compose du président et de deux membres.

L'un d'eux sera choisi et nommé par le Ministère de l'intérieur, et l'autre par le ministère des Finances. Il a été confirmé que la mise en application de ces ordres sur les lieux soient réalisés par les Valis.

La présente décision sera sous la protection du ministère concerné et des départements correspondants¹.

3

Loi sur la Déportation des Arméniens du 27 mai 1915

Article 1. Durant la guerre, l'armée, les troupes et les commandants de division ainsi que leurs adjoints, les commandants des positions de combat, en voyant toute opposition manifeste de la population contre les ordonnances gouvernementales, et les actions concernant les mesures pour assurer la défense et le calme dans le pays, ainsi que toute tentative d'agression armée et de résistance, sont autorisés et obligés d'y mettre fin immédiatement, par la

¹ Meclis-i Vükelâ Müzâkerâtına Mahsûs Zabıtınâme: Hûlasâ-i me'âlî, 17 Mayıs 1331. – BOA. Meclis-i Vükelâ Mazbatası, 198/163. – <http://www.devletarsivleri.gov.tr/kitap/pdf/2/17.pdf>

force des armes et plus rigoureusement, les ramener à l'esprit afin de détruire toute agression et résistance.

Article 2. Les Commandants des armées et des troupes individuelles et les divisions, basées sur des lois spéciales militaires, en cas de soupçons d'espionnage ou de trahison, peuvent envoyer les habitants des villages ou des cantons, seuls ou massivement, dans d'autres lieux d'habitation et les réinstaller.

Article 3. Cette Loi est promulguée à compter de sa date de publication.

Article 4. La personne responsable de la mise en œuvre des dispositions de la Loi est le Commandant adjoint en chef du Ministre de la Guerre¹.

J'ai daigné ordonner que, dans le but d'assurer la légalité, le texte de cette Loi soit présenté à la session de l'Assemblée Générale², et sera adopté à titre temporaire et ajouté aux Lois du pouvoir d'Etat.

13 Redjep 1333, 14 mai 1331³

Rechad⁴

Grand Vizir Mehmed Saïd⁵, Commandant adjoint en chef du Ministre de la Guerre Enver.

4

Télégramme du Ministre intérimaire des Affaires Etrangères Muhtar Bey⁶

Au commandant du Front Est Kiazim Karabekir Pacha

(Le 8 novembre 1920)⁷

Ankara 8/11/1336

Au Commandement du Front Est,

Il n'y a pas de doute sur la proposition d'armistice de la part de l'Arménie, au moment où elle se trouve être isolée des pays orientaux et occidentaux, ayant pour but d'éviter le sinistre qui doit survenir. C'est en devenant plus forte que l'Arménie, naturellement, tâchera de réaliser le devoir qui lui est donné par le Traité de Sèvres, de nous faire rompre les liens avec l'Orient et aussi avec les Grecs, détériorant notre vie et notre développement. Il est impossible que l'Arménie, qui se trouve au milieu du grand cercle islamique, renonce de bon cœur à son devoir de gendarme cruel, et décide de s'attacher

¹ Ces postes étaient occupés par Enver Paşa.

² L'assemblage de session des maisons supérieures et inférieures du Parlement ottoman.

³ Correspond au 27 mai 1915.

⁴ Sultan Mehmet Reşad V.

⁵ Grand Vizir Mehmet Said Halim Paşa.

⁶ Ahmet Muhtar, après appelé Mollaoğlu (1870–1934). Diplomate, Député au Ministère étranger, en 1920–1921 souvent substitué par le premier Ministre étranger de la Turquie kémaliste Bekir Sami, qui a toujours été dans des voyages d'affaires de longue durée à l'étranger. Il a été ambassadeur de l'Empire Ottoman de la Grèce à l'Ukraine; dans les années républicaines, il tint la position d'ambassadeur de Moscou et Washington. Plusieurs fois, il fut élu délégué de la grande Assemblée Nationale de Turquie.

⁷ **Kâzım Karabekir**, İstiklâl Harbimiz. İstanbul, 1959–1960, s. 901.

entièrement à la fortune de la Turquie et à l'Islamisme. C'est à cause de cela, qu'il est absolument nécessaire d'éliminer l'Arménie politiquement et matériellement. Relativement, la réalisation de cet objectif est liée à notre puissance et à la possibilité que nous donne la situation politique favorable pour nous. Il est indispensable de coordonner et de préparer les conditions importantes précitées. Il en résulte qu'il n'est pas question de nous retirer à cause d'un simple accord d'armistice signé avec les Arméniens.

Les principes fondamentaux de l'armistice transmis aux Arméniens doivent être dirigés non pas vers le but d'en finir avec l'Arménie mais, de tromper les Arméniens et de paraître pacifique devant l'Europe. Mais, en effet, leur résultat doit être la création de conditions indispensables pour la préparation et la maturation graduelle de notre but.

A présent, il est absolument indispensable de démobiliser l'armée arménienne et de confisquer ses armes, en l'empêchant ainsi de rétablir sa structure militaire. Sous prétexte de la surveillance des voies ferrées et la défense des droits de la population musulmane, il est nécessaire d'établir une surveillance militaire sur tout le territoire de l'Arménie, en tenant ainsi sous notre contrôle tous les chemins liant la Turquie à l'Azerbaïdjan. Ce but récité doit être déguisé et souplement réalisé, pour paraître toujours pacifique aux yeux des Arméniens, comme dans le texte du traité de paix, ainsi que dans les actions qui en résultent.

Les conditions de l'armistice¹ qui vous sont transmises aujourd'hui, à remettre au gouvernement arménien, concernent l'acceptation, par l'article 1, du principe de référendum concernant les frontières avec l'Arménie. Nous pouvons temporairement accepter la ligne de la frontière de Brest-Litovsk, car nous avons l'intention de recevoir une proposition écrite par les Arméniens; concernant la frontière et ainsi empêcher l'entrée dans l'impasse des pourparlers. Mais il faut sonder le terrain afin de réaliser une intervention de longue durée, sous prétexte de défendre les droits de la minorité musulmane restée de l'autre côté de la frontière. Dans le traité, il faut introduire des articles, lesquels garantiraient la confiscation des armes de l'ennemi le plus vite possible et la démobilisation de son armée. Il faut faire des efforts pour armer petit à petit les Turcs du territoire et créer des forces armées nationales. Elles doivent lier l'Orient et l'Occident et transformer l'Azerbaïdjan en un pays autonome-turc. Cette instruction, qui contient le vrai but du gouvernement, est secrète. Il n'est prévu que pour vous. Nous vous prions de nous tenir au courant par écrit du décodage entier de ce télégramme.

Ministre intérimaire des Affaires Etrangères
Ahmet Muhtar

*Traduit de l'arménien par
Monsieur Arménag APRAHAMIAN*

¹ Le document est destiné à être entre les mains du Ministère des affaires étrangères d'Arménie.

ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ ՀԱՅՈՑ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԾՐԱԳՐԵՐԸ

(ԱՄՓՈՓՈՒՄ)

Հոդվածում քննության են առնվում թուրքական իշխանությունների կողմից հայ ժողովրդի դեմ նախապատրաստված ցեղասպանությունների ծրագրերը: Նշվում է, որ հայոց ազգային-ազատագրական պայքարի վերելքը և Հայկական հարցի միջազգայնացումը հանգեցրին հայ ժողովրդի, որպես օսմանյան Թուրքիայի կառավարող շրջանակների ցեղասպանական քաղաքականության թիրախի ընտրությանը:

Այդ քաղաքականության առաջին փուլը սկիզբ է առնում 19-րդ դարի 90-ական թվականների կեսերին, երբ սուլթան Աբդուլ Համիդ Երկրորդի ղեկավարությամբ կազմակերպվում են հայերի արյունալի զանգվածային կոտորածներ: Հեղինակը, հենվելով ականատեսների վկայությունների վրա, գրում է, որ նրանց՝ սուլթանական պալատի կողմից նախապես կազմակերպված լինելը և ցեղասպանական բնույթը տարակուսանք չեն առաջացնում: Սակայն մինչ օրս ցեղասպանության ծրագրի տեքստը չի հայտնաբերվել, ինչը հնարավորություն չի տալիս համեմատական քննության ենթարկելու այն՝ այլ ցեղասպանական ծրագրերի շարքում:

Հոդվածում քննության է առնվում մեկ այլ ցեղասպանության ծրագիր: Հետազայում ընդունվել է թուրքական իշխանությունների կողմից 1915 թ. և նրա թիրախը հայերն էին: Նշվում է, որ այս դեպքում ծրագիրը հանդես է գալիս երեք փաստաթղթի տեսքով, որոնք միմյանց հետ փոխկապակցված են:

Նրանցից առաջինը Առաջին աշխարհամարտի տարիների Օսմանյան կայսրության մի խումբ ղեկավար գործիչների՝ Թալեաթի ղեկավարությամբ, գաղտնի հանդիպման ժամանակ ընդունված 10 կետից բաղկացած ծրագիրն է: Բերվում է նրա տեքստը և մեկ առ մեկ քննության են առնվում տասը կետերը: Ընդգծվում է, որ նրանց ընդհանրությունը պարզորոշ ցույց է տալիս ծրագրի հեղինակների դիտավորությունը իրականացնելու հայերի ցեղասպանություն:

Այնուհետև հեղինակը անդրադառնում է մեկ այլ փաստաթղթի. օսմանյան կառավարության որոշմանը՝ հայերի տեղահանությունը սկսելու մասին: Այն ընդունվել է կառավարության նիստում, որը տեղի է ունեցել 1915 թ. մայիսի 30-ին:

Հոդվածում նշում է, որ չնայած այն հանգամանքին, որ կառավարությունը իր որոշմամբ ձգտում էր քողարկել արդեն իսկ տեղի ունեցող հայոց ցեղասպանությունը, սակայն այստեղ առկա է արտահայտություն, որը բացահայտում է օսմանյան կառավարության ցեղասպանական դիտավորությունը՝ նշված է հայկական շարժման «լիովին ոչնչացման ու վերացման անհրաժեշտությունը»:

Հաջորդ փաստաթուղթը, որը քննության է առնվում հողվածում, դա օրենքի տեքստն է, որը ընդունվել է նույնպես կառավարության նիստում, սակայն ավելի վաղ՝ 1915 թ. մայիսի 27-ին և ուժի մեջ է մտել երեք օր անց: Այն ընդունված է անվանել «Տեղահանության օրենք»: Օրենքի կատարման համար պատասխանատուն էր Գլխավոր հրամանատարի տեղակալ ու ռազմական նախարար էնվեր փաշան: Օրենքը պետք է ծառայեր, ըստ նրա հեղինակների, ցեղասպանության քողարկմանը: Սակայն նրանում առկա դրոյթները բացահայտում են օրենքի հեղինակների ձգտումը՝ օգտագործել բանակին հայերի ցեղասպանությունն իրականացնելու նպատակով:

Հողվածի վերջում քննության է առնվում 1920 թ. աշնանը Օսմանյան կայսրության կենտրոնական կառավարության դեմ ապստամբած թուրք ազգայնական ուժերի, որոնց ղեկավարն էր Մուսթաֆա Քեմալը, հայ ժողովրդի երիտասարդ պետականությունը ոչնչացնելու ծրագիրը: Այն արտահայտված է նոյեմբերի 8-ով թվագրված Թուրքիայի Ազգային Մեծ Ժողովի կառավարության հույժ գաղտնի ծածկագրում, որի հասցեատերը Քյազըմ Քարաբեքիր փաշան էր, Հայաստանի դեմ պատերազմող բանակի հրամանատարը: Նրա ղեկավարած զորքերը ներս էին խուժել Հայաստան և գրավել էին Կարսն ու Ալեքսանդրապոլը: Համաձայն ծածկագրում տեղ գտած հստակ ձևակերպման, «բացարձակ անհրաժեշտություն է, որ Հայաստանը քաղաքականապես ու նյութապես մեջտեղից վերացվի»: Հեղինակն ընդգծում է, որ այս արտահայտությունը պարունակում է պարզորոշ արտահայտված ցեղասպանական բնույթի դիտավորություն: Նշվում է, որ այդ դիտավորությունը նպատակաուղղված էր ոչ թե ժողովրդի, այլ առաջին հերթին այն պետության դեմ, որտեղ այդ ժողովուրդը բնակվում է: Վերացնելով Հայաստանը որպես պետություն՝ «քաղաքականապես ու նյութապես», թուրք ազգայնականները հող էին նախապատրաստում հայ ժողովրդի կենդանի մնացած հատվածին ֆիզիկապես բնաջնջելու համար:

Հողվածում քննության առնված ծրագրային փաստաթղթերը պարունակում են պարզորոշ արտահայտված ցեղասպանություն իրականացնելու դիտավորություն: Այս հանգամանքը վկայում է, որ թուրքական պետականությունը տասնամյակների ընթացքում ցեղասպանությունը դիտարկում էր որպես հայ ժողովրդի նկատմամբ իրականացվող քաղաքականության արմատական միջոց:

ПРОГРАММЫ ГЕНОЦИДА АРМЯНСКОГО НАРОДА В ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ

(РЕЗЮМЕ)

В статье рассматриваются программы политики геноцида, запланированного и осуществляемого турецкими властями в отношении армянского народа в течение почти четверти века.

Первый этап этой политики начался в середине 90-х гг. 19-го века по инициативе султана Абдул Гаида 2-го. Хотя документы, содержащие изложение этой программы не найдены, однако многочисленные факты свидетельствуют о том, что уничтожение армянского населения Западной Армении осуществлялось по заранее подготовленному плану.

Программа геноцида 1915г. была изложена в трех связанных между собой документах. Первый из них представляет собой программу, принятую на состоявшемся в феврале тайном совещании группы высших руководителей Турции, состоявшую из 10 пунктов, предусматривающую осуществление в отношении армян геноцидальных по своей сути действий. Вторую часть программы геноцида составляет т.н. “Закон о депортации”, принятый османским правительством 27-го мая и вступивший в силу 1-го июня, а третью часть – принятое 30-го мая, решение османского правительства о депортации армян. Все три названных документа подробно проанализированы.

В конце статьи рассматривается текст тайного приказа об “уничтожении” Армении, отправленный 8-го ноября 1920 г. высшим руководством кемалистов турецким войскам, вторгшимся на территорию Армении. Показано, что целью этого приказа, фактически, был геноцид армянского населения, на этот раз уже на территории Восточной Армении.

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐՈՒԹՅԱՆ
ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԵՐԸ ՀԱՅԱԳԵՏ ՀԱԿՈՎԻՈՍ
ՏԱՇՅԱՆԻ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ**

Մխիթարյան միաբանության հայագիտական հարուստ ժառանգության մեջ դժվար է առանձնացնել մի բնագավառ, որը դուրս է մնացել այդ հզոր գիտական դպրոցի հետազոտության տեսադաշտից: Այդ դարրնոցում կոփված հետազոտողների ուսումնասիրությունները վերաբերում են ոչ միայն հայագիտության բոլոր հիմնական ճյուղերին՝ լեզվաբանությանը, գրականագիտությանը, պատմագիտությանը, արվեստաբանությանը, փիլիսոփայությանը, կրոնագիտությանը և այլն, այլև վերոնշյալ գիտական ուղղությունների առանձին, հաճախ՝ նեղ մասնագիտական ոլորտներին: Ընդ որում կան բնագավառներ, որոնց ուսումնասիրությանն առաջինը ձեռնամուխ են եղել հենց Մխիթարյանները և դարձել դրանց հիմնադիրները:

Մխիթարյանների հայագիտական ժառանգության մեջ ծանրակշիռ տեղ ունի պատմագիտության բնագավառը, որի խոշորագույն ներկայացուցիչներից Միքայել Չամչյանը հիրավի նաև նոր ժամանակաշրջանի հայ պատմագիտական դպրոցի հիմնադիրն է: Հայագիտությանը մատուցած ծառայությունների մեջ Մխիթարյանների դերը հատկապես մեծ է քաղաքական հույժ կարևորություն ունեցող այնպիսի ոլորտներում, որպիսին պատմական աշխարհագրությունն ու ժողովրդագրությունն են: Դրանցից ժողովրդագրության ոլորտի նշանակությունն առանձնապես ընդգծվում է ներկա փուլում, քանի որ օտար պատմաբանների, մասնավորապես թուրք-ադրբեջանական պատմագրության կողմից խեղաթյուրվող հայոց պատմության հիմնահարցերի մի զգալի մասը բաժին է ընկնում ժողովրդագրությանը, մասնավորապես հայերի ծագումնաբանության, բնկության-եկվորության, էթնոկրոնական և այլ խնդիրներին:

Հատկանշական է, որ Մխիթարյաններն ի սկզբանե հատուկ հետազոտության նյութ են դարձրել Հայաստանի պատմական աշխարհագրության և ժողովրդագրության հիմնահարցերը և կարելի է ասել, որ այսօր էլ շարունակում են մնալ պատմագիտության այդ ոլորտի ամենախոշոր ներկայացուցիչները: Այսպես. ամբողջ միջնադարի և նոր դարաշրջանի սկզբնափուլի (XVII-րդ դ. – XVIII դ. առաջին կես) հայ հեղինակների մոտ ժողովրդագրության հիմնահարցերը գրեթե լիովին անտեսված էին:

Թերևս կարելի է մատնանշել միայն մի քանի հեղինակների, օրինակ՝ Հակոբ Կարնեցուն¹ (XVII-րդ դ. կես), հայոց կաթողիկոս Սիմեոն Երևանցուն² (XVIII դ. երկրորդ կես) և այլոց, որոնք բազմաբնույթ հարցերի շարքում անդրադարձ են ունեցել նաև ժողովրդագրական խնդիրներին:

Միայն XVIII դ. վերջին Մխիթարյան միաբան Ղուկաս Ինձիճյանի³ հետազոտությունների շնորհիվ պատմական ժողովրդագրությունը դարձավ հայագիտության կարևոր բնագավառներից մեկը: Ուշագրավ է, որ այդ ոլորտն այդուհետ ավանդաբար մնաց Մխիթարյանների հետազոտությունների կիզակետում: Ի դեպ, այդ ավանդույթը պահպանվեց նաև 1773 թ. Տրիեստում, ապա 1811 թ. Վիեննայում հաստատված Մխիթարյանների մոտ:

Պատմաաշխարհագրական և ժողովրդագրական ուսումնասիրություններով Վիեննայում սկսեցին զբաղվել մասնավորապես XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբին, երբ լույս տեսան Սարովբե Տերվիշյանի «Հնդեվրոպական նախալեզու» (1885), Հակոբ Քոսյանի «Հայք ի Զմիռնիա և ի շրջակայս» (հ. 1-2, 1899), «Բարձր Հայք» (հ. Ա-Բ, 1925-1926) և այլ աշխատություններ: Դրանք նվիրված էին հայերենի հնդեվրոպական ծագման, Հայկական լեռնաշխարհում հայ էթնոսի ձևավորման, Արևմտյան Հայաստանի գավառների էթնոժողովրդագրական գործընթացների և այլ բարդ հիմնախնդիրների լուսաբանմանը: XX դ. սկզբին Հակոբ Քոսյանի հետ համանման հիմնահարցերի լայն քննությամբ հանդես եկավ նաև Մխիթարյան մեկ այլ հեղինակ՝ Հակովբոս Տաշյանը (1866-1933)⁴:

Հ. Տաշյանը, ծնված լինելով Էրզրումի նահանգի համանուն գավառի նշանավոր հայ կաթողիկե Արծաթի գյուղում, իր գործունեության առանցքը դարձրեց գավառահայության խնդիրների լուծումը: Հոգևոր գործունեությանը զուգընթաց նա շուտով ծավալեց հետազոտական աշխատանք Արևմտյան Հայաստանի, մասնավորապես Կարնո աշխարհի, նրան հարակից գավառների պատմության, աշխարհագրության և ժողովրդագրության ուղղությամբ: Շրջագայելով Էրզրումի, Տրապիզոնի, Սեբաստիայի և այլ նահանգների բազմաթիվ գավառներում՝ նա պատմագիտական ու բանահյուսական արժեք ներկայացնող զգալի նյութ հավաքեց, դրանք եվրոպական ու Մխիթարյան միաբանության արխիվներից քաղած նյութերի և տպագիր գրականության հետ համադրելով, ստեղծեց ժողովրդագրական ու պատմաաշխարհագրական բնույթի մի շարք մնայուն ուսումնասիրություններ: Դրանց մեծ մասը վերաբերում էին հայերենի Կարնո աշխարհին և հարևան Տայքին ու Փոքր Հայքին, այսինքն՝

¹ **Հակոբ Կարնեցի**, «Տեղագիր Վերին Հայոց», – տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ. XIII–XVIII դդ.», կազմեց Վ. Հակոբյան, հ. II, Երևան, 1956, էջ 541–586:

² Տե՛ս **Սիմեոն Երևանցի**, Զամբո, գիրք, որ կոչի յիշատակարան, Վաղարշապատ, 1873:

³ **Ղ. Ինձիճյանի** գիտական հարուստ ժառանգության մեջ հատկապես կարևոր տեղ ունի նրա «Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի» (Վենետիկ, 1806) բազմահատորյակի առաջին հատորը, որն ամբողջապես վերաբերում է Հայաստանի պատմական աշխարհագրությանն ու ժողովրդագրությանը:

⁴ **Հ. Տաշյանից** հետո հետագայում ժողովրդագրության որոշ հարցերի հետազոտությամբ հանդես եկան Համազասպ Ոսկյանը (Համազասպ Ոսկեան, Բարձր Հայքի վանքերը, Վիեննա, 1950), Հ. Հուլունյանն ու Մ. Հաճյանը (Հուլունեան Հ. և Հաճեան Մ., Հուշամատենան Խոտորջուրի) և ուրիշներ:

առավելապես Արևմտահայաստանի հյուսիսային այն հատվածին, որը ձգվում էր Պոնտական լեռների հարավային ու հյուսիսային լանջերի երկայնքով՝ ընդգրկելով Բաթումի ու Կարսի մարզերից մինչև Սեբաստիա ընկած ընդարձակ մի տարածաշրջան: Այլ կերպ կարելի է այդ երկրամասը բնութագրել՝ որպես առավելապես Ճորոխ գետի ամբողջ ավազանը և Արևմտյան Եփրատի ակունքների շրջանը ներառող մի երկրամաս:

Հայր Հ. Տաշյանի համար վերոհիշյալ տարածաշրջանի ուսումնասիրության նյութի ընտրությունը պատահական չէր: Այն պայմանավորված չէր տոսկ հայրենի եզերք-ծննդավայրն ուսումնասիրելու մղումով: Բանն այն է, որ Արևմտյան Հայաստանում դարերի ընթացքում տեղի ունեցած ոչ հայանպաստ էթնոկրոնական գործընթացների առումով այդ երկրամասը ոչ միայն ամենատուժյալ տարածաշրջաններից էր, այլև որպես հետազոտական նյութ ուսումնասիրողների տեսադաշտից դուրս մնացած թեմաներից էր¹:

Վերոհիշյալ խնդրին նվիրված հետազոտությունները Հակովբոս Տաշյանն ամփոփեց մի շարք աշխատություններում՝ «Տայոց աշխարհ, Փոքր Հայք ու Խաղտիք» (անտիպ), «Հին Հայաստանի արևմտյան սահմանը. Փոքր Հայք և Կողովներն (Սեբաստիա)» (երկուսն էլ՝ 1917–1918 թթ.) և հատկապես «Հայ բնակչությունը Սև ծովէն մինչև Կարին» (1929): Տաշյանի անտիպ աշխատությունների մի մասը հետագայում հրատարակվեց առանձին գրքով՝ «Տայք, դրացիք և Խոտորջուր» (Վիեննա, 1973) ամբողջական խորագրի ներքո²: Նա նաև մի քանի օտար ուղեգիրների պատմաժողովրդագրական բնույթի երկերի թարգմանիչն է ու ծանոթագրողը, որոնց մեջ առանձնանում են Արևմտյան Հայաստանի մասին Հ. Անդերսոնի և Կյումոն եղբայրների հետազոտությունները, որոնք հրատարակվել են Վիեննայում 1919 թ. «Պոնտական ուսումնասիրությունք» ընդհանուր վերնագրով:

Հ. Տաշյանի կատարած հետազոտությունների շնորհիվ Հայաստանի պատմական ժողովրդագրության բնագավառում արձանագրվեց որակապես նոր մակարդակ: Հետազոտողը, հետևելով Ղ. Ինժիճյանի օրինակին, փորձեց XX դ. սկզբին Արևմտյան Հայաստանում ստեղծված աղետալի ժողովրդագրական իրավիճակը բացատրել նախորդ ժամանակաշրջաններում տեղի ունեցած հայակույլ էթնոկրոնական բարդ ու բուռն գործընթացներով: Հետադարձ հետազոտություն կատարելով՝ նա իր ճամփորդած ժամանակաշրջանի՝ 1910–1911 թթ. իրավիճակը համեմատության մեջ դրեց ինչպես XIX դ. 40-ական թվականների, այնպես էլ

¹ Վերոհիշյալ տարածաշրջանի էթնոկրոնական դիմախեղումների մասին տես Մելքոյան Ա., Հայ բնակչության էթնոկրոնական դիմախեղման գործընթացներն Արևմտյան Հայաստանում 16–18-րդ դարերում, – Հայոց պատմության հարցեր, գիտական հոդվածների ժողովածու, թիվ 5, Երևան, 2005, էջ 47–60 և նույնի՝ Tendencies of Demographic Policy of the Ottoman Authorities in Western Armenia (XVI century – beginning of the XX century), The Main Issues of Western Armenians' Claims (International research and practical conference), Cyprus, Nicosia, April 18–19, 2009, p. 101–116.

² Հ. Տաշյանը բացի վերոհիշյալ աշխատություններից հեղինակ է նաև բազմաթիվ բանասիրական, գրաքննադատական, մատենախոսական հետազոտությունների (մանրամասն տես Հայրունի Մեսրոպ, Հ. Յակովբոս վրդ. Տաշեան՝ գրախօսողն ու գիտաքննադատը, Յանձար, 2011):

XVII–XVIII դդ. իրավիճակների հետ: Այդ դժվարին խնդիրը լուծելու համար Տաշյանը որպես հիմք, հետազոտական հանգրվաններ ընդունեց XVII դ. 40–ական թվականները, մասնավորապես Հակոբ Կարնեցու «Տեղագիր Վերին Հայոց» վերտառությամբ հայտնի աշխատության տվյալները, ապա դրանք բաղդատեց XVIII դ. վերջի Դ. Ինձիձյանի, XIX դ. 40–ական թթ. գերմանացի նշանավոր ծանապարհորդ և հետազոտող Կարլ Քոլսի հաղորդումների¹ հետ, կարողացավ վեր հանել ոչ հայանպաստ ժողովրդագրական գործընթացների ամբողջական պատկերը. այն է՝ զանգվածային կոտորածներ ու բռնի մահմեդականացում, էթնոդավանական վերակերպումներ, դրանց արդյունքում՝ վրացացում, թուրքացում, ինքնատիպ նոր հանրությի՝ այսպես կոչված «կեսկեսների» հանդես գալ, հայության արտագաղթ, զուգահեռաբար՝ թյուրքական ցեղերի, քրդերի ու լազերի ներթափանցում, Հայկական լեռնաշխարհի երբեմնի գտարյուն հայկական տեղանվանաբանության աղճատում և այլն:

Հետազոտական բարձր պատրաստություն պահանջող այդ լրջագույն խնդիրը լուծելու համար հայր Տաշյանը քննության նյութ դարձրեց ամբողջ տարածաշրջանը՝ ըստ նահանգների, գավառ առ գավառ, երբեմն նաև՝ գյուղ առ գյուղ: Նա ամենայն մանրակրկիտությամբ ուսումնասիրեց Համշենը, Սպերը, Բաբերդը, Կիսկիմ–Բերդագրակը, Թորթումը, Նարիմանը, Խոտորջուրը, պատմական Խաղտյաց աշխարհը, մասամբ նաև Կարինը, Երզնկան, Ռեփահիեն, Կարսի մարզը և այլն: Պատմաաշխարհագրական–տեղագրական հետազոտություններ կատարելիս Տաշյանը ձշգրտում է գավառների ու գյուղերի սահմանները՝ մեծապես օգտագործելով հայտնի քարտեզագիր Կիպերտի քարտեզները:

Հակովբոս Տաշյանն ուսումնասիրողների ուշադրությունը հրավիրեց այնպիսի կարևոր խնդրի վրա, որպիսին ազգային ու կրոնադավանական տարբերությունների մշտական շփոթն է: Նա ծանրակշիռ փաստերի հիման վրա ցույց տվեց, որ կրոնադավանական փոփոխություններն ի վերջո դառնում են ազգային վերակերպումների լուրջ պատճառ և ժամանակի ընթացքում անդամնալիորեն այդ նոր էթնոդավանական հանրությին կտրում են իր ազգային արմատներից: Այդպիսի գործընթացների մեջ հայագետն առանձնացնում է միջնադարում՝ Վրաց Բագրատունիների վերելքի շրջանում, Հյուսիսային Հայաստանի բազմաթիվ գավառներում ուղղափառության, տվյալ դեպքում՝ վրացադավանության ընդունումը:

Հայր Տաշյանը հատուկ հետազոտության նյութ է դարձնում Արևմտյան Հայաստանի հյուսիսում՝ Պոնտական լեռների արևելյան դժվարանցանելի, անտառապատ հատվածում ընկած լեռնային Համշեն գավառը, որի հայությունը մահմեդականացել էր ադեն 17–18–րդ դարերում: «Ունինք գաւառներ, ինչպէս Սև գետ ու Համշէն, – գրում է նա, – ուր քրիստոնէութեան բնաջնջման հետ հայութիւնն ալ այլևս կորսուած է, որչափ ալ հայ լեզուն տակաւին առկայծեալ ըլլայ հոս ու հոն: Ուրիշ գաւառներ ալ կան, ուր թէև հայութիւնը տուկացած է, բայց զանգուածային գաղթականացմունք և ոչ նուազ զանգուածային գաղթականութիւններ հիմնովին փոխած են

¹ Koch K., Wanderungen im Oriente während der Jahre 1843 und 1844. Weimar, 1846.

ազգաբնակչության նկարագիրը»¹: Մեկ այլ տեղ կարդում ենք. «Այս հայությունը ժԸ դարուն ընթացքին արինալից կոտորածներով բռնադատուած է իսլամական կրօնքն ընդունիլ. բայց պահած է շատ մասամբ իւր հայ նկարագիրը, գոնէ մասամբ նաև հայերէն լեզուն, առանձնապէս հայ Համշէնը»²: Հետազոտողը համոզված է, որ շուրջ երեք դար անց՝ ինչպես համշենահայությունը, այնպես էլ այլ գավառների իսլամացած հայերը, պատրաստ են պատեհ առիթի դեպքում վերադառնալ իրենց հայկական-քրիստոնեական արմատներին: Սակայն Օսմանյան կայսրությունում գործող օրենքներն արգելք են հանդիսանում նման քայլերին, քանի որ «թուրքական և իսլամական օրենքով իսլամացածի մը քրիստոնէութեան վերադարձի փորձն իսկ մահապարտութեան պատիժ կը կրէ»³: Հստակ երևում է, որ Հակովբոս Տաշյանը խորությամբ ըմբռնել է կրկին իր հավատին վերադառնալու հայության ձգտումն օրենսդրորեն արգելելու օսմանյան իշխանությունների նպատակը՝ հասնել քրիստոնեության իսպառ վերացմանն ու հպատակ ժողովուրդների թուրքացմանը:

Մխիթարյան վարդապետն առաջին ուսումնասիրողներից էր, ով նկատել էր, որ իսլամացման ճանապարհով թուրքացման գործընթացը հատկապես մեծ չափերով ընթացել է Ախալցխայի էյալեթի տարածքում՝ պատմական Տայքի և Գուգարքի զգալի մասում: Այսինքն՝ ժամանակի ընթացքում ինչպես քաղկեդոնիկ հայերը, այնպես էլ այստեղ հաստատված վրացիները իսլամադավան դառնալով՝ ի վերջո թուրքացել են: Դրանով լույս է սփռվում ներկայումս խիստ արդիական խնդրի վրա՝ 20-րդ դարում «մեխլեթցի թուրքեր» կոչված հանրույթը ծագումով որևէ կապ չունի թրքության հետ: «Բռնի մահմեդականացումն այնպէս փութով և այնպէս հիմնովին յառաջ տարուեցաւ, – Տայք-Գուգարքի մասին գրում է Տաշյանը, – որ քիչ ժամանակէն վրական եկեղեցին դադրած էր գոյութիւն ունենալէ այն ամբողջ շրջանակին մէջ՝ վրացի (մեախ և այլն) և վրացած (հայ և այլն) տարրին այլ քայլն առանց ազդեցութեան չէր կրնար մնալ նաև այն հայոց մասին, որոնք մասնաւանդ հոս ի Տայս հայախօս մնացած էին, բայց կանուխէն վրական եկեղեցոյ կը վերասերէին կամ վրածէս եղած էին ու «վրացի» կըսուէին...»⁴:

Կրոնադավանական վերակերպման ենթարկված հայության զանգվածները բացի «թուրք» կամ «տաճիկ» անվանումներից, պայմանավորված տվյալ տարածաշրջանում այլակրոն կամ այլադավան ուրիշ հանրությունների առկայությամբ, հանդես էին գալիս նաև «գյուրջի (վրացի)», «քուրդ», «լազ» և այլ անուններով: Այսպես՝ Պոնտական լեռների շրջանում, ուր զգալի թիվ էին կազմում լայն արտոնություններով օժտված լազերը, իսլամացած հայության մի մասը հարկադրված էր ներկայանալ իբրև լազ: Հայաստանի հարավային մի շարք քրդաբնակ գավառներում էլ համապատասխանաբար մահմեդականացած հայերին նույնացնում էին քրդերի հետ: Հակովբոս վարդապետը ճիշտ է պատկերացնում այդ

¹ Տաշեան Հ. Յ., Տայք, դրացիք և Խոտորջուր, էջ 13–14:

² Հ. Հակովբոս վ. Տաշեան, Հայ բնակչությունը Սև ծովէն մինչև Կարին, էջ 7:

³ Նույն տեղում, էջ 35:

⁴ Տաշեան Հ. Յ., Տայք, դրացիք և Խոտորջուր, էջ 62–63, հմմտ.՝ Brosset M., Histoire de la Georgie, Petersburg, II, էջ 227:

գործընթացը՝ համոզված, որ այդ ամենն ուղղորդվում է օսմանյան իշխանությունների կողմից: «Հոս լազ բէկերն այն դերը կը խաղան, - Պոնտական լեռների գավառներում տիրող էթնոգավանական իրավիճակի մասին գրում է նա, - ինչ քուրդ բէկեր ուրիշ տեղեր, գործակցութեամբ թուրք պաշտօնէութեան»¹: Հատկանշական է, որ ըստ Տաշյանի՝ վերակերպված այդ հայերի մի մասն էլ՝ ապահովության նկատառումով, փորձել է առհասարակ որևէ ազգության անվան տակ հանդես չգալ և ուղղակի ներկայանալ է որպես «խալամ»: Այսինքն՝ ստեղծված դժնդակ պայմաններում վերակերպված հայերի համար ընդունելի էր ամեն մի էթնոնիմ, բայց «հայ ենք չեն կրնար ըսել. որովհետև «հայ» և «քրիստոնեայ» համագոր բառեր եղած են հոս, ինչպես ուրիշ շատ տեղեր ալ»²:

Հակովբոս Տաշյանի ժողովրդագրական դիտարկումների մեջ կարևոր է նաև 1829-1830 թթ. արևմտահայերի վերաբնակեցման խնդրի գնահատականը: Հայ պատմագրության մեջ այդ հիմնահարցին հետազոտողների զգալի մասը, մասնավորապես խորհրդահայ հեղինակները, հիմնականում մոտեցել են Արևելյան Հայաստանի ժողովրդագրական իրավիճակի տեսանկյունից: Հաշվի առնելով, որ այդ վերաբնակեցումը նկատելիորեն վերականգնել է Զավախքի, Շիրակի ու Սևանի ավազանի նախկին հայեցի էթնոնկարագիրը, նրանք այն համարել են զուտ դրական երևույթ: Նման մոտեցման դեպքում մոռացության են տրվել հայ բնակչության արտա-հոսքի աղետալի հետևանքներն Արևմտյան Հայաստանի համար: Հայր Տաշյանն այստեղ ևս առանձնանում է իր ճշգրիտ գնահատականով. այն է՝ հայրենիքի մի հատվածի «վերահայացումը» մի այլ հատվածի հաշվին ամբողջության մեջ չի կարող ունենալ միայն դրական հետևանք³:

Հ. Տաշյանն ընդգծում է, որ թեև Արևմտյան Հայաստանի ժողովրդագրական պատկերը նկատելիորեն փոխվել է ի վնաս հայության, այդուհանդերձ դա չի նշանակում, թե երկրամասը ժամանակին զուտ հայաբնակ չի եղել: Դրա օգտին են խոսում նաև երկրում պահպանված հայկական բազմաթիվ տեղանունները: Այդ հանգամանքը, ինչպես հիշեցնում է Տաշյանը, դեռ 19-րդ դ. 40-ական թթ. նկատել էր ուղեգիր-հետազոտող Կ. Քոխը⁴: Անդրադառնալով Կարնո նահանգի Սպեր գավառի էթնիկ պատկերի փոփոխման խնդրին՝ նա գրում է. «Հակառակ այս ամէնուն՝ այլօր ալ Սպերի գաւառը հայ նկարագիրը պահած է նաև անով, որ գիւղերու, լերանց և այլն, բոլոր անուանք հայկական մնացած են»⁵: Մեկ այլ տեղ կարդում եք. - «Երկիրս մէկ ծայրէն միւս ծայրը հայ նկարագիրը պահած է անով որ բոլոր անուանք մնացած են հայերէն»⁶:

Որպես փորձառու ժողովրդագիր, հայր Տաշյանը կարևորել է յուրաքանչյուր տարածաշրջանի վարչաքաղաքական պատկերի լուսաբանումը: Նա հաճախ պատմական անդրադարձներ է կատարել, ճշգրտել ամեն մի

¹ Հ. Հակովբոս վ. Տաշեան, Հայ բնակչութիւնը Սև ծովէն մինչև Կարին, էջ 83:

² Նույն տեղում, էջ 82:

³ Տաշեան Հ. Յ., Տայք, դրացիք և Խոտորջուր, էջ 173:

⁴ Koch K., Wanderungen im Oriente während der Jahre 1843 und 1844, էջ 54-55, 75-80, 88, 246-248 և այլն:

⁵ Հակովբոս վ. Տաշեան, Հայ բնակչութիւնը Սև ծովէն մինչև Կարին, էջ 52:

⁶ Նույն տեղում, էջ 79:

օսմանյան վարչական միավորի աշխարհագրական սահմանները, դրանք համեմատել հայկական ավանդական բաժանման հետ: Այդ հետազոտությունները բերել են հետևյալ համոզման. որքան էլ սուլթանական կառավարության ժողովրդագրական քաղաքականությունը միտված է եղել կազմաքանդելու Հայաստանի ավանդական վարչատարածքային համակարգը, օսմանյան իշխանությունների վարչատարածքային ձեռնարկումների հիմքում դարձյալ ընկած է եղել հայկական պատմական գավառաբաժանման սկզբունքը¹:

Կարծում ենք, որ վերոշարադրյալը բավարար է պնդելու համար, որ Մխիթարյան վարդապետ Հակովբոս Տաշյանը, ի թիվս հայագիտության այլ ոլորտների, կարևոր դեր է կատարել Հայաստանի պատմական ժողովրդագրության բնագավառի կայացման ու զարգացման գործում:

АШОТ МЕЛКОНЯН

ОСНОВНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ДЕМОГРАФИИ АРМЕНИИ В ТРУДАХ АРМЕНОВЕДА АКОВБОСА ТАШЯНА

(РЕЗЮМЕ)

В арменоведческом наследии мхитаристов особое место занимают историко-демографические исследования, имеющие важную научную и политическую ценность. Достаточно отметить, что, благодаря фундаментальным исследованиям вардапета Гукаса Инчичяна, историческая демография стала в конце XVIII века, одной из важных областей арменоведения. Примечательно, что именно эта область в дальнейшем традиционно доминировала в исследованиях мхитаристов. В начале XX столетия, наряду с Акопом Косьяном, к вопросам демографии обратился также мхитарист Аковбос Ташян (1866–1933).

Параллельно с духовной деятельностью А. Ташян вел исследовательскую работу в Западной Армении, в области Карин собирая информацию по истории, географии и демографии Армении и соседних с ней областей. Он собрал обширный материал по истории и фольклору Трабзона, Эрзрума, Себастии и других областей, сопоставил их с материалами из европейских архивов и фондов мхитаристов, создав ряд значительных исследований по демографии и историографии (“Страна Тайк”, “Малая Армения и Хахтик” (рук.), “Западная граница Древней Армении – Малая Армения и Колофене (Себастиа)”, “Население Армении от Черного моря до Карина”, “Тайк, соседи и Хоторджур” и др.

Благодаря исследованиям А. Ташяна в исторической демографии Армении был зафиксирован качественно новый уровень. Ташян, по примеру Г. Инчичяна, предпринял попытку раскрыть бедственное

¹ Նույն տեղում, էջ 49, 51–53, 60–64 և այլն:

демографическое положение сложившееся в Западной Армении в начале XX века. Исследователь выявляет процессы ассимиляции и этно-религиозной трансформации армян в предшествующие времена. Во время своего путешествия (1910–1911 гг.) он в ретроспективе сравнил данный период с 40-ми годами XIX века и с положением в XVII–XVIII веках. Для разрешения этой насущной проблемы Ташян начинает свое исследование с 40-х годов XVII века, в основном с данных, изложенных в труде Акопа Карнеци “Топография Высокой Армении”, сопоставляя их затем с исследованиями Г. Инчичяна, относящимися к концу XVIII века и исследованиями выдающегося немецкого путешественника и исследователя – Карла Коха, сделанными в 40-х годах XIX века. При этом он сумел раскрыть полную картину демографических процессов, в результате которых резко сократился армянский этнический элемент. Это и массовые погромы, и насильственная исламизация, и этно-религиозная трансформация, т.е. формирование своеобразной новой общности в грузинской и турецкой среде, так называемых “кес-кесов” – “лиц без определенной этнической принадлежности”. Параллельно происходила эмиграция армянства и вторжение тюркских племен, курдов и лазов, искажение исконной топонимики Армянского нагорья и т.д.

А. Ташян сделал предметом своего исследования всю территорию Западной Армении по областям, гаварам и населенным пунктам – Амшен, Спер, Баберд, Киским–Бердаграк, Тортум, Нариман, Хоторджур, Хахтик, Карин, Ерзнка, Рэпаие, Карс и т.д., принимая во внимание всю имеющуюся информацию.

А. Ташян обращает внимание исследователей на такую насущную проблему, как постоянное смешение понятий национальной и конфессиональной идентичности. На примере убедительных фактов, он показывает, что изменение религиозной традиции приводит в конце концов к утрате национального самосознания. Со временем этот процесс становится необратимым: данный этнос превращается в новую этно-религиозную общность. В качестве примера, Ташян приводит факт принятия православия (халкедонитства) армянами Северной Армении в эпоху расцвета Грузинских Багратидов в средние века.

А. Ташян один из первых исследователей, отметивших, что процесс исламизации и отуречивания достиг внушительных масштабов на территории эйалета Ахалциха, охватив также значительную часть исторического Тайка и Гугарка. То есть, со временем армяне–халкедониты, как и грузины, приняв ислам, отуречились. Это наблюдение проливает свет на чрезвычайно насущную проблему: “турки–мехетинцы” XX века не имеют ничего общего с турками–османами.

Ассимилированное армянское население, попавшее под определение “турок” и “тачик”, принималось также и за “гюрджи – (грузин)”, “курдов”, “лазов” и т.д. А. Ташян подчеркивает, что, хотя демографическое положение в Западной Армении заметно изменилось не в пользу армянства, факты тем не менее указывают на то, что эта территория в свое время

была населена исключительно армянами. Об этом свидетельствуют сохранившиеся многочисленные топонимы, имеющие армянские корни.

Исследования Ташяна приводят к выводу, что как бы султанское правительство не стремилось направить демографическую политику на ликвидацию традиционной армянской административно-этнической системы, в основе административно-территориального деления в Западной Армении все же лежал принцип армянского исторического административного разделения.

ASHOT MELKONIAN

MAJOR ISSUES IN DEMOGRAPHIC STUDIES OF ARMENIA IN THE WORKS BY HAKOVBOŠ TASHIAN

(SUMMARY)

In the legacy of Armenian Studies by the Mekhitarists Congregation, the historical and demographic research is an important political factor. It is to be noted that the historic demography had become an important field in Armenian Studies through essential research by a Mekhitarist Archimandrite Ghukas Inchichian in the late 18th century. Curiously enough, this field had traditionally retained its relevance in research being done by the Mechitarists. In the early 20th century Hakob Kosian doing demographic research was joined by another Mechitarist Akovbos Tashian (1866–1933).

In parallel with the spiritual activity, H. Tashian carried out research on Western Armenia, mostly the region of Karin, collecting historical, geographical and demographical information on the adjacent areas.

When travelling in Trabzon, Erzurum, Sebastia, and other regions, he gathered extensive data on the history and folklore of the area, made their comparison with the archival information in Europe and the repositories of the Mechitarists having printed matter, and produced a number of solid research works on demography and historiography (“The Country of Taik”, “Little Armenia and Khakhtik”, “The Western Border of Old Armenia – Little Armenia and Colophen (Sebastia)”, “The Population of Armenia from the Black sea to Karin”, “Taik, the Neighbors and Khotorjur”, et al.

Tashian’s research marked a higher quality of historical demography in Armenia.

Following in the footsteps of G. Inchichian, Tashian attempted to show the disastrous demographic situation in Western Armenia in the early 20th century.

The researcher identified the processes of assimilation and ethno-religious transformation of the Armenians who had lived in the antecedent historical period.

In the course of his travels (1910–1911) he made a retrospective comparison

ՀԱՅԿԱՊԵՏԱԿՈՒՆԵՐԻ ՄԵԼԻՔՆԻԱՆԻ ԵՐԿՐԱՆԻ ԿԱՐԻՆԻ ՄԱՍԻՆ ԴԵՄՈԳՐԱԲԻԿԱԿԱՆ ԻՍՏԻՋԻՆԱԿԱՆ ԵՐԿՐԱՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

of this period with the 40-s of the 19th century as well as with the situation in the 17-18th centuries.

To find a solution to this vital issue, Tashian constructed his research leaning upon the 40-s of the 17th century, mostly data borrowed from “The Topography of the Upper Armenia”, conferring them with the research by Gh. Inchichian of the late 18th century and those of Karl Kokh, an outstanding German explorer in the 40-s of the 19th century.

In doing this, he managed to unfurl a complete picture of demographic processes having caused a sharp decline of the Armenian ethnic element.

Those processes had included massive pogroms, compulsory islamization, ethnoreligious transformation entailing georgification and turkification, creating a sort of a new community of kes-kesses, or persons with no ethnic identity.

The accompanying processes included expatriation of the Armenians and invasions by the Turkic tribes, the Kurds and the Lazes, disfiguring the once genuine toponymy of the Armenian Highlands, etc.

Hakovbos Tashian made a thorough study of the whole territory of Western Armenia in regions, gavars (districts) and population centers. He studied Amshen, Sper, Baberd, Kiskim-Berdagrak, Tortum, Nariman, Khotorjur, Khakhtik, Karin, Ersnka, Regaie, Kars, etc, in minute detail.

Hakovbos Tashian invited attention of researchers to the issue which used to be a permanent confusion between the national and religious identity. His evidence showed unambiguously that religious changes resulted in national assimilation. This process became irreversible with the passage of time: a given ethnos was transformed into a new ethno-religious community. As an example, Tashian used the fact of the Armenians of Northern Armenia being converted to Ortodoxy (Chalcedonism) at the time of the Georgian Bagratides flourishing in the Middle Ages.

The Mekhitarist Vardapet was among the pioneering researchers to note that Islamization and Turkification had reached significant proportions in the Akhaltsikh eilayet as well as in the rest of the historic Tike and Gugark. In other words, with the lapse of time, the Armenian Chalcedonians had adopted Islam and undergone Turkification, like the Georgians. This sheds light on a very vital issue, viz.: the Meskhetian Turks of the 20th century and the Ottoman Turks are not related.

The assimilated Armenian population had been taken for Turks or Tachiks, as well as for Giurji (Georgians), Kurds, Lazzes, etc. H. Tashian underscored that although the demographic situation in Western Armenia had significantly changed to the detriment of the Armenians, that by no means shows the given territory not to have been populated exclusively by the Armenians in the past, which is attested by multiple homonyms having Armenian roots.

The studies by Vardapet Tashian suggest that no matter how much the ethnic policy of the Ottoman government had been aimed at annihilating Armenia's traditional system of governance, the bodies of the Ottoman territorial oversight followed the principles of the historic Armenian regional division.

Translated into English by Hachatoor

**Claude Mutaſian, L'Arménie du Levant (XIe–XIVe siècle),
2 vol., Paris, Les Belles Lettres, 2012, 734 + 408 p.**

**Կլոդ Մութաֆյան, Մերձավոր Արևելքի Հայաստանը
(ԺԱ–ԺԴ դարեր), հտ. Ա–Բ, Փարիզ, Լե Բել Լետտր, 2012,
734 + 408 էջ:**

Ֆրանսահայ պատմաբան Կլոդ–Արմեն Մութաֆյանը շուրջ քսանհինգ տարի է, որ իր հաստատուն տեղն է գրավել հայագիտության, հատկապես միջնադարյան Կիլիկիայի պատմության հետազոտման ասպարեզում: 1980–ական թվականներից ի վեր այս բնագավառում նա հեղինակել է շուրջ մեկ տասնյակ արժեքավոր ուսումնասիրություններ, իր նպաստը բերելով նաև պատմական քարտեզագրությանը:

Կ. Մութաֆյանը հայտնի է որպես XI–XIV դարերի Հայոց պետության պատմության հնուտ գիտակ, և որպես պատմության այդ ժամանակաշրջանի խոշորագույն մասնագետներից մեկը:

Բացի զուտ գիտական բեղուն գործունեությունից Կլոդ Մութաֆյանը 1993 թվականից ի վեր Փարիզում, Վատիկանում և եվրոպական այլ կենտրոններում կազմակերպել է Հայոց պատմությանն ու մշակույթին նվիրված շքեղ ցուցահանդեսներ, որոնք լայն հասարակական արձագանք են գտել: Թանգարանային այս գործունեության, ինչպես նաև հյուրեղ ֆրանսերենով շարադրված ու նկարներով համեմված որակյալ հրատարակությունների միջոցով Կլոդ Մութաֆյանը մեծ նպաստ է բերել հայոց միջնադարյան պատմությունն ու մշակույթը օտարներին ներկայացնելու ու դրանք մասսայականացնելու գործին: Ավելին, փայլուն տեղյակ լինելով հայագիտության անցյալի ու ներկայի նվաճումներին և դրանք լիարժեք կերպով ներառելով իր մենագրությունների մեջ, Կլոդ Մութաֆյանը նաև հայագիտական մտքի յուրատեսակ փոխանցող ու տարածող է դարձել առաջին հերթին ֆրանսախոս գիտական աշխարհում, իսկ վերջինիս միջոցով նաև ավելի լայն հասարակական շրջանակներում:

Կ. Մութաֆյանի վերջին մենագրությունը երկհատոր մի շքեղ հրատարակում է, որը լույս տեսավ 2012–ի նոյեմբերին: Տպագրությունն իրականացրել Ֆրանսիայի լավագույն հրատարակչատներից մեկը՝ «Les Belles Lettres»: Սա Մութաֆյանի շուրջ քառորդդարյա պրպտումների հանրագումարն է:

Գրքի մեջ, բացի Կիլիկիայից, ներառված է Մեծ Հայքի և գաղութների, մի խոսքով՝ ողջ հայաշխարհի (le Monde Arménien) XI–XIV դդ. քաղաքական, եկեղեցական և մշակութային պատմությունը: Կարելի է ասել, որ մենագրությունն ունի հանրագիտարանային բնույթ, այն շարադրված է

ԲԱՆԱԲԵՐ ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ 2013 № 1 (1)

սկզբնաղբյուրների հարուստ տեղեկությունների հիման վրա և հավակնում է պատասխանել դարաշրջանի Հայոց պատմության գրեթե բոլոր հիմնական հարցերին:

Հեղինակը իրավացիորեն նկատում է, որ Կիլիկյան շրջափուլում հայությունը հայտնվեց մի իրավիճակում, երբ գտնվում էր ոչ թե երկու հզոր ավստյանների միջև (ինչպես եղել էր մինչ այդ դարեր շարունակ) այլ մի խճանկարի մեջ, որտեղ Հայոց պետության շուրջ կային մեծ ու փոքր բազմաթիվ քաղաքական միավորներ և սա ինքնին թելադրում էր ունենալ մի նոր, որակապես տարբեր դիվանագիտություն:

Հենց այդ յուրօրինակ դիվանագիտության նրբություններն ու ներքին ծալքերն է բացահայտում Մութաֆյանը անդրադառնալով Ռուբինյանների, ապա նաև Հեթումյանների բարդ արտաքին քաղաքականությանը, երբ Կիլիկիայի հայկական պետությունը բյուզանդացիների, խաչակիրների, սելջուկ թյուրքերի, արաբների, մոնղոլների, թուրքմենների շրջապատում փորձում էր ոչ միայն գոյատևել, այլև հնարավորության դեպքում, ընդարձակվել ու հզորանալ:

Ուսումնասիրության առաջին գլուխն անվանված է «Ռուբինյաններն ու ֆրանկները. Թագավորության ծնունդը (1045–1219)» (48–111): 11-րդ դարում հայության զանգվածային միգրացիայի յուրահատկությունը բնորոշելու համար հեղինակն օգտագործում է նշանավոր պատմաբան, միջնադարագետ Ալեն Դյուսելիեի ներմուծած «պետական միգրացիա» կամ «պետականության միգրացիա» բառերը (*migration étatique*), որով էլ բացատրվում է չափազանց կարճ ժամկետներում նոր հողերի վրա ազգային կենսունակ պետական միավորումների կազմավորման գործընթացը:

Ուսումնասիրողը Ռուբինյան իշխանության սկզբնավորման ու ձևավորման առաջին քսանամյակին (Ռուբենի և Կոստանդինի օրոք) անդրադառնալուց հետո առանձին ենթագլուխ է հատկացնում Թորոս Ա-ին (1100–1129), որի երկարատև իշխանապետությունը ուշագրավ է մի շարք առումներով: Նախ սա այն շրջանն է երբ կարելի է խոսել Կիլիկյան բազմավեկտոր դիվանագիտության մասին (ենթագլուխը կոչվում է «Թորոս Ա-ի դիվանագիտության հաջողությունը»): Բանն այն է որ մերթ զմերթ, մերթ հմուտ արտաքին քաղաքականությամբ (այդ թվում նաև ամուսնական կապեր հաստատելով), մերթ խուսանավելով բյուզանդացիների ու ֆրանկների միջև, մերթ նրանցից քաղաքներ ու ամրոցներ խլելով, Թորոսը (եղբոր՝ Լևոնի հետ համատեղ իշխելով) նախ ապահովեց Ռուբինյանների «էջրը» (Մութաֆյանի գործածած բառն է) դեպի Դաշտային Կիլիկիա, գրավելով Անարզաբան (Անագարբա) և այնտեղ հաստատեց Կիլիկյան Հայաստանի առաջին իրական մայրաքաղաքը, ապա հատեց առաջին հայկական դրամը Կիլիկիայում:

Պատժի ենթարկելով Բագրատունի վերջին արքա Գագիկ Բ-ին սպանողներին հայոց իշխանապետը ընդգծեց այդ փառապանծ արքայատոհմի հետ իր ժառանգական կապը, միաժամանակ նա Քեսունի Տղա Վասիլ իշխանին ձերբակալեց ու հանձնեց խաչակիրներին ընդգծելով Ռուբինյանների կարևորությունը հայկական կազմավորումների մեջ: Մութաֆյանի

դիպուկ բնորոշմամբ այդպիսով շեշտվեց, որ Ռուբինյան իշխանությունն է «հայկական համաստեղության» կենտրոնը, այլ կերպ ասած հայկական կենտրոնը հենց Թորոսի ժամանակ փոխադրվեց Եփրատացիքից Կիլիկիա, իսկ Ռուբինյան իշխանապետությունը դարձավ տարածաշրջանային գործոն:

Մլեհը Կ. Մութաֆյանի սիրած պատմական «կերպարներից» է, որը դաշնակցելով Մահմեդական Ասորիքի տիրակալ Նուր ադ-Դին Զանգիի հետ, դրել էր Կիլիկիայի պետական անկախ քաղաքականության հիմքերը (էջ 83–86):

Ուսումնասիրողը համոզիչ կերպով ցույց է տալիս Մլեհ իշխանի արտաքին քաղաքականության արդյունավետությունը: Հենց Մլեհի օրոք է Դաշտային Կիլիկիան վերջնականապես միացվում Ռուբինյանների տիրույթներին՝ Հայոց իշխանապետությունը դարձնելով տարածաշրջանային լուրջ դերակատար: Հենց նա է մայրաքաղաք դարձնում Միսը, որտեղ սակայն Մլեհի իշխանությունը շատ կարճ է տևում, քանի որ իր գլխավոր դաշնակցի՝ Նուր ադ-Դինի մահից հետո, շատ չանցած, նա ևս սպանվում է իր հակառակորդների կողմից:

Մլեհի սպանությունից (1175 թ.) հետո Կիլիկիայի քաղաքականությունը կտրուկ լատինամետ երանգներ է ստանում (էջ 87), սրվում են փոխհարաբերությունները Իկոնիայի սուլթանության և Այյուբյան Եգիպտոսի հետ:

Կ. Մութաֆյանն ամենուր փորձում է ձգգրտել սկզբնաղբյուրների տեղեկությունները և հարթել գիտական գրականություն մտած թյուրիմացությունները, և ի պատիվ նրա, պետք է ասել, որ բոլոր սկզբնաղբյուրները նորովի վերընթերցված են: «Հայերը և ֆրանկները» գլխի վերջին մասը նվիրված է Լևոն Մեծագործի դարաշրջանին, ուր հեղինակն անդրադառնում է գահի ժառանգման նրբություններին¹, Լևոնի իշխանության առաջին տարիների փառասիրության դրսևորումներին, դարաշրջանի իրադարձություններին (Երուսաղեմի անկում և Գ խաչակրություն), որոնք իրենց կնիքն են դրել Կիլիկիայի պատմության վրա, ինչ որ իմաստով պայմանավորելով թագադրության² և միջազգային ճանաչման խնդիրները:

Թագադրությունից հետո Լևոն Ա³ թագավորը իր ջանքերն ուղղում է Մերձավոր Արևելքի քրիստոնյա պետությունների (Լատինական, Տրապիզոնի և Նիկիայի կայսրություններ, Վրաստանին ենթակա Զաքարյան

¹ Այս խնդիրը հեղինակի ուշադրության կենտրոնում է. այդ է պատճառը, որ նա անդրադառնում է Կիլիկիայի գրեթե բոլոր միապետների իշխանության լեգիտիմության դրսևորումներին, հաճախ երկխոսության մեջ մտնելով Լ. Տեր-Պետրոսյանի առաջադրած տեսակետների հետ, երբեմն էլ հակադրվելով դրանց (օրինակ. էջ 214–215, հմմտ. Լ. Տեր-Պետրոսյան, Խաչակիրները և հայերը, հտ. Բ, Եր., 2007, էջ 408–424 նն.):

² Հեղինակն առանձին քննարկում է թագադրության թվականի խնդիրը և հարցի աղբյուրագիտական քննությունից հետո կանգնում է 1198 թ. հունվարի 6-ի վրա (էջ 99–101):

³ Կ. Մութաֆյանը առանձին վերնագրի («Ինչպես Լևոն Բ-ը դարձավ Լևոն Ա») տակ անդրադառնում է պատմաբաններին հուզող խնդրի բացատրությանը (էջ 97–98), իսկ հետագա շարադրանքում և տոհմաբանական աղյուսակներում տալիս Կիլիկիայի միապետների՝ իր կողմից ձգգրտված, պաշտոնական հերթականությունը (հմմտ. էջ 192, 428–429, Գ 43–45):

իշխանություն) հետ փոխհարաբերությունների զարգացմանը, ակտիվորեն միջամտում Անտիոքի իշխանության ներքին կյանքին և պատերազմում նրա դեմ՝ սեփական իրավունքների պաշտպանության համար: Այդ պայքարում Լևոն Ա-ն իր կողմն է գրավում նույնիսկ Հռոմեական եկեղեցուն, Հռոմեական սրբազան կայսրությանը, Հոսպիտալիերների (Հիվանդախնամ) միաբանությանը (էջ 103): Վերջապես 1216 թ. Լևոն թագավորը հասնում է իր նպատակին, Անտիոքի իշխանության գահին նստեցնելով իրեն ժառանգ հռչակած Ռուբեն-Ռայմոնդին:

Կ. Մութաֆյանը 1216-ին հայկական բանակի կողմից Անտիոքի գրավումը շատ դիպուկ կոչում է «դառն» հաղթանակ, քանի որ անընդհատ պատերազմների այս քաղաքականությունը հավանաբար սպառեց Կիլիկիայի տնտեսական ներուժը և երկիրը չկարողացավ դիմադրել Իկոնիայի սուլթանության նույն տարվա ներխուժմանը, ունեցավ տարածքային կորուստներ, դարձավ վերջինիս հարկատուն: Լևոն Ա-ը նաև հիասթափվեց իր կողմից հովանավորվող Ռուբեն-Ռայմոնդից: Փորձելով հարթել իր պետության ապագան՝ նա բանակցություններ վարեց Հունգարիայի հետ նրանց գահաժառանգի հետ իր դուստր Զաբելին ամուսնացնելու նպատակով: 1219 թ.-ին Լևոն Ա-ի մահով այս պլանները ևս ի չիք դարձան:

ԺԳ դարի առաջին տասնամյակներում Անտիոքին տիրելու համար ծավալված պայքարը ստիպեց երկու հակառակորդներին՝ Լևոն Ա-ին ու Տրիպոլիի կոմս Բոհեմունդ Դ-ին ստեղծել դաշինքներ ու կռալիցիաներ, այդ պայքարի մեջ ներքաշելով այլ պետական ու կրոնական միավորներ: Կ. Մութաֆյանը կարողացել է բացահայտել հակամարտ դաշինքների բարդ կծիկը, աղբյուրների տեղեկությունների համադրմամբ ցույց տալ, թե ինչպես էին կողմերը մեծագույն ջանքեր գործադրում սեփական դաշնակիցներն ավելացնելու կամ հակառակորդի կողմնակիցներին մեկուսացնելու ու թուլացնելու համար:

Մերձավոր Արևելքի բարդ խճանկարի մեջ Կիլիկյան Հայաստանի անվտանգությունն ապահովելու, նոր դաշնակիցներ գտնելու, կամ հակառակորդներին մեկուսացնելու գործում երկրի վերնախավի համար ազդու միջոց էր «ամուսնական դիվանագիտությունը»:

Երկրորդ գլուխը վերնագրված է «Հեթումյաններ՝ և մոնղոլներ. Թագավորության հզորության գագաթնակետը (1219–1289)» (էջ 112–170): Լևոնի մահից հետո, շուրջ յոթ տարի կառավարական ձգնաժամը շարունակվում էր երկրում: Կ. Մութաֆյանը ճշտում է գահի ժառանգման համար պայքարի հիմնական փուլերը և նորովի ներկայացնում Հռոմի պապության դերը այդ պայքարում² (էջ 115–117):

Կ. Մութաֆյանը լուսաբանում է Իկոնիա-Կիլիկիա միջպետական հակամարտությունների բնույթը (էջ 119), հստակեցնում է Լամբրոնի

¹ Կ. Մութաֆյանը հիմնվելով սկզբնաղբյուրների վրա հավաստում է, որ Հեթումյանները թեպետ շարունակում են դիտվել իբրև Ռուբինյաններ (էջ 118), սակայն աշխատանքում շարունակում է իրավացիորեն օգտագործել Հեթումյան տոհմանունը:

² Կ. Մութաֆյանը Ֆիլիպ Անտիոքացու, իսկ հետագայում՝ Գի դը Լուսինյանի սպանության պատճառ է համարում ոչ միայն նրանց լատինամետ կեցվածքը, ինչպես դա ընդունված է հայ պատմագրության մեջ, այլ նաև հայկական կառավարող վերնախավի նկատմամբ նրանց կողմից ցուցաբերած գոռոզամտության դրսևորումները (էջ 116, 213–214):

Հերոմյանների դերն այդ պայքարում (էջ 120), շրջանառության մեջ է դնում հայ-լատին փոխհարաբերությունների վերաբերյալ հայագիտությանն անձանոթ նոր նյութեր (էջ 120):

Այնուհետև հեղինակը ներկայացնում է մոնղոլական պետության ստեղծման պատմությունը, հավատալիքները և լայնածավալ այդ պետության մեջ նեստորական հոգևորականության խաղացած դերը:

Մանազկերտի (1071) և Քյոսե Դաղի (1243) ձակատամարտերի նշանակությունը տարածաշրջանի և համաշխարհային պատմության զարգացումների վրա, կարելի է դնել նույն հարթության վրա: Դրանցից հետո ուժերի դասավորությունը միջազգային ասպարեզում շրջադարձորեն փոխվում է: Եթե ամառինից հետո սելջուկ թյուրքերին անցավ Մերձավոր Արևելքի ձակատագրի տնօրինումը, ապա երկրորդում՝ մոնղոլները կարողացան իրենց ձեռքը վերցնել համաշխարհային տիրապետության լծակները և առևտրական ճանապարհները: 1243 թ. Քյոսե Դաղի ձակատամարտով մոնղոլները տեր դարձան Փոքր Ասիայի մեծ մասին, Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը ստիպված էր ճանաչել մոնղոլների գերիշխանությունը:

Հեղինակն արդարև այս իրադարձությունների հետ է կապում 1244 թ. Երուսաղեմի երկրորդ անկումը, որն ազդարարում էր մոնղոլների դեմ ստեղծված՝ մերձավորարևելյան մուսուլմանական պետությունների նոր դաշինքի մասին (էջ 135), որի մի կողմում հայտնվել էին մոնղոլները և իրենց նվաճած, սակայն դեռևս ինքնիշխան՝ Վրաստանի և Կիլիկիայի հայոց քրիստոնյա պետությունները, իսկ մյուս կողմում՝ Իկոնիան, Կարամաններն ու Մերձավոր Արևելքի Այյուբյան պետությունները: Գույուկ խանի թագադրման արարողության ժամանակներում (1246 թ. օգոստոս) նվերներով խանին և նրա արքանյակներին այցելության էին շտապում տարածաշրջանի (Վրաստանի, Իկոնիայի ևն.) և եվրոպական պետությունների (Հռոմի պապություն, Ֆրանսիա ևն.) ներկայացուցիչներ:

Կիլիկյան Հայաստանի նկատմամբ մոնղոլների ծրագրերը ձշտելու առաքելությամբ խաների մայրաքաղաք է ճանապարհորդում նաև Հերոմ թագավորի եղբայր Սմբատը, որը հեղինակի հաշվումներով Կարակորում պետք է հասած լինի 1247 թ. վերջին կամ 1248 թ. սկզբին, այսինքն՝ Գույուկի թագադրումից գրեթե մեկ տարի անց (էջ 136–139): Վերջինիս դեսպանագնացության արդյունքներից էր Կիլիկիայի նկատմամբ մոնղոլների գերիշխանության ճանաչումն ու մոնղոլների հետ համագործակցության ապահովումը, որն հաստատելու համար Սմբատն ամուսնացավ Կարակորումի արքունիքի իշխանադստրերից մեկի հետ (G 33): Հեղինակը փորձում է պարզել թե Գույուկի թագադրության արարողությանը ներկա հյուրերից ու՞մ նկատի ունի Ջուվեյնին, անվանելով «le soul-tan de takvor» (էջ 137, տ. 5, 15): Կ. Մութաֆյանը ենթադրում է, որ այստեղ խոսքը հավանաբար Զաքարյան Ավագի մասին է:

1252 թ. նոր խան Մոնկայի (Մանգու) արքունիք է շտապում Հերոմ թագավորը (էջ 139–143): Երկու եղբայրներն (թե՛ Սմբատը, և թե՛ Հերոմը) էլ ծալված, Կարակորում են շտապել տարբեր ճանապարհներով (C 27), որի ընթացքում հանդիպումներ էին ունենում մոնղոլ բարձրաստիճան

պաշտոնյաների և նրանց իշխանությունը ճանաչած հայ իշխանների հետ: Կ. Մութաֆյանը անդրադառնում է 1254 թ. կնքված հայ-մոնղոլական պայմանագրին և Մեծ Հայքում մոնղոլների վարած դաժան քաղաքականությանը, Իլխանության ստեղծմանն ու մինչև 1260 թ. Հուլաղուի վարած հաղթական պատերազմներին, այդ թվում և Բաղդադի գրավմանը (էջ 140–147): Մոնղոլների և մամլուքների հակամարտության (1260–1270 թթ.) ֆոնի վրա հեղինակն անդրադառնում է Ասորիքի և Պաղեստինի ռազմական գործողություններին, Կիլիկիայի և Անտիոքի տարածքային ձեռքբերումներին, 1260 թ. մոնղոլական բանակի՝ Այն Ջալութում կրած պարտությանը, միջազգային դիվանագիտական պայքարի սրությանը¹, Հեթումյանների երկու ձյուղերի (Լամբրոնի և Պապերոնի) ներքին հակամարտությանը, Կարաման-մամլուքյան դաշինքին, 1266 թ. մամլուքների ռազմարշավին դեպի Կիլիկիա և դրա հետևանքներին (էջ 148–160): Հեղինակը մանրամասն անդրադառնում է Լևոն Բ թագավորի քաղաքականությանը (էջ 160–170), մասնակի հաջողություններին և մամլուքների հետ կնքած պայմանագրերին:

Աշխատանքի երրորդ գլուխը՝ «Հեթումյաններ և մամլուքներ. թագավորության հոգեվարքը (1289–1375 թթ.)» (էջ 171–224) նվիրված է թագավորության վերջին շրջանին: Քննելով սկզբնաղբյուրների վկայությունները, հեղինակը ձշտում է Լևոն Բ-ի ընտանիքի անդամների ճշգրիտ թիվը, նկարագրում է Ասորիքում խաչակրաց վերջին ամրությունների, ինչպես նաև կաթողիկոսների նստավայր Հռոմկլայի անկումը (1293 թ.), անդրադառնում է մոնղոլական Ղազան խանի որդեգրած հակաքրիստոնեական քաղաքականությանը, 1298 թ. մամլուքների Կիլիկիայի դեմ սանձազերծած նոր պատերազմին, Հոմսում՝ մոնղոլների և քրիստոնյաների միասնական բանակի վերջին հաղթանակին (1299 թ.), քննում է Հայոց թագավորի Երուսաղեմ մտնելու խնդրահարույց հարցը (էջ 179–180):

Ապա հետազոտողը անդրադառնում է Ղազան խանի կյանքի վերջին տարիներին ձեռնարկված ռազմարշավներին (1300 և 1303 թթ.), Օլջայթու խանի (1304–1316) դիվանագիտական ձեռնարկներին, Այսրկովկասի քրիստոնյաների նկատմամբ իրականացված աննախադեպ հալածանքներին, որոնք ավելի խստացան Աբու Սաիդի (1317–1335) խանության և նրա մահից հետո սկսված անիշխանության տարիներին:

Ներկայացնելով Իլխանության անկման գործընթացը, Մութաֆյանը վերադառնում է Կիլիկյան Հայաստանի պատմության խնդիրներին. պապական արքունիքի հետ ԺԳ դարի վերջի փոխհարաբերություններին, նոր խաչակրությունների ծրագրերին (էջ 188), Հեթում Բ ֆրանցիսկյան վանականի դավանական և պետական քաղաքականությանը (էջ 188–194), նրա եղբայրներ Թորոսի, Սմբատի, Կոստանդինի, ինչպես նաև Լևոն Գ-ի իշխանության բնույթին, 1307 թ. Փիլարդուի կողմից Հեթում Բ-ի և Լևոն Գ-ի սպանությանը, Օշին թագավորի և նրա կանանց ծագումնաբանությանը (էջ 195–196): Կ. Մութաֆյանն անդրադառնում է 1306–1322 թթ. հայկիրական քաղաքական և ամուսնական փոխհարաբերություններին (էջ

¹ Այդ մասին վկայում է նաև Մխիթար Սկևռացու «Ցաղագս համապատուութեան երկուտասան առաքելոց երկը». – Գանձասար, Եր., 1994, էջ 137–157; Զ, Եր., 1996, էջ 403–420:

196–199), հակամարտությանը, նրանց և Հռոմեական եկեղեցու ծրագրերին:

Ուսումնասիրողը մանրամասնորեն քննարկում է 1307–1342 թթ. Կիլիկիայի և Արևմուտքի պետությունների քաղաքական ծրագրերը և փոխհարաբերությունները (էջ 200–209), խաչակրաց նոր ռազմարշավների պլանները, Լևոն Դ-ի (1321–1341) և պալլ Օշին Կոռիկոսցու գործունեությունը, 1323 թ. Այասի ավարառությունը և մամլուքների հետ կնքված նոր պայմանագիրը: Ճշտում է Հեթում Նդրեցու դեսպանագնացությունների և Կոնստանս Արագոնցու հետ Լևոն Դ-ի ամուսնության թվականները: Անդրադառնում է 1335 և 1337 թթ. մամլուքների նոր ռազմարշավներին և Հռոմեական եկեղեցու միջոցառումներին:

Արժեքավոր են հեղինակի դիտարկումները Կիլիկիայի թագավորության վերջին ժամանակաշրջանի վերաբերյալ (էջ 210–224), ուր հեղինակն անդրադառնում է Կիլիկիայի թագավորական իշխանության անցմանը Լուսինյան հարստության պայագատներին, Գի Լուսինյանի կարիերային Բյուզանդիայում, մամլուքների և եվրոպական իշխողների հետ նրա փոխհարաբերություններին, ասպետական գրականության մեջ նրա հիշատակությանը, հայ պատմագրության մեջ Կոստանդին և Գի անունների շփոթին (էջ 214–215): Կ. Մուրաֆյանը ներկայացնում է Կոստանդին Ա-ի և Կոստանդին Բ-ի կառավարման ժամանակաշրջանը (1344–1363, 1364–1373), անդրադառնում՝ Պետրոս Ա Կիպրացու հավակնություններին, Մարի Կոռիկոսցու գործունեությանը և Լևոն Ե-ի թագավորությանը, ձերբակալությանն ու աքսորին՝ դեպի եվրոպական տարբեր երկրներ կատարած նրա ուխտագնացություններին, կյանքի վերջին տարիներին, Կիլիկիայի հետագա ճակատագրին:

Գրքի 226–րդ էջից հետո սկսվում է 500 էջանոց մի ծավալուն հանրագիտարան: Եթե նախորդ՝ Կիլիկիայի քաղաքական պատմությանն ու դիվանագիտությանը նվիրված բաժինը Մուրաֆյանի դոկտորական ատենախոսության և նախկինում հրատարակած մի ամբողջ շարք հետազոտությունների լրացված, հարստացված ու վերանայված տարբերակն է, ապա այս բաժինը իր ընդգրկած ժամանակահատվածով և ուսումնասիրության նյութով բոլորովին նորություն է ֆրանսահայ պատմաբանի գիտական կենսագրության մեջ: Նշված «հանրագիտարանը» բաժանվում է ինը մեծ գլուխների, որոնք են՝ Մեծ Հայքի դինաստիաներն ու պետությունները (5–12–րդ դդ.), Զաքարյան Հայաստանի իշխանությունները (12–14–րդ դդ.), Տոհմերը Հայոց թագավորության մեջ (12–14–րդ դդ.), Ամուսնական դիվանագիտությունը, Պետական–վարչական մարմինները, Արտաքին հարաբերությունները, Կրոնական հաստատությունները, Կրոնական դիվանագիտությունը և Մշակութային կենտրոնները:

Անդրադառնալով քաղաքական, եկեղեցական և այլ բնույթի հարաբերություններին, Կլոդ Մուրաֆյանը մի առանձին գլուխ է հատկացնում «ամուսնական դիվանագիտությանը», որը նորույթ է ոչ միայն Կիլիկիայի, այլև ընդհանրապես Հայոց պատմության ուսումնասիրության ասպարեզում:

Հեղինակը ոչ միայն նոր փաստեր է ի հայտ բերում և կատարում է բազմաթիվ ձգարտումներ, այլև ցույց է տալիս ամուսնական կապերի

քաղաքական նպատակները, առավելագույնս բացահայտելով առանձին անհատների մարդկային առանձնահատկությունները:

Մութաֆյանի ներկա աշխատանքի մի կարևոր առանձնահատկությունն է այն, որ նա ըստ էության Կիլիկիան չի առանձնացնում Մեծ Հայքից ու թերևս նախորդ ուսումնասիրողներից ավելի ընդգծում է «մեծ հայաշխարհի» ոչ միայն լեզվամշակութային ու կրոնական, այլև որոշ դեպքերում նաև քաղաքական մերձավորությունը: Այս առումով լիովին բացատրելի են բազմաթիվ ակնարկները 4–11-րդ դարերի պատմությանը, այդ շրջանում գոյություն ունեցած թագավորությունների, իշխանությունների ու նախարարական տների մասին բավական մանրամասն տեղեկությունների հաղորդումը:

Ուսումնասիրության երկրորդ հատորում ներկայացված են օժանդակ նյութեր, այդ թվում և տոհմաբանական ցանկեր, որոնք վերաբերում են Բագրատունիներին, Արծրունիներին, Սյունիքի և Արցախի իշխանական տներին, Պահլավունիներին, Թոռնիկյաններին, Զաքարյաններին, Վաչուտյաններին, Պռոշյաններին, Դոփյաններին, Սեֆեդիյաններին, Ռուբինյաններին, Հեթումյաններին, Լուսինյաններին, Շտաուֆեններին, Խաչակրաց պետությունների ղեկավարներին, Բյուզանդական կայսրերին, Վրաց Բագրատունիներին, Շադդադյաններին, Իկոնիայի սուլթաններին, մոնղոլ խաներին, և հատկապես հայ և այլազգի իշխանական ընտանիքների ամուսնական կապերին:

«Մերձավոր Արևելքի Հայաստանը (ԺԱ–ԺԴ դարեր)» երկհատոր ուսումնասիրության կարևոր արժանիքներից է այն, որ գրված է աղբյուրների քննական վերընթերցման և Հայոց պատմության իրադարձությունների համակողմանի քննության հենքի վրա: Մի այլ կարևոր հանգամանք է այն, որ նյութը շարադրված է ոչ միայն պատմական երկերի և ուսումնասիրությունների հիման վրա, այլև լայնորեն օգտագործված են բոլոր հնարավոր աղբյուրները, այդ թվում վիմագիր արձանագրությունները, դրամագիտական տվյալները, կնիքները և այլն: Հեղինակը հատուկ ուշադրություն է դարձնում պատմական դեմքերի հոգեբանական առանձնահատկություններին, ամուսնական կյանքին, առօրյային: Այս ամենը, ինչպես նաև ծավալուն նյութի բաժանումը բազմաթիվ փոքր և դյուրընթեռնելի ենթագլուխների, հատորների ընթերցումը դարձնում է աշխույժ և հետաքրքիր:

Ազատ Բոգոյան
Վահան Տեր-Ղևոնդյան

**Claude Mutaфian, L'Arménie du Levant (XIe–XIVe siècle),
2 vol., Paris, Les Belles Lettres, 2012, 734 + 408 p.**

Клод–Армен Мутафян уже на протяжении 25 лет занимает определенное место в арменоведении, в частности, в области исследования истории средневековой Киликии. Мутафян известен как один из крупнейших специалистов в области истории армянской государственности XI–XIV веков, а также истории данной эпохи.

Кроме плодотворной научной деятельности, Клод Мутафян с 1993 года организует выставки, посвященные армянской истории и культуре. Организацией выставок и выпусков соответствующих изданий на французском языке с иллюстрациями, Клод Мутафян привнес значительный вклад в дело ознакомления европейцев с армянской средневековой историей и культурой.

Обладая обширными знаниями, в области истории, в том числе прошлых и нынешних достижений арменоведения и в полном объеме представляя их в своих монографиях, Клод Мутафян стал также своеобразным распространителем арменоведческой мысли, в первую очередь, в среде франкоговорящих представителей ученого мира.

Последняя монография Мутафяна – великолепный двухтомник, вышедший в свет в ноябре 2012. Данное издание, итог четвертьвековой кропотливой работы Мутафяна, осуществил один из лучших печатных домов Франции – издательство «Les Belles Lettres».

В книге, кроме Киликии, представлена история Великой Армении и армянских общин, одним словом, политическая, церковная и культурная история Армении (*le Monde Arménien*) с XI по XIV век. Можно сказать, что монография имеет энциклопедический охват, основана на обширном материале, опирающемся на первоисточники и отвечает на основные вопросы армянской истории этого времени.

Автор справедливо подмечает, что в Киликии армянство оказалось уже не между двумя могущественными противоборствующими сторонами (как это было на протяжении веков), а в ситуации, когда вокруг армянского государства появились многочисленные большие и малые политические образования, и этот факт сам по себе требовал уже принципиально новой дипломатии.

Мутафян анализирует и объясняет именно эти тонкости дипломатии и внутренние проблемы, обращаясь также к сложной внешней политике Рубинянов, и Хетумянов, когда армянское киликийское государство в окружении византийцев, крестоносцев, турок–сельджуков, арабов, монголов, туркменов стремилось не только уцелеть, но и по возможности расширить границы, и стать сильнее.

Первая глава исследования озаглавлена “Рубиняны и франки – начало царствования (1045–1219)” (48–111). Автор использует термин “государственная миграция” (*migration étatique*), заимствованный у известного историка, медиевиста, Алена Дюселье для характеристики

особенностей армянской массовой миграции в XI веке, чем и объясняется создание в сопредельных регионах в кратчайшие сроки жизнеспособных государственных образований.

Рассмотрев начальный 20-летний этап становления правления Рубинянов (Рубена и Константина), исследователь посвящает отдельный раздел Торосу I (1100–1129), длительное пребывание которого на престоле было во многом примечательно. Именно этот период правления отмечен многочисленными достижениями киликийской дипломатии (подраздел озаглавлен “Успехи дипломатии Тороса I”). Лавируя между византийцами и франками, Торос, правивший в тандеме с братом Левоном, обеспечил “выход” (Мутафян использует именно это слово) на Равнинную Киликию, занял Анарзабу, где и основал первую киликийскую столицу и стал чеканить первую армянскую монету.

Наказав убийц Гагика II – последнего правителя рода Багратидов, Торос I подтвердил свою наследственную связь с этим доблестным царским родом. По меткому определению Мутафяна, княжество Рубинянов – центр “армянской государственности”, иными словами, во время правления Тороса центр армянской жизни переместился из долины Евфрата в Киликию, а княжеству Рубинянов принадлежала главная роль в армянской государственности.

Любимый исторический “персонаж” К. Мутафяна – Млех, в союзе с правителем Сирии – Нур ад-Дином Занги, заложил фундамент независимой государственной политики Киликии (стр. 83–86). Исследователь достаточно убедительно показывает продуктивность внешней политики князя Млеха. Именно во время правления Млеха Равнинная Киликия окончательно присоединяется к владениям Рубинянов, что превращало армянское княжество в серьезного соперника в регионе. Млех делает Сис столицей, но правит он недолго, вскоре после смерти своего основного союзника – Нур ад-Дина Занги, Млех, был убит противниками.

После убийства Млеха (1175 г.), политика Киликии приобретает про-латинскую ориентацию (стр. 87), в результате обостряются взаимоотношения с султанатом Иконии и аюбийским Египтом.

К. Мутафян стремится уточнить информацию первоисточников, выявляя вошедшие в научные труды заблуждения. Последняя часть главы “Армяне и франки” посвящена эпохе правления Левона Мецагорца, где автор обращается к нюансам престолонаследования¹, к честолюбивым устремлениям Левона в первые годы его правления, к событиям эпохи (падение Иерусалима и III крестовый поход), которые наложили свой отпечаток на историю Киликии.

После коронации, Левон I² направляет все усилия на развитие взаимоот-

¹ По этой причине он обращается к вопросу легитимности власти почти всех Киликийских монархов, часто вступая в полемику (см. например стр. 214–215, ср. L. Stp-Պետրոսյան, Խաչապիրները և հայերը, հոս. Բ, Եր., 2007, էջ 408–424 նն.):

² У Мутафяна под отдельным заголовком («Как Левон II стал Левоном I») идет объяснение проблемы, волнующей историков (стр. 97–98). В последующем повествовании он дает уточненный им должностной генеалогический перечень правителей Киликии (ср. стр. 192,

ношений с христианскими государствами Ближнего Востока (Латинской, Трабзонской и Никейской империями, с подвластным Грузии княжеством Закарян), принимает активное участие во внутривластной жизни княжества Антиохии и ведет войну против него, тем самым выступая на страже государственных интересов. В этой борьбе Левон I привлекает на свою сторону даже Римскую церковь, Священную Римскую империю и Орден Госпитальеров (стр. 103). В конце концов, в 1216 году Левону удается добиться намеченной цели – посадить на трон Антиохийского княжества своего ставленника Рубена-Раймонда.

Захват Антиохии в 1216 году К. Мутафян чрезвычайно точно называет “горькой” победой, поскольку политика бесконечных войн истощила экономическую мощь Киликии, страна не смогла защититься от вторжения в тот же год Иконийского султаната и, потеряв при этом территории, стала данником последнего. Левон I разочаровался также в своем ставленнике Рубене-Раймонде. Пытаясь обеспечить будущее государства, он вел переговоры с наследником Венгерского престола, с целью заключения брака последнего со своей дочерью Забел. Но, со смертью Левона I в 1219 году, этим планам не суждено было сбыться.

Разразившаяся в первые десятилетия XIII века борьба за право владения Антиохией заставила двух противников – Левона I и графа Триполи Боэмунда IV, обратиться к созданию союзов и коалиций. К. Мутафян удалось объяснить сложные взаимоотношения противоборствующих союзов, и на основании источников показать, какие титанические усилия прилагали обе стороны для привлечения на свою сторону союзников или для ослабления и ликвидации союзников противника.

Для аристократии страны “брачная дипломатия” стала средством в деле поиска новых союзников и обеспечения безопасности Киликийской Армении в сложной ситуации Ближнего Востока.

Вторая глава называется “Хетумяны и монголы: апогей царской мощи (1219–1289)” (стр. 112–170). После смерти Левона, в стране около семи лет продолжался кризис власти. К. Мутафян уточняет основные этапы борьбы за престол и в новом свете представляет роль Римского папства в данном вопросе¹ (стр. 115–117).

К. Мутафян объясняет суть межгосударственных противостояний Иконии и Киликии (стр. 119), определяет роль Хетумянов Ламброна в этой борьбе (стр. 120), предлагает новый исторический материал, ранее не известный арменоведам, касающийся армяно-латинских отношений (стр. 120).

Далее автор представляет историю формирования монгольского государства, и масштабную роль несторианского духовенства в жизни этого государства.

428–429, G 43–45).

¹ К. Мутафян считает, что причиной убийства Филиппа Антиохийского, а затем и Ги де Лусиньяна стала не только их латинская ориентация, но также и проявление высокомерия по отношению к представителям армянской аристократии (стр. 116, 213–214).

Автор с особым вниманием исследует сражения при Маназкерт (1071) и Кесе–Даге (1243). После Маназкертского сражения к туркам–сельджукам переходит управление Ближним Востоком. В 1243 году, после сражения при Кесе–Даге к монголам переходит основная часть Малой Азии, рычаги мирового господства и доступ к торговым путям, а Армянское Киликийское царство вынуждено было признать превосходство последних.

Падение Иерусалима в 1244 году возвестило создание нового союза ближневосточных мусульманских государств против монголов (стр. 135), куда вошли с одной стороны монголы и христианские государства, а именно – Грузия и Киликия, а с другой – Икония, Караманы и Аюбийские государства.

Для прояснения ситуации, связанной с политикой монголов относительно Киликийской Армении, в столицу к ханам отправляется Смбат – брат царя Хетума, который, по мнению автора, должен был добратся до Каракорума в конце 1247 – начале 1248 года, то есть спустя почти год после коронации Гуюк–хана (стр. 136–139). Было достигнуто решение о сотрудничестве. Автор пытается понять, кого же из гостей, присутствующих на церемонии коронации, имеет в виду Джувейн, называя его “Царь–султан” (le soultan de takvor) (стр. 137, строка 5, 15). К. Мутафян предполагает, что речь, по–видимому, идет об Аваге Закаряне.

В 1252 году во дворец к новому хану Монка (Мангу) направляется Хетум (стр. 139–143). К. Мутафян обращается к подписанному в 1254 году армяно–монгольскому договору и к завоеванию Багдада (стр. 140–147). На фоне противоборства монголов и мамлюков (1260–1270 гг.), автор обращается к военной обстановке в Сирии и Палестине, территориальным приобретениям Киликии и Антиохии, поражению монгольской армии при Айн Джалуте в 1260 году, обострению дипломатических отношений на международной арене, к внутренним противоречиям между двумя ветвями рода Хетумянов (Ламброна и Паперона), союзу между Караманами и мамлюками, военному походу мамлюков на Киликию в 1266 году и его последствиям (стр. 148–160). Автор детально обращается также и к политике царя Левона II (стр. 160–170), к его частичным успехам и к подписанным с его помощью соглашениям с мамлюками.

Третья глава данного труда посвящена теме “Хетумяны и мамлюки: агония царства (1289–1375 гг.)” (стр. 171–224). В ней описывается последний период Киликийского царства. Автор описывает захваченные крестоносцами последние укрепления в Сирии, падение крепости Ромкла (1293 г.) и пленение католикоса. Обращается к проводимой Казан–ханом антихристианской политике, развязанной в 1298 году мамлюками войне против Киликии, последней победе монголов и христиан при Хомсе (1299 г.), исследует спорный вопрос о вступлении в Иерусалим армянского царя (стр. 179–180). Далее исследователь обращается к военным походам Казан–хана, предпринятым в последние годы жизни (1300 и 1303 гг.), к дипломатии Олджайту–хана (1304–1316), беспрецедентным гонениям на христиан Закавказья, обострившимся во время правления Абу Саида (1317–1335).

К. Мутафян обращается к взаимоотношениям с Папским двором в конце XIII века и новым планам, относительно крестовых походов (стр. 188). Исследователь детально обсуждает политические программы и взаимоотношения Киликии с государствами Запада в период с 1307–1342 годы (стр. 200–209), планы, связанные с новыми крестовыми походами, деятельность Левона IV (1321–1341) и князя Ошина Корикосского, захват трофеев в Айасе в 1323 году и подписанный с мамлюками новый договор. Уточняет дату дипломатической миссии Хетума Нгреци и год вступления в брак Левона IV и Констанции Арагонской. Обращается к новым военным походам мамлюков в 1335 и 1337 годы и событиям, связанным с Римской церковью.

Ценными представляются наблюдения автора о последнем периоде Киликийского царства (стр. 210–224), где речь идет о переходе власти к богатым наследникам Лусинянов, карьере Ги Лусиняна в Византии, о его взаимоотношениях с мамлюками и правителями Европы (стр. 214–215). К. Мутафян обращается к периодам правления Константина I и Константина II (1344–1363, 1364–1373), притязаниям Петроса I Кипрского, деятельности Марии Корикосской и правлению Левона V, его отстранению от власти и изгнанию. Повествует о паломничестве изгнанника в различные европейские страны, о последних годах его жизни.

С 226 страницы книги начинается раздел объемистой “энциклопедии” в 500 страниц. Если предыдущий раздел, посвященный политической истории и дипломатии Киликии, является аннотацией к докторской диссертации Мутафяна и опубликованной ранее целой серии дополненных и пересмотренных исследований, то данный раздел по своей последовательности и предмету исследования является абсолютно новым в научной биографии К. Мутафяна. Данная “энциклопедия” состоит из девяти глав – Династии и государства Великой Армении (5–12 вв.), Власть рода Закаряннов Армении (12–14 вв.), Родословная династий в истории Армянского царства (12–14 вв.), Брачная дипломатия, Государственно-административные органы власти, Внешние отношения, Религиозные учреждения, Религиозная дипломатия и Культурные центры.

Обращаясь к политическим, церковным и иного рода отношениям, Клод Мутафян посвящает отдельную главу “брачной дипломатии”, что является совершенно новым подходом в плане изучения истории не только Киликии, но и общей истории Армении.

Автор не только приводит новые факты и вносит многочисленные уточнения, но и указывает на политические цели брачных связей, раскрывает черты характера отдельных личностей.

Во втором томе автор представляет дополнительный материал, в том числе и генеалогические древа династий – Багратидов, Арцруни, княжеских домов Сюника и Арцах, Пахлавун, Торникянов, Закаряннов, Вачутянов, Прошянов, Допянов, Сефедиянов, Рубинянов, Хетумянов, Лусинянов, Штауфенеров. Указывается также и генеалогический перечень правителей государств – участников крестовых походов, императоров Византии,

грузинских Багратидов, Шададянов, султанов Иконии, монгольских ханов и, в частности, брачных связей между армянскими и иноземными княжескими домами.

Важным достоинством двухтомного исследования “Ближневосточная Армения (XI–XIV века)” является то, что оно написано на основе исторических сочинений и исследований, в нем использованы всевозможные источники в широком смысле слова, такие как наскальные памятники, нумизматические данные, печати и т.д. Автор с особым вниманием относится к чертам характера отдельных исторических персонажей, психологическим особенностям и повседневности. Все это, как и деление обширного материала на небольшие и легко воспринимаемые подразделы, делает чтение томов приятным и увлекательным.

Азат Бозоян
Ваан Тер-Гевондян

Eduard Danielyan

TURKISH–AZERBAIJANI FALSIFICATIONS OF THE ARMENIAN TOPONYMS AS AN INDICATION OF THE GENOCIDAL POLICY

Armenia's more than ten-millennia old historical resources as cognitive factors have an important significance in the national security system. Their essential part is constituted by the Armenian Highland's¹ toponyms symbolizing the indigenous Armenian Nation's cultural creation – the backbone of the Armenian statehood having millennia-old ethno-spiritual and civilizational roots as attested by archaeological monuments² and architectural relics, petroglyphs and cuneiform inscriptions, anthropological data³ and other historical sources, as well as results of linguistics

¹ In antique sources the natural environment of Armenia is mentioned as *the Armenian mountains* (...των Ἀρμενίων ὄρων...) (**Herod.**, 1, 72, **Strabo**, 2. 15, **Jos. Flav.**, Contra Apionem I, 19 et al.), which in spiritual history are known as *the mountains of Ararat* (τὰ ὄρε τὰ Ἀραράτ) (Gen. 8.4.). Researching geomorphological and geological features of the orography of Armenia (Western and Eastern Armenia) Herman von Abich (1806-1886) introduced historically grounded geographic term *Das Armenische Hochland* or *Bergland* (the Armenian Highland) (Герман Абих, Геология Армянского нагорья. Западная часть, Орографическое и геологическое описание. – “Записки Кавказского отдела Императорского географического общества”, кн. 21, 1899, Восточная часть, кн.23, 1902).

² Archaeological complexes (in Aghdznik, Tsopk, Bardzer Haik', Ayarat, Siunik, Gugark, Vaspurakan, Artsakh and other regions) of the Armenian Highland are evidence for the early agricultural and social-economic life in ancient Armenia (**N.I.Vavilov**, The phyto-geographical basis for plant breeding. First published in *Theoretical basis for plant breeding*, vol. I, M.-L., 1935, - in: N.I.Vavilov, Origin and Geography of Cultivated Plants, Cambridge, 1992, p. 341, **R. Hovsepyan**, **G. Willcox**, The Earliest Finds of Cultivated Plants in Armenia: evidence from charred remains and crop processing residues in pise from the Neolithic settlements of Aratashen and Aknashen. – *Veget. Hist. Archaeobot.*, 17 (Suppl 1), Springer-Verlag 2008, **G.Areshian**, **B.Gasparyan**, **P.Avetisyan** et al., The Chalcolithic of the Near East and south-eastern Europe: discoveries and new perspectives from the cave complex Areni-1, Armenia. – *Antiquity* 86, 2012, pp. 115-130, **E.V. Khanzadyan**, Metsamor 2. La necropole. Vol. 1: Les Tombes du Bronze Moyen et Recent, Paris, 1995, **H. Simonian**, The Stratigraphy, Building and Construction Principles of Shengavit, - The Ancient Culture of Armenia, Yerevan, 2002, pp. 2-5, **Պ. Ավետիսյան**, Հայկական լեռնաշխարհի հնամշակութային միջավայրի ձևափոխումների հիմնական միտումները վաղ բրոնզի դարում. - ՊԲՀ, 2012, № 2, էջ 4-5 et al.

³ Since the 19th century the term *Armenoid* has been introduced in anthropology based on the study of the anthropological type of the Armenians and considering Armenia to be a focal area of its distribution from ancient times (**F. Luschan**, The Early Inhabitants of Western Asia, Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland, vol. 41, London, 1911, pp. 228, 240-244, **В. В. Бунак**, Crania Armenia. Исследование по антропологии Передней Азии. - Труды Антропологического НИИ при И МГУ, вып. II. Приложение к “Русскому антропологическому журналу”, т. XVI, вып. 1-2, М., 1927, с. 7, **Н. Р. Кочар**, Антропология армян, Ереван, 1989, с. 25, **A. A. Movsesyan**, Crania Armenica: A Study of Genetic Variability from Bronze Age until Present Based on Non-metric Data // 12th Congress of the European anthropological association. Program abstracts, University of Cambridge, 2000, p. 11, **А.А. Мовсесян**, Фенетический анализ

research making use of historical comparative¹ and glottochronological methods².

Investigation of the ancient and medieval history of Armenia brought D. M. Lang to the following conclusion in his book *Armenia: Cradle of Civilization*: “The ancient land of Armenia is situated in the high mountains... Although Mesopotamia with its ancient civilizations of Sumeria and Babylon, is usually considered together with Egypt as the main source of civilized life in the modern sense, Armenia too has a claim to rank as one of the cradles of human culture. To begin with, Noah’s Ark is stated in the Book of Genesis to have landed on the summit of Mount Ararat, in the very centre of Armenia... Armenia has a claim on our attention as one of the principal homes of ancient metallurgy, beginning at least five thousand years ago. Later on, Armenia became the first extensive kingdom to adopt Christianity as a state religion pioneering a style of Church architecture which anticipates our own Western Gothic”³.

Contrary to the historical reality, the Turkish hostile propaganda wages information warfare against the history and place names of Armenia and historical memory. Turkish alterations and eradication of the Armenian place names were implemented in several stages. After the Turkish-Persian wars and partitions of Armenia in the 16th and 17th cc. the Ottoman Empire undertook distortion of the toponyms of Western Armenia⁴ and Cilician Armenia (Kilikia), as a result of expansionist policy, which was based on the bestial pan-Turkism ideology and over the course of time turned into the program of annihilation of the indigenous Armenian nation⁵ resulting also in distortion of the western Armenian place names, which intensified since the emergence of the Armenian Question followed by the prohibition of using the name *Armenia* and the massacres of

в палеоантропологии, М., 2005, с. 209).

¹ Th. Gamkrelidze and V. Ivanov proposed that “the Proto-Indo-European homeland of the 5th to 4th millennia B.C.” could be “within eastern Anatolia, the southern Caucasus, and northern Mesopotamia...” and after the Indo-European linguistic community’s disintegration into dialect groups “the Greek-Armenian-Aryan dialect grouping began to crystallize”, and “subsequently divided into Greek, Armenian, and Indo-Iranian...” (Th. V. Gamkrelidze, V. V. Ivanov, *Indo-European and the Indo-Europeans: A Reconstruction and Historical Analysis of a Proto-language and a Proto-culture*, Berlin, Part Two 1995, pp. 761, 791, 794). But “eastern Anatolia” corresponds to *eastern Asia Minor*; “southern Caucasus” – to the *southern mountain ranges of the Caucasus* (to the north and east of the Kura River), so the authors ought to denote the Armenian Highland.

² According to another opinion, based on the glottochronological analysis, Hittite lineage diverged from Proto-Indo-European around 8,700 years BP, “perhaps reflecting the initial migration out of Anatolia. Tocharian and the Greco-Armenian lineages are shown as distinct by 7,000 years BP” (R. D. Gray, Q. D. Atkinson, *Language-tree Divergence Times Support the Anatolian Theory of Indo-European Origin*. – *Nature*, vol. 426, 2003, pp. 435-438, cf. R. Bouckaert, Ph. Lemey, M. Dunn et al., *Mapping the Origins and Expansion of the Indo-European Language Family*. – *SCIENCE*, vol. 337, 2012, pp. 957-960). As is seen from the texts and sketch maps’ inscriptions of these publications, the term “Anatolia” was applied not only to Asia Minor, but also incorrectly used instead of the term *Armenian Highland*.

³ David M. Lang, *Armenia: Cradle of Civilization*, London, 1970, p. 9.

⁴ Western part of Great Armenia, Armenia Minor and Armenian (Northern) Mesopotamia.

⁵ In 1725 the invading Turkish troops were totally defeated by the Armenian forces in Artsakh. Two Turkish pashas were killed and the third one was taken prisoner. During interrogation the captive Turkish pasha said that the Ottoman rulers, considering Armenia and the Armenian people as an obstacle to the Turkish expansion towards the Caspian Sea and beyond, planned to exterminate the Armenians (Г.А. Эзов, *Сношения Петра Великого с армянским народом*, СПб, 1898, с. 422). The Turkish defeat in Artsakh was the Armenians’ resolute answer to pan-Turanic aggressive ambitions.

the Armenians in Western Armenia (1894-1896)¹ and Kilikia (1909)². Turkish genocidal policy intensifying since the late 19th and early 20th centuries in the Ottoman Empire resulted in the Armenian Genocide of 1915-1923³ committed by the Young Turk and Kemalist regimes⁴ in Western Armenia, Kilikia and the Armenian-populated areas of Asia Minor. The May 24, 1915 Joint Declaration (“... crimes of Turkey against humanity and civilization...”⁶) officially issued by the governments of France, Great Britain and Russia is the first international recognition and condemnation of the Armenian Genocide committed by Turkey.

The Kemalist and successive governments of the Republic of Turkey have continued obliteration of the Armenian place names in Western Armenia and Kilikia, forging the political-administrative map of the occupied territories⁷ by eliminating the native names, translating the indigenous place names into Turkish or inventing Turkish ones, alien to the indigenous Armenian environment.

In both the Soviet and post-Soviet periods falsifications of the history of Armenia and its place names have also been perpetrated by the artificially introduced unit of “Azerbaijan”⁸. After the Artsakh Liberation War (1991-1994) the defeated aggressive

¹ **W. J. Wintle**, *Armenia and Its Sorrows*. Third edition, 1896, pp. 83-98. R. Safrastyan notes: “The first anti-Armenian program of genocidal nature appeared in the mid-90s of the 19th century. Its implementation ended in mass killings of the Armenian population of the Ottoman Empire, with the number of victims totaling 300 thousand... The Young Turks, the Kemalists, right after coming into power, undertook drafting programs of genocidal nature” (**R. Safrastyan**, *Ottoman Empire: the Genesis of the Program of Genocide (1876-1920)*, Yerevan, 2011, pp. 114, 148).

² 35.000 Armenians were massacred in Adana and the areas of Kilikia (**Hrachik Simonyan**, *The Destruction of Armenians in Cilicia*, April 1909, London, 2012, pp. 5-6).

³ More than 1,5 million Armenians were killed and eight hundred thousand deported. (Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества. Составитель, отв. ред., автор предисловия и комментария **Ю.Г. Барцеров**, т. 1, М., 2002, т. 2, ч. 1, 2003, ч. 2, 2005. **Alfred de Zayas**, *The Genocide against the Armenians 1915-1923 and the Relevance of the 1948 Genocide Convention*, Beirut, 2010, pp. 24-25, et al).

⁴ **V. Dadrian**, *The History of Armenian Genocide*, Oxford, 1995, **A. Kirakosyan**, *The Armenian Question and the Armenian Genocide*, Yerevan, 2006, **R. Safrastyan** op. cit, pp. 133-142 et al.

⁵ **G. Horton**, *The Blight of Asia. An Account of the Systematic Extermination of Christian Populations by Mohammedans and of the Culpability of Certain Great Powers; with the True Story of the Burning of Smyrna*, Printed in the USA, 1926 <http://greek4u.tripod.com/blight%20of%20Asia.pdf>) et al..

⁶ **W.A. Shabas**, *Genocide in International Law*, Cambridge, 2000, p. 16, **M. Cherif Bassiouni**, *Crimes Against Humanity in International Criminal Law*, Second revised edition, the Hague/London/Boston, 1999, p. 62 et al.

⁷ “Cartographic war” (**E. Danielyan**, “Cartographic War” and the problem of protecting Armenian place-names. - <http://blog.ararat-center.org/?p=160>, Է.Լ. Դանիելյան, Հայաստանը և հայկական տեղանունները, - «ՎԷՄ» համահայկական հանդես, 2009, թիվ 1 (26), էջ 9-25, **A. Ayvazyan**, *Western Armenia vs. Eastern Anatolia. Europe and Orient*. - *Journal of the Institute Tchobanian*, Paris, 2007, N 4, pp. 57-58) is waged also against history and historical geography of the lands far away from Armenia. Commenting on the militaristic pan-Turanic policy during WWII A.A. Chichkin notes: “Indeed, along with military preparations of Turkey at the borders of the USSR, since the autumn of 1941 in Turkish media were published geographic maps of the future state” and Turkish aggressors stated: “The border of Turkey is far away beyond the Caucasus and the Caspian Sea... Volga - the River in which our ancestors watered their horses” (**Алексей Чичкин**, *Синдром Османской империи*, - см. *СТОЛЕТИЕ. Информационно-аналитическое издание фонда ИСТОРИЧЕСКОЙ ПЕРСПЕКТИВЫ*, 22.05.2012 http://www.stoletie.ru/territoriya_istorii/sindrom-osmanskoj_imperii_253.htm).

⁸ This name has been stolen from Iranian Adarbaigan/Azerbaijan (derived from the ancient geographic name Atropatene). At the end of May 1918 appeared “Eastern-Caucasian Muslim Republic” (see: **Հրանտ Ավետիսյան**, *Հայկական հարցը 1918 թ., Երևան, 1997*, էջ 285) or “the Tartar Republic of Azerbaijan” (“*Christian Science Monitor*”, 05.08.1919, **Haykaram Nahapetyan**, *Publications in American Periodicals Concerning Nagorno-Karabakh in 1918-20*, http://www.noravank.am/eng/articles/detail.php?ELEMENT_ID=3534) and so on, as a result of pan-Turkic projects. The publications in American periodicals mention

Republic of Azerbaijan has been using these falsifications in the militaristic propaganda against the Republic of Armenia and the Nagorno-Karabakh Republic (the NKR) (Artsakh).

Falsifications of history and historical geography of Armenia, especially, toponymy of Western Armenia and Kilikia¹ are put into service of the genocide denial by the Turkish government, which spends millions for it². Currently Turkey and Azerbaijan³ are going through a new spate of falsifications and distortions⁴. There are solid academic publications criticizing the baseless denial of the Armenian Genocide⁵. Gregory H. Stanton, particularly, notes: “Denial, the final stage of genocide is best overcome by public trials and truth commissions, followed by years of education about the facts of the genocide, particularly for the children of the group or nation that committed the crime.

“Armenian district of Karabakh”, “Karabakh district of Armenia” - i.e. the whole territory of Artsakh, the region of Armenia. The Musavatist bandit “state” with support of Turkish troops carried out hostile actions against the First Republic of Armenia and her native and integral part Artsakh. In the Soviet period (from 28 April 1920) artificially used name “Azerbaijan” again was sharply politicized with the aim of annexing Iranian Azerbaijan (**В. В. Бартольд**, Сочинения, т. II (1), Работы по истории Кавказа и Восточной Европы, М., т. 2, часть I, 1963, с. 703, 775-776). Azerbaijani fakers distort the history of Armenia, proper Aluank (on the left bank of the Kura) and Atropatene. Permanent distortion of history by the Baku falsifiers poses a threat in the region. In the course of decades, the Iranian official circles, politicians and literary figures claiming “that this small region in the Caucasus... has another name and has never been called Azerbaijan”, protested against stealing the name of Iranian Azerbaijan (**K. Bayat**, Storm over the Caucasus, Tehran, 2002 (in Persian), p. 66-67, **R. Galichian**, The Invention of History, London/Yerevan, 2010, p. 7). As it is noted, “... Tehran has shown... extreme concern with prospects of the rise of sentiments calling for union between the “two Azerbaijanians”” (**Michael P. Croissant**, The Armenia-Azerbaijan Conflict, Greenwood, 1998, p. 61).

¹ Turkey committing the Armenian Genocide, continues occupation of Western Armenia and Kilikia. It occupied also western areas of Eastern Armenia [Ardahan, Kars region, Sarikamish, Ukhtik (Olty), Kagzvan, the ruins of Ani, Mount Ararat, Surmalu, Igdir and Koghb, et al.] by the illegal and anti-Armenian treaties signed in Moscow (March 16) and Kars (October 13) between the Bolsheviks and Kemalists in 1921.

² **D. Holthouse**, State of Denial. Turkey Spends Millions to Cover Up Armenian Genocide. – Intelligence Report, Summer 2008, Issue Number: 130, <http://www.splcenter.org/get-informed/intelligence-report/browse-all-issues/2008/summer/state-of-denial>

³ It still occupies some eastern Armenian territories [Nakhichevan region with Goghtan, as a result of the above mentioned anti-Armenian treaties of 1921, the most part of Utik (with Gardman, Gandzak et al) and Artsakh's some northern (mountainous) and eastern (plain) areas - the remaining parts of the annexation as a consequence of the unlawful Kavburo (Bolshevik Caucasian Bureau) forcible decision of 1921 (July 5), and occupation (Shahumyan Region's Getashen Subregion, Gulistan et al) in consequence of the aggression against the NKR in 1991-1992]. During the Artsakh Liberation War Armenian freedom-fighters and the NKR Armenian Defence Army have liberated the greater part of Artsakh, defeating aggressive Azerbaijan.

⁴ The Republic of Turkey relies both on the genocidal experience of the Ottoman and the Young Turk regimes, and pseudo-scientific surrogate – “the Turkish History Thesis” of pan-Turkic trend [its fundamental criticism see: **Մանվել Զուլպայան**, Հայոց պատմության խեղաթյուրումը արդի թուրք պատմագրության մեջ (հին և միջին դարեր), Երևան, 1995; **Clive Foss**, “When Turks Civilized the World”. - History Today, Vol. 55, 2005, pp. 10-16; **Wendy M.K. Shaw**, Whose Hittites, and Why? Language, Archaeology and the Quest for the Original Turks. – Archaeology Under Dictatorship, Springer, 2006, Chapter 7, pp. 131-153], which was fabricated under the supervision of Mustafa Kemal Atatürk in the 1930s. Artificially formed Azerbaijan's criminal record is based on genocidal actions in Baku (September 1918 and January 1991), Shushi (March, 1920), Sumgait, Kirovabad (Gandzak) (1988), Getashen (1991), Maragha (1992), and other places against the native Armenian population, the destruction of the Armenian architectural monuments and falsifications of the “Bunyatovshchina” type (from the 1960-80s. up to date, grown by leaps and bounds of the Turkish Armenophobic policy) (see: **А. Ш. Мнацаканян, П. Севак**, По поводу книги З. Буниятова «Азербайджан в VII -IX вв.» – ՊԲՀ, 1967, №1, с. 177-190; **Г. Х. Саркисян, П. М. Мурадян**, «Бунятовщине» не видно конца, «Լրաբեր» հաս. գիտ., 1988, №5, с. 41-49; **В. А. Шнирельман**, Войны памяти. Мифы, идентичность и политика в Закавказье. – М., 2003 с. 158-162, 202-211, 221-222).

⁵ Select Bibliography On Denial of the Armenian Genocide, November 22, 2011
<http://www.zoryaninstitute.org/bibliographies/Selected%20Bibliography.pdf>

The black hole of forgetting is the negative force that results in future genocides...”¹.

Touching on the subject of the state-regulated discrimination in archaeology, it is worth paying attention to the general methodological remarks expressed in the article “Archaeology in the service of the state: theoretical considerations” by Philip L. Kohl and Clare Fawcett (in a collection of articles “Nationalism, Politics and the Practice of Archaeology”): “...We particularly regret lack of coverage on the nationalist practices of archaeology in Israel, Turkey and other Middle Eastern countries... The articles collected here, however, are principally concerned with the *abuses* of the relationship between nationalist politics and archaeology... The case studies presented in this volume clearly show that archaeologists in the service of the state frequently have manipulated archaeological evidence to validate the ownership of land claimed to have been held “from time immemorial” or to support politics of domination and control over neighboring peoples...”². If the authors took into account the state of affairs in the republics of Turkey and Azerbaijan, they would be convinced that Turkey - the perpetrator and the denier of the Armenian Genocide, as well as its ally Azerbaijan, share the top falsifiers and distorters in the fields of archaeology, history and toponyms³. The criminal acts of appropriation of the indigenous archaeological monuments with the purpose to “create” non-existent “Turkey’s ancient history and civilization” have been perpetrated by genocide of culture: destruction of Armenian architectural monuments and obliteration of the native place names of archaeological and other historical sites in western part of the Armenian Homeland occupied by genocidal Turkey. Year after year Turkish pseudo-archaeologists increase the number of falsified, antiscientific publications with the support of their foreign accomplices, polluting the scientific and informational spheres with anti-archaeological politicized rubbish⁴.

Since the invention of “the Turkish History Thesis” till the present times the Turkish state’s ideological machine has been spreading disinformation in the world information arena using political, financial and propaganda means⁵. At present it is continued through the criminal practices of the Turkish authorities which eradicate the names of

¹ The 8 Stages of Genocide by Gregory H. Stanton, This article was originally written in 1996 and was presented as the first Working Paper (GS 01) of the Yale Program in Genocide Studies in 1998. <http://www.genocidewatch.org/images/8StagesBriefingpaper.pdf>.

² Nationalism, Politics and the Practice of Archaeology, Cambridge, 1995 (reprinted 2000), pp. 3, 5, 8, 18.

³ Turkish and Azerbaijani falsifications in archaeology may be exemplified by the following spurious publication: “Azerbaijan - Land between East and West. Transfer of knowledge and technology during the „First Globalization“ of the VIIth- IVth millennium BC International Symposium Baku, April 1-3 2009, Deutsches Archäologisches Institut, EURASIEN-ABTEILUNG, Baku, 2009”. Archaeological sites of Armenia are falsely presented as if located in “Eastern Anatolia” and “Azerbaijan” by the Turkish and Azerbaijani forgers, appropriating abominably the cultural heritage of Western and Eastern Armenia. But, in reality, on the one hand, the term “Eastern Anatolia” has nothing to do with the territory of the Armenian Highland, which is to the east of Asia Minor, and, on the other hand, the name of “Azerbaijan” historically corresponds only to Iranian province of Adarbaigan-Azerbaijan - ancient Atropatene, to the south-east of the Kingdom of Great Armenia (Strabo, XI, 13, 1).

⁴ “Neolithic in Turkey: The Cradle of Civilization: New Discoveries (Ancient Anatolian Civilizations Series)” by **Nezih Basgelen** (1999, <http://www.amazon.com/Neolithic-Turkey-civilization-discoveries-civilizations/dp/9756899417>), “Neolithic in Turkey: Euphrates Basin”, editors: Mehmet Ozdogan, Nezih Basgelen, Peter Kuniholm (2011, <http://www.amazon.com/Neolithic-Turkey-Euphrates-Mehmet-Ozdogan/dp/6053961515> et al.).

⁵ For example see, Turgut Özal’s pseudo-politological book with very ambitiously falsified title “Turkey in Europe and Europe in Turkey” and totally distorted “historical” context (revised English edition, 1991), which has been completely criticized by **Jr. Speros Vryonis** (The Turkish State and History: Clio Meets the Grey Wolf, 2nd ed., Thessalonike and New Rochelle, New York, 1993).

the *Armenian Highland*, *Western Armenia* and many other Armenian place names, hydronyms and mountain names.

The complete system of the Armenian ethno-geographic names characterizes the natural-historic environment and cultural and social-political history of **Armenia-Haiastan** - the cradle and the Homeland of the Armenian Nation. Armenia and the Armenian statehood have been attested in ancient (the 3rd millennium BC-3rd c. AD) and medieval historical sources under the names of *Aratta*¹, *Armanum*², *Haiasa*³, *Nairi*, *Ararat* (*Urartu*)-*Van* (*Biaina*), *Armina*⁴, *Great Armenia* and *Armenia Minor* (*Ἀρμενία Μεγάλη* and *Ἀρμενία Μικρά*)⁵, *Cilician Armenia* (*Kilikia*)⁶ et al.. In this respect it is worth mentioning the Babylonian map of the world (7th-6th cc. BC) and the maps of the world by Hecataeus of Miletus (550 BC – 476 BC), Herodotus (484-425 BC), Eratosthenes (276 BC – 195 BC)⁷ and the maps of *Great Armenia* and *Armenia Minor* by Claudius Ptolemy (83-161 AD), “*Geography*” of Strabo (64 BC – 24 AD) and other antique and medieval authors’ works, particularly, “*Ashkharhatsoyts*”⁸ by Movses Khorenatsi (5th c.) and Anania Shirakatsi (7th c.), as valuable ancient and early medieval geographic and cartographic sources about the history and geography of Armenia.

According to Strabo, “the Euphrates... rises in the northern part of Taurus, and flows

¹ S. N. Kramer, *Enmerkar and the Lord of Aratta: a Sumerian Epic Tale...*, Philadelphia, 1952. L. N. Petrosyan compared the name of Aratta with the name of Ararat (Urartu) [see: *Armenian Ethnography and Folklore*. Collection, 6, Yerevan, 1974, p. 123, cf. M. Kavoukjian, *Armenia, Subartu and Sumer. The Indo-European Homeland and Ancient Mesopotamia*, Montreal, 1987, pp. 59-81, Ս.Սովակյան, Հնագույն պետությունը Հայաստանում, Արատտա, Երևան 1992.

² А. Кишин, Географические воззрения древних шумеров при патеси Гудеа (2162-2137 гг. до н.э. - Палестинский сборник, вып. 13 (76), 1965, с. 64, Вяч. Вс. Иванов, Выделение разных хронологических слоев в древнеармянском и проблема первоначальной структуры гимна Вахагн. - ИФЖ, 1983, N 4, с. 32-33) et al..

³ Ն. Սարգսյան, Հայերենի յարաբերությունը հեթոդերենի հետ. – Հանդես ամսօրեայ, 1924, N 9-10, էջ 453, P. Kretschmer, “Der nationale Name der Armenier Haik”. - *Anzeiger der Acad. Der Wiss.* In Wien, phil.-hist. Klasse, 1932, Գ. Կապանյան, Хайаса – колыбель армян. Этногенез армян и их начальная история, Ереван, 1956, Ռ. Ղազարյան, Հայաստանի քաղաքական և մշակութային պատմությունը, Երևան, 2009 et al..

⁴ Cf. *Arminiya*, see: Les inscriptions de la Perse achéménide. Traduit du vieux perse, de l’élamite, du babylonien et de l’araméen, présenté et annoté par Pierre Lecoq, Gallimard, 1997, p. 55.

⁵ ΚΛΑΥΔΙΟΥ ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΥ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ ΥΦΗΓΗΣΙΣ. Parisiis, M DCCCCL, V. 12. 1; 6. 18. The Armenian statehood as manifested by the ancient and medieval kingdoms [generated and reigned by the Haikian (Haikazun) dynasty (from the 3rd millennium BC) and its branches (until I c. AD), the Armenian Arshakuni (until 428), the Haikazun-Sisakyan-Aranshahik (Vachagan the Pious of Artsakh, 484 - the mid-6th c.), the Bagratuni (885-1045) and its coeval and the subsequent ones (Vasporakan, 908-1021, Kars-Vanand, 963-1065, Tashir-Dzoraget, 966-1113, Parisos, the mid-10th c.-1044, Siunik, 970-1170, Kilikia (Principality – 1080-1097, Kingdom - 1198-1375)], and also manifested by the early and late medieval principalities (e.g. the Mamikonyans of Taron, Sasun and Taik, the Zakarians, the Arstakh Melikdoms et al.) had been based on the Armenian system of principalities.

⁶ The Kingdom of Cilician Armenia by Sirarpie Der Nersessian. - in: *A History of the Crusades*, vol. II, Philadelphia, 1962, pp. 630-659.

⁷ Eratosthenes: “The Tigris and Euphrates flow from Armenia to the south and enclose Mesopotamia” (*Eratosthenes’ Geography*. Fragments collected and translated, with commentary..., by Duane W. Roller, Princeton and Oxford, 2010, p. 186).

⁸ “Ashkharhatsoyts” [“Geography” or “World Atlas” - the geographic and cartographic description of Great Armenia, Armenia Minor, Armenian (Northern) Mesopotamia, neighbouring and remote countries (Ս.Տ.Երևանյան, Հայաստանը ըստ “Աշխարհացոյց”-ի, Երևան, 1963) on the basis of the ancient and early medieval mapping of the “inhabited (or known) world” – *oikumene*] was edited and continued in the 7th century by famous Armenian geographer, mathematician, the founder of Armenian natural philosophic thought Anania Shirakatsi.

toward the west through Armenia the Great, as it is called, to Armenia Minor¹... it leaves this and Commagene on the right hand; on the left Acilisene and Sophene, belonging to Great Armenia...”². According to Claudius Ptolemy, Great Armenia “is terminated in the north by a part of Colchis, by Iberia, and Albania on the line which we have indicated as running along the Cyrus (Kura) river; on the west by Cappadocia along the accessible part of the Euphrates and the part of Pontus Cappadocia... on the east by a part of the Hyrcanium (Caspian) sea from the mouth of the Cyrus river... and by Media on the line leading to the Caspius mountains... on the south it is terminated by Mesopotamia... then by Assyria... The part of Armenia Minor farthest north is called Orbalisene, below this Aetulane, then Haeretica and below this Orsene and further south after Orsene is Orbisene...”³.

Great Armenia, Armenia Minor and Kilikia included correspondingly the whole territory of the Armenian Highland, adjacent Armenian (Northern) Mesopotamia, as well as the costal zones of the Black, Caspian and Mediterranean Seas.

A research on the Ottoman documents and publications revealed that “the government of Sultan Abdul Hamid II fallaciously substituted for the name Armenia such terms as Kurdistan⁴ or Anatolia”⁵ and Turkish forgers started to use wrongly “Eastern Anatolia”⁶ (instead of *Western Armenia*) in Turkish official documents and pseudo-scientific literature. They falsify even former Ottoman publications and maps in which Armenia had been mentioned⁷. Contrary to such a fraud the truth is that the word stem of the term “Anatolia” is the Greek word ἀνατολή (“east”)⁸ and “Anatolia” relates only to Asia

¹ **Strabo** XI. 12. 3. Cf. “...τῇ μεγάλῃ καλουμένη Ἀρμενία...”, “... ἐν Ἀρμενίᾳ τῇ μεγάλῃ” [Proc., De aedificiis, III. i. 17; v. 1].

² **Strabo**, op.cit.; cf. “... ἐν Ἀρμενίᾳ τῇ Σοφανηγῇ καλουμένη...” (Proc., De aedificiis, III. ii. 2; iii. 1).

³ **Ptol.**, V.7; cf. **Strabo**, XII, 3.29.

⁴ The present-day Kurds sometimes are mistakenly confused with the inhabitants of ancient Korduk (Corduene) (see: **William Smith**, A Smaller Classical Dictionary of Biography, Mythology and Geography, New York, 1883, p. 177). But Korduk was an Armenian region in Korchayk, the 6th Province of Great Armenia (**Մ. Երեմյան**, op. cit., p. 108). As noted by N. Adonts, “immigration of Kurd tribes into Armenia” started only since XVI c., as a result of Selim I’s expansionist policy (**N Adontz**, Towards the Solution of the Armenian Question, (London, 1920), Yerevan, 2007, pp. 51-52).

⁵ **L. Sahakyan**, Turkification of the Toponyms in the Ottoman Empire and the Republic of Turkey, Montreal, 2011, p. 12.

⁶ Continuing genocidal occupation and re-divisions of Western Armenia and Kilikia, the present-day administrative division of the Republic of Turkey had been established by the state-sponsored First Geography Congress, which was held in Ankara in 1941. Thus, the Turkish government continued the implementation of the plan to cover up the Armenian Genocide, at the same time, moving its military divisions to the borders of the Armenian SSR for purposes of aggression. Western Armenia was divided into the so-called “Eastern Anatolia” (with “Upper Euphrates”, “Erzurum-Kars”, “Upper Murat-Van”, “Hakkari” Subregions), “Southeastern Anatolia” (with “Middle Euphrates”, “Tigris” Subregions) Regions, “Eastern Black Sea Subregion”, and Kilikia was divided into “Adana” and “Antalya” Subregions of the “Mediterranean Region” (http://en.wikipedia.org/wiki/Regions_of_Turkey). An example of genocidal “territorial appropriation” propagandized in the Republic of Turkey is the program of “Turkish Geographical Society. Activity Report, 2010”, where a “three years plan” (2010-2013) includes activities “in homeland (Internal and East Anatolian Fieldwork...)”, i.e. occupied Western Armenia is presented falsely as an “homeland” of Turkic nomadic invaders and their descendants - the genocide perpetrators.

⁷ **L. Sahakyan**, op. cit., p. 21-22.

⁸ **H.G. Liddell**, R.Scott. Greek-English Lexicon, Oxford, 1966, p. 123. Byzantine imperial *theme* system in Asia Minor had been formed since the middle of the 7th century to protect the Empire from the attacks of the expanding Arab khalifate (The Cambridge Medieval History, vol. IV, The Byzantine Empire, part I, Byzantium and its Neighbours, Cambridge, 1966, pp. 193, 194). The *Anatolikon theme* (θέμα Ἀνατολικῶν) was in central Asia Minor, being settled by the army of the East (Ἀνατολή).

Minor.

G. Ripley and Ch. A. Dana noted: “Asia Minor, a peninsula at the western extremity of Asia... between lat. 36° and 42° N. and lon. 26° and 41° E., and bounded N. W. by the Dardanelles (the Hellespont of the ancients), N. by the sea of Marmora (Propontis), the Bosphorus, and the Black sea (Pontus Euxinus), E. by the Armenian mountains... S. by the Mediterranean, and W. by the Archipelago (the Aegean Sea)...”. With the same correct methodology Great Armenia and Armenia Minor are depicted to the east of Asia Minor on the map entitled “Ancient Asia Minor”¹.

Henry Lynch (1862–1913) also correctly wrote: “I have invited attention to the characteristics which Armenia shares in common with her neighbours in the series of the Asiatic tablelands, Persia on the east and Asia Minor on the west”². An adequate geographic perception is present also in “The Encyclopedia of World History”: “Asia Minor, or Anatolia, is a peninsula stretching westward from the Armenian mountains to the Aegean Sea, with the Black Sea to the north and the Mediterranean to the south ... Armenia is a mountainous region lying between the Black and Caspian Seas” and at the time of King Menua (810–786 BC) the Urartian (Araratian-E.D.) Kingdom included “the entire Armenian Highland area”³.

Thus, according to the historic sources and historiographical and geographical literature, *Anatolia* with all its parts (northern, southern, eastern and western) corresponds to Asia Minor situated to the west of the Armenian Highland⁴.

The Turkish official circles’ anti-Armenian policy of distortion and falsification of the Armenian geographic names is targeted at deleting from the historical memory the indigenous place names of the western part of the Armenian Homeland – Western Armenia and Kilikia which suffered the genocidal devastation. D. M. Lang noted with distress: “It is difficult to convey the horror of events of 1915, as the Ottoman government set into action its design for genocide. In April 1915, the Armenian intellectual and community leaders in Istanbul (Constantinople-E.D.) were rounded up and transported in ships to their doom; among the victims were a number of priests, poets, doctors, and the great composer Komitas”⁵.

Toponymic destruction was also planned by the criminal organizers and perpetrators of the Armenian Genocide. On January 5, 1916, during the genocide Enver Pasha (Deputy Commander-in-Chief) sent a “Decree” to the Turkish military-political authorities with the following misanthropic demand:

“1. It is important to change into Turkish all the names of provinces, regions, villages, mountains and rivers belonging to Armenian, Greek, Bulgarian and other non-Muslim

¹ George Ripley and Charles A. Dana, *The American Cyclopaedia*. Vol. 1, D. Appleton and Company, 1873. Ancient country names and aboriginal peoples of Asia Minor (Hatti, Hittites, Kaska, Kizzuwatna-Cilicia, Troada, Mysia, Bithynia, Aeolis, Ionia, Doris, Lydia, Caria, Lycia, Pisidia, Pamphylia, Phrygia, Lycaonia, Paphlagonia, Galatia, Pontus, Cappadocia) are quite well known from ancient and medieval sources and maps.

² H. F. B. Lynch, *Armenia: Travels and Studies*, vol. I, London, 1901, p. 439.

³ “The Encyclopedia of World History: Ancient, Medieval and Modern”, Sixth edition, Boston, 2001, <http://worldhistory.50webs.com/111.html>; <http://worldhistory.50webs.com/116.html>; <http://worldhistory.50webs.com/118.html>

⁴ Л. Н. Зюграбян, Орография Армянского нагорья, Ереван, 1979, с. 14-15. Է.Լ. Դանիելյան, Հին Հայաստանի պատմության հայեցակարգային հիմնահարցերը պատմագրության մեջ. – ՊԲՀ, N 3, 2003, էջ 30-37:

⁵ D. M. Lang, *op. cit.*, 288.

peoples. Making use swiftly of this favourable moment, we beseech your help in carrying out this order.

2. Cooperating with military commanders and administrative personnel within the boundaries of your jurisdiction, respective lists of name changes should be formed of provinces, regions, villages, etc. and be forwarded to military headquarters as soon as possible...

3. It is imperative that the new names reflect the history of our hard-working, exemplary and praiseworthy military... It should be borne in mind that any sudden change of a conventional name into an inconvenient or improper one may bring about the continuation of using the old name by the population. Therefore, new names should be chosen taking all this into consideration...”¹.

Clive Foss notes that the Turkish government “has been systematically changing the names of villages to make them more Turkish. Any name which does not have a meaning in Turkish, or does not sound Turkish, whatever its origin, is replaced by a banal name assigned by a bureau in Ankara, with no respect to local conditions or traditions”².

From the very beginning of their rule the Kemalist leaders and their accomplices in the Republic of Turkey used the former Turkish regimes’ genocidal experience and the methods of falsification of the history of Armenia and toponymical distortions for the criminal denial of the Armenian Genocide. With regard to falsification of the history of Armenia by Esat Uras, Christopher Walker in his book-review unveiling the fallaciousness of Esat’s book, noted: “Uras shows no understanding of the history or even the reality of Armenia”³. Uras denies the Armenian Genocide by falsifying the Armenian history and historical geography⁴.

In some studies (with methodological manipulations) the obliteration and distortion of toponyms in Turkey were erroneously attributed to the so-called “nation-building projects”, instead of unveiling their real criminal background. For example, Asli Gür writes: “If we examine the relationship between the archaeological practices and the nation-building projects in Turkey since the early twentieth century, we see that dominant ideologies of nationalism influenced the way the names and images of archaeological sites and artifacts were appropriated and circulated publicly through icons, images, slogans, and stories...”. Asli Gür describes Atatürk’s sponsored forgery as an act influenced by “dominant ideologies of nationalism”⁵, instead of defining it as a part of genocidal policy, because all the actions of “the Turkish state-building” have been motivated and led by discriminative, violent and illegal actions based on the criminal denial of the Armenian Genocide. The pseudo-scientific rhetoric of the author

¹ See: L. Sahakyan, op. cit., p. 7, 14.

² Clive Foss, “The Turkish View of Armenian History: A Vanishing Nation”. – The Armenian Genocide. History, Politics, Ethics, New York, 1992, p. 268. Examples of many thousands of changed and distorted names are “*Sipkor*” instead of Armenian Surb Grigor (St. Grigor), “*Göz*” instead of Arm. Kes (half), “*Muradie*” instead of Arm. Berkri, “*Murad-su*” instead of Arm. Aratsani, “*Bitlis*” instead of Arm. Baghesh, “*Bingyol*” instead of Arm. Byurakn, “*Sos Hüyük*” instead of Arm. Sosi, “*Aghri-dagh*” instead of Arm. Ararat-Masis and many others.

³ “The Armenians in History and the Armenian question”. By Esat Uras. An English translation of the revised and expanded second edition, pp. xiv, 1048. Ankara, Documentary Publications, 1988. - Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, 1990, N 1, p. 166.

⁴ Esat Uras, op. cit., pp. 123, 155.

⁵ Asli Gür, Political Excavations of the Anatolian Past: Nationalism and Archaeology in Turkey. – Controlling the Past, Owning the Future: The Political Uses of Archaeology in the Middle East, Tuscon, 2010, p. 73.

disguises the fact of the Turkish predatory policy, primarily with regard to the occupied Armenian territories and cultural heritage. Asli Gür had to remember that the heritages of other ethnic groups [Assyrians, Greeks (against whom the crime of genocide was also committed)¹, as well as of those who passed away long ago (in the 2nd-1st millennia BC: Hittites, Lydians, Phrygians and others)] have also been systematically plundered by the orders of Turkish authorities.

World history is fundamentally falsified in “the Turkish History Thesis”. Concerning its absurdity Clive Foss critically writes: “... **This might seem to be manifest nonsense**, especially as it was obvious that Chinese and Indians were not Turks. There was an easy explanation: the Turks arrived, brought civilization, then were absorbed by the local population”. Clive Foss reveals the “essence” and goal of Kemal’s fraud: “Far more important for the future were developments in the Near East, which the migrating Turks entered by a route south of the Caspian. They brought irrigation and drainage to a land of swamps and established the first organized Turkish states and cities in Sumer and Elam. The Sumerians developed the world’s first writing system... using it to express their Turkish language. Archaeology reveals the grandeur of their civilization. From there, around 5000 BC, Turks entered their holy land of Anatolia and a millennium later had established the Turkish Hittite (Eti) civilization; all this confirmed by excavations in Asia Minor. The language of the Hittites was Turkish, not Semitic or Indo-European...”. Unmasking the pan-Turkist background of Kemal’s fraud, Clive Foss, writes: “Atatürk’s accomplishments... owe much to the previous discredited regime, the CUP, the “Young Turks” who ran the country from 1908 until the end of the First World War... They had ideas that find resonance in the Thesis. Their great nationalist ideologue, Ziya Gökalp (1876–1924), wrote an immensely popular poem describing how the five sons of the ancestral Türk Han rode out from Central Asia to establish the Sumerian, Hittite, Chinese, Indian and Scythian civilizations. Schoolbooks in use in these years presented the Turks... as one of the most ancient nations, originators of agriculture, textiles, and metal tools and weapons. Radiating from Central Asia, they founded states and supported the arts and sciences...”. Clive Foss concludes: “The Thesis exercised an influence that has not completely disappeared”².

Even some archaeologists of other countries have followed Turkish pseudo-scientific “interpretations” of history and falsifications of geographical names, feeding grist to the mill of Turkish forgers of history. Such politicized “research” activities resulted, for example, in publication of pseudo-archaeological books entitled “Ancient Turkey: a Traveller’s History” (1989, 1999) by Seton Lloyd³ and “Ancient Turkey” by Antonio

¹ Alfred de Zayas, op. cit., p.25.

² Clive Foss, “When Turks Civilized the World”, p. 13, 16.

³ Seton Lloyd, “Ancient Turkey: a Traveller’s History”. Published by arrangement with British Museum Press, London, 1999. In the British Museum the exhibit of “Room 54” was entitled falsely “Ancient Turkey” (see: E. L. Danielyan, Progressive British Figures’ Appreciation of Armenia’s Civilizational Significance Versus the Falsified “Ancient Turkey” Exhibit in the British Museum, Yerevan, 2013). It has been recently changed into “Anatolia and Urartu 7000-300 BC” (http://www.britishmuseum.org/explore/galleries/middle_east/room_54_anatolia_and_urartu.aspx). But, on the one hand, Anatolia historically corresponds only to Asia Minor, on the other hand, the Armenian Araratian (Ararat-Urartu) Kingdom was in the Armenian Highland, including the whole territory of Armenia (Eastern and Western Armenia), thus it is necessary to exhibit the archaeological materials presented in “Room 54” in two separate galleries under the titles: “Ancient Armenia” and “Ancient Asia Minor” with correct chronological, historical and geographical data and interpretations.

Sagona and Paul E. Zimansky¹. Archaeological materials are politicized by falsified terminology, and the ancient cultural heritage of Western Armenia is lootingly ascribed to non-existent “ancient Turkey”².

In contrast to the falsified concept of “ancient Turkey”, the progressive British³, French and Russian figures in the 17th – 20th cc. associated cultural-spiritual perception of Armenia with the Biblical Paradise and the cradle of mankind and civilization⁴ expressing their inspiration for Armenia⁵ and its spiritual roots in history.

A spiritual concept concerning *Ararat* and *Armenia* was observed in British and French literature (e.g.: “L’Arménie revendique pour elle l’honneur d’avoir été le pays choisi par Dieu pour y créer l’Eden; aux sources de ces quatre fleuves... Noé sortit de l’arche et descendit jusqu’au pied du mont Ararat... L’ Arménie doit être considérée comme le berceau du monde”)⁶. Lord Byron wrote about the Armenians and Armenia: “Whatever may have been their destiny - and it has been bitter - whatever it may be in future, their country must ever be one of the most interesting on the globe; and perhaps their language only requires to be more studied... It is a rich language... If the Scriptures are rightly understood, it was in Armenia that Paradise was placed... It was in Armenia

¹ **A. Sagona, P.Zimansky**, “Ancient Turkey”, London, 2009 <http://trove.nla.gov.au/work/26680286?q&versionId=45135352>. As follows from the contents of the book [1. Introduction, 2. Earliest arrivals: The Paleolithic and Epipaleolithic (1,000,000-9600 BC), 3. A new social order: Pre-Pottery Neolithic (9600-7000 BC), 4. Anatolia transformed: From Pottery Neolithic through Middle Chalcolithic (7000-4000 BC), 5. Metalsmiths and migrants: Late Chalcolithic and the Early Bronze Age (ca. 4000-2000 BC), 6. Foreign merchants and native states: Middle Bronze Age (2000-1650 BC), 7. Anatolia’s empire: Hittite domination and the Late Bronze Age (1650-1200 BC), 8. Legacy of the Hittites: Southern Anatolia in the Iron Age (1200-600 BC), 9. A kingdom of fortresses: Urartu and eastern Anatolia in the Iron Age (1200-600 BC), 10. New cultures in the west: The Aegean coast, Phrygia, and Lydia (1200-550 BC)] the authors crammed the ancient history of Armenia and Asia Minor into a book under a false title with the name of non-existent “ancient Turkey” by distortion of geographic and historic facts and toponyms.

² **A. Sagona**, *The Asvan Sites 3: Keban Rescue Excavations, Eastern Anatolia. The Early Bronze Age*. - British Institute of Archaeology at Ankara, Monograph no. 18, London and Ankara, 1994; **A.Sagona and C.Sagona**, *Archaeology at the North-East Anatolian Frontier. Vol. 1. An Historical Geography and a Survey of the Bayburt Province*, Louvain, 2004; **A.Sagona**, *The Heritage of Eastern Turkey: From the Earliest Settlements to Islam*. New York & Melbourne, 2006, etc. In these publications the terms “*Eastern Turkey*” and “*Eastern Anatolia*” are applied incorrectly with regard to the western part of *the Armenian Highland*, and the ancient and medieval Armenian historic heritage of Western Armenia is falsely presented as “the heritage of Eastern Turkey”; instead of the indigenous Armenian place names, modern Turkish ones are wrongfully used.

³ The British spiritual and cognitive interest towards Armenia was earlier reflected in the Hereford Mappa Mundi (“unique in Britain’s heritage, an outstanding treasure of the medieval world, it records how thirteenth-century scholars interpreted the world in spiritual as well as geographical terms...” (<http://www.herefordcathedral.org/visit-us/mappa-mundi-1>)). The Hereford Mappa Mundi - World map reflects the Biblical perceptions of Armenia: Noah’s Ark in the mountains of Armenia, Armenia Superior (Great), Armenia Minor.

⁴ **Père Dom Augustin Calmet**, George Gordon Byron, M. J. Saint-Martin, Marie-Félicité Brosset, Sergei Glinka, Valery Bryusov, Sergey Gorodetsky, A. H. Sayce, H. Lynch, Arnold J. Toynbee, David M. Lang et al..

⁵ **Movses Khorenatsi’s** “History of Armenia” (from ancient times till 440 AD) and Ashkharhatsoyts” were translated into Latin by Gulielmus & Georgius, Gul. Whistoni brothers (**Mosis Chorenensis** Historiae Armeniacae. Libri III. Praefatio... Accedit ejusdem Scriptoris Epitome Geographiae. Armeniacae ediderunt, Latine verterunt, notisque illustrarunt Gulielmus & Georgius, Gul. Whistoni filii, Londini, 1736).

⁶ Dictionnaire historique, archéologique, philologique, géographique et littéral de la Bible par le Rev. Père Dom Augustin Calmet (1672-1757), quatrième édition..., publiée par M. l’abbé Migne, tome premier, Paris, 1846, p. 590, **H. C. Rawlinson**, A commentary on the cuneiform inscriptions of Babylonia and Assyria, London, 1850, pp. 40, 70, **J. Oppert**, Expédition scientifique en Mésopotamie, Paris, 1863, t. I, pp. 18, 354; H. Layard, Discoveries in the ruins of Ninveh and Babylon, London, 1853, p. 403, see: **Ա. Դումպիլյան**, Հին Հայաստանի մասին հիերոգլիֆ և սեպագիր արձանագրությունների վկայությունները XIX դ. ֆրանսիացի արևելագետների լուսաբանմամբ. - Հայոց պատմության հարցեր, 10, Ե., 2009, էջ 3-13.

that the flood first abated, and the dove alighted”¹.

British Assyriologist and linguist A.H. Sayce used the names of Armenia, Ararat, Van, Vannic Kingdom and Kings with great accuracy. He wrote: “It is now more than half a century ago that the existence of inscriptions written in the Cuneiform character, and found in different parts of Armenia, first became known. The French Professor, Saint-Martin, in 1823, gave an account in the *Journal Asiatique* of the antiquities of Van, and drew attention to the fact that the Armenian historian, Moses [Movses] of Khorene, had described them in such detail as to make it probable he had seen them with his own eyes”².

Unlike A.Sayce who defined the period of the Kingdom of Van as “the forgotten early history of Armenia”, S.Lloyd entitled his book’s Chapter 10: “Urartu: a Long-Forgotten Nation” S.Lloyd wrote: “In addition to all the Anatolian provinces north or east of the upper Tigris and Euphrates³, it occupied large parts of what are now Soviet Armenia⁴ and Iranian Azerbaijan”⁵. He baselessly considered the name “Urartu”, as if “wrongly spelt as Ararat”⁶. S.Lloyd used many Armenian geographic names of Western Armenia - Mt.Sipan, Mt.Nemrut, Eriza, Eraskh/Arax, Aratsani, Archesh, Manazkert in distorted Turkish forms: Süpan, Nemrut Dag, Erzincan, the Aras, the Murat Su, Ercis, Malazgirt, etc. S. Lloyd also applied wrongly the term “Anatolia” to western part of the territory of Armenia⁷, writing: “... this highland of eastern Turkey” or “eastern Anatolia”⁸. Another example of the reflection of the Turkish expansionist falsified “geographical nomenclature” is A.Khurt’s book, where the western part of the Armenian Highland is

¹ Lord Byron’s Armenian Exercises and Poetry. Venice: in the Island of St. Lazzaro, 1870, p. 8, 10-12.

² Archibald Henry Sayce, The Cuneiform Inscriptions of Van, deciphered and translated - The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland (JRAS), New Series, Vol. 14, No.4, Oct. London, 1882, p. 377. Despite Western Armenia being occupied by the Ottoman Empire in the 19th century, Sayce mentioned Armenia with steadiness in relation to the discovery of cuneiform inscriptions in Western and Eastern Armenia. He noted in particular: “Sir A.H.Layard had already visited Armenia in 1850, at the time when he was excavating in Assyria, and had there made copies of the inscriptions in Van and its immediate neighbourhood... Inscriptions in the Vannic character now began to be noticed to the north and east of Armenia” (Ibid., p. 385). Later Sayce again mentioned Armenia and Ararat in connection with Van and the cuneiforms discovered there: “Inscription of Menuas, King of Ararat, in the Vannic language...”. In another his work published in 1888 (Records of the Past, Being English Translations of the Ancient Monuments of Egypt and Western Asia) he mentioned “... Kings who ruled on the shores of Lake Van in Armenia, from the ninth to the seventh centuries before our era”. Sayce used correct toponyms, adequate to Armenia’s historic heritage. While mentioning the sites in Armenia, where inscriptions had been found, he noted:: “It is to the period of Shalmaneser II... that we must refer the date of the introduction of the cuneiform syllabary into Armenia” (A.Sayce, The Cuneiform Inscriptions of Van, p. 388, 389, 394, 402, 405).

³ This territories correspond to Western Armenia.

⁴ This mention is from the previous publication (1989) of the book by S.Lloyd; this part was not edited in the publication of 1999.

⁵ Seton Lloyd, op. cit., p. 96.

⁶ It is an incorrect opinion, because “Urartu” is an Assyrian form of the original Armenian name *Ararat*.

⁷ Seton Lloyd mentioned only *Soviet Armenia*, which included a part of Eastern Armenia.

⁸ Ibid., pp. 94, 98, 109. An example of geographically incorrect presentation of archaeological data is the following interpretation. The territory characterized by the term “Golden Triangle” (the 11th-7th millennia BC) is denoted in Northern Syria, “southeast of Anatolia” and western Zagros (E. Asouti, Beyond the Pre-Pottery Neolithic B interaction sphere. - Journal of World Prehistory, 2006, p. 97). But the expression “southeast of Anatolia” is incorrectly used instead of *the South-West* of the Armenian Highland and the adjacent territory of Armenian (Northern) Mesopotamia, where archaeological monuments of the earliest civilizational significance were discovered (K. Schmidt, Sie bauten die ersten Tempel, München, 2006). In the Neolithic period obsidian was exported from Armenia to Mesopotamia and countries of the Near East (J. Dixon, J. Cann, C. Renfrew, Obsidian and the Origins of Trade. – Scientific America, 1968, N 218, p. 46).

wrongly called “eastern Anatolia”¹. Falsifications are obvious, because “Anatolia” never covered territory out of Asia Minor.

The most overwhelming contradictions in abortive attempts of the Turkish falsifiers and their accomplices to “revise history” in accordance with their maniacal “visions” are determined by the fact that their ancestors Seljuk and Oguz Turkic nomadic tribes² (from the trans-Altai and trans-Aral regions) had violently invaded Armenia, the Byzantine Empire and the adjacent lands from the second half of the 60s of the 11th c., and the Ottomans – from the late 13th c.³, thus they had no association with the ancient and medieval history or original toponymy of Armenia, Asia Minor, the territories on the left bank of the Kura⁴ and so on. Since the beginning of their invasions till the present time, devastations, plunder and annihilation of Armenian historical relics have been carried out on the lands occupied by those nomads and their savage descendants⁵.

After the Artsakh Liberation War the defeated Azerbaijani aggressors and their henchmen cling to falsifications using them for the resumption of war propaganda⁶. Anti-

¹ **A. Khurt**. The Ancient Near East. London and New York, 1998, vol II, p. 547–562.

² Alan Palmer noted: “Originally the Turks were nomadic horsemen from Central Asia...” (**A. Palmer**, The Decline and Fall of the Ottoman Empire, New York, 1994, p. 2).

³ Their “eponym, ‘Osmān, was the son of a certain Ertoghrol who had led into Anatolia (Asia Minor - E.D.) a nameless band of Turkish refugees: an insignificant fragment of the human wreckage...” (**Arnold J. Toynbee**, A Study of History, vol. II, London, New York, Toronto, 1955, p. 151). Some expressions from this extract were wrongly changed by D.C. Somervell, so the meaning of this passage unjustifiably underwent a change in the abridged version of the book (“...of one Ertoghrol the leader of a nameless band of refugees ...”) (**D. C. Somervell**, A Study of History by Arnold J. Toynbee, Abridgement of Volumes I-VI, New York, Oxford, 1987, p. 113).

⁴ The boundary between Great Armenia and proper Aluank (in Armenian sources) (“Albania” in antique sources) was along the Kura (**Strabo**, XII, 3.29). Paytakaran (the eleventh of the 15 provinces of Great Armenia, see: **Մ. Երեմյան**, նշվ. աշխ., էջ 109) was to the south of the Eraskh (Arax) river and from its confluence with the Kura, bordered on the south-east by the Caspian Sea and on the south by Atropatene.

⁵ The American journalist R. D. Kaplan witnessed the destruction of the Armenian civilization in Western Armenia, where he traveled, reaching Trapezunt. He wrote that except for an occasional ruin “every trace of Armenian civilization has been erased...” (**R. Kaplan**, Eastward to Tartary, New York, 2000, p.318). At the dawn of the 21st century, after innumerable assaults of the previous decades, the surviving clusters of many thousand Armenian cross-stones (khachkars) in the Armenian Cemetery of Old Jugha (modern Julfa) (in the ancient Armenian *gavar* Goghtan to the south-east of the Nakhijevan *gavar*) were destroyed, by the sanctions of the criminal Azerbaijani authorities (see: Julfa. The Annihilation of the Armenian Cemetery by Nakhijevan’s Azerbaijani Authorities, Beirut, 2006). New evidences of the programmed annihilation of the Armenian cultural heritage (by the sanctions of the criminal Turkish authorities) in Western Armenia are the turning of Surb Arakelots (Holy Apostles) Armenian Church into a mosque (<http://news.am/eng/news/136463.html#>), the destruction of the old Armenian houses in Mush (in Taron gavar) in 2013 (<http://armenpress.am/eng/news/724842/>) et al.

⁶ Anti-Armenian harangues by I. Aliiev, the president of the Republic of Azerbaijan, are a manifestation of the state-sanctioned official policies intended to counterfeit history. At the annual general meeting of the NAS of Azerbaijan (26/04/2011) he ordered his “academician-historians” to increase the number of “solid scientific works that Nagorno Karabakh is an ancient and indigenous Azerbaijani land” (<http://news.mail.ru/inworld/azerbaijan/politics/5792292/>). Criticizing falsification mania that Azerbaijan’s president is possessed with, V. Zakharov wrote: “In the heat of the moment, Ilham Aliiev resorts to anti-historical statements... for him, a graduate of Moscow State Institute of International Relations, it is a shame not to know history... The Azerbaijani leader on November 20, 2009 cynically declared: “... Irevan khanate, Zangezur makhal are Azerbaijani lands... The Armenian state was created on Azerbaijani soil. Now they want to create the second one. It defies all logic, the Azerbaijani people, the Azerbaijani state will never agree with it”. Condemning anti-historic fever of I. Aliiev, V. Zakharov noted: “It is a shame to read this historical nonsense... The underlying meaning is evident in this speech: Aliiev tries to substantiate the Azerbaijani side’s claims not only to Karabakh, but also to the territory of the Republic of Armenia” (“Нагорно-Карабахской Республике 20 лет”, ред., проф.

Armenian hostility and aggressive practice are characteristic to Azerbaijani “history” inventors fabricating a forged “history” in complete disregard of historical sources¹, at the same time falsifying history of Armenia, Russia, Iran and other countries².

Completely falsified Azerbaijani school “history” textbooks are full of hostile aggressiveness and hatred against Armenia, as evidenced in one of such obscurantist “productions”: “Modern Armenia emerged on the territory of ancient Western Azerbaijan”³. But the fact is that only since the middle of 1918 the name “Azerbaijan”⁴ has been illegally and falsely applied to a territory (eastward from the Kura to the Caspian Sea shore) out of Iranian Azerbaijan. Thus, all the delirious stuff that the present-day Azerbaijani pseudo-historians fabricate about the so-called “Western” or “Northern Azerbaijan” is a complete gibberish⁵.

Thus, Turkish falsification of the Armenian history, demolition and appropriation

B.A.Захаров. М., 2011, с. 4, 53-58).

¹ Azerbaijani aggressive leadership and pseudo-historians, following their Turkish “brethren”, also distort the history and geography of Armenia, fabricating the term “Western Azerbaijan”, as is seen, for example, from the antiscientific book “Monuments of Western Azerbaijan” published in Baku (A. Alakbarli. Les Monuments d’Azerbaïdjan d’Ouest, Baku, 2007) with a fabricated “*The map of western Azerbaijan (actually the “Republic of Armenia”) the homeland of the ancient Oghuz Turks*”. This bellicose ignorance is a complete falsification of the Armenian history. As noted R.Galichyan, “the editors of this megalomaniac fantasy are Azerbaijani academicians... who, contrary to their academic calling have carried deceit and fabrication to the extreme” (**R. Galichian**, op. cit., p. 12).

² Azerbaijani fakers try to ascribe to artificial “Azerbaijan” the history of neighbouring countries, particularly, stealing the history of Armenia. In this sphere very active is the head of the president I. Aliiev’s administration R. Mekhtiev. Paying attention to the absurdity of his notorious article “Goris-2010 the season of the theatre of the absurd” (it was republished from the newspaper «Бакинский рабочий» in: «От Майендорфа до Астаны: принципиальные аспекты армяно-азербайджанского нагорно-карабахского конфликта», М., 2010) V. Zakharov noted: “Such literature is not read in any respectable western academic centre. The Baku publication samples handed to participants of any forum, remain in hotel rooms or turn to be in dustbins” (“Нагорно-Карабахской Республике 20 лет”, с. 130-150.). The criticism of Mekhtiev’s absurd concoction see: Э.Л.Даниелян, Историческая справедливость против воинствующего мракобесия. – “21-й век”, N 3, 2011, с. 90-110 et al.

³ **Алиев В., Ю.Юсифов, И.Бабаев** и др., История Азербайджана. Учебник для 6-го класса. Баку: Тахсил, 2002, с. 4. Azerbaijani text-books’ fabrications are criticized sharply by Russian historians (**Д.Я. Бондаренко, А.И. Вдовин, А.Д. Жуков** и др., “Освещение общей истории России и народов постсоветских стран в школьных учебниках истории новых независимых государств”, М., 2009, с. 5-6, 17, 24-26, 59, 69-70, 242, 244 et al.).

⁴ Artificial “Azerbaijan” had a heterogeneous population a part of which consisted of alien Turkic speaking Muslims. They were mentioned as “Caucasian” or “Transcaucasian Tatars” in the statistical materials (the late 19th c. – early 20th c.) of the former Russian Empire (see: **G. Stepanyan**, Armenians of Baku province in the second half of the 19th century (historical-demographic study, Yerevan, 2013, p. 14). In the 1920s the Turkic-speaking part of the Azerbaijan SSR’s population was called “Turks” in official materials of the population census of the USSR (see: Большая советская энциклопедия, т. I. М., 1926, с. 641). Only since the end of the 1930s appeared the term “Azerbaijanis” in the Azerbaijan SSR, according to the population census of the USSR (Большая советская энциклопедия, т.I, изд. 2, Москва, 1949, с.440), and a fabrication of “history” was intensified.

⁵ Azerbaijani pseudo-historians falsify the history and geography of Armenia with unbridled ignorance, distorting the Armenian name of Erebuni-Erevan and many other geographic names, and fabricate “history” for non-existent in ancient, medieval and modern times and artificially shaped “Azerbaijan”. For example, in her pseudo-scientific book F. Mamedova distorts history and geography, artificially narrowing the territory of Armenia and the Armenian Highland, thus applying falsely the term “Albania” to the territory of Eastern Armenia, etc. Such manipulations with geographic names demonstrate her complete ignorance in history and historical geography. She falsifies the geographic position of Armenia, writing: “Armenia is on the territory of Asia Minor”, “...Armenian principalities on the territory of Eastern Anatolia” (Ф. Мамедова, “Кавказская Албания и албаны”, Баку, 2005, с. 15, 118, 195-196, 646). F.Mamedova’s book is a total mess, where history and geography are completely falsified.

of the historical relics have gone in parallel with erasing Armenian place names, as an indication of the genocidal policy. The uprooting millennia-old original toponyms of Western Armenia and Kilikia has been carried out with the purpose to redraw western Armenian lands' political-demographic mapping and to cover up the Armenian Genocide. The Turkish occupants are horrified of the Armenian place names of Western Armenia and Kilikia, which are the reminders of genocide and living evidence for reparations¹. The governments of Turkey and Azerbaijan spend enormous financial resources for falsifications of the history and historic geography of Armenia. It shows the supreme power of authentic reality of the Armenian history, toponymy and the historic memory as overwhelming resources of national security.

The historical and geographical terminology of the Armenian Highland, constituting the essential system of the Armenian place names, belongs to the pivotal layer of the Armenian ethnolinguistic mentality. Toponyms represent the Armenian natural historic environment and cultural heritage's significance, possessing fundamental importance. The guarantors of the Armenian toponyms' protection are the Republic of Armenia and the Artsakh Republic (the NKR).

Է. Դանիելյան

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԹՈՒՐԻՔ-ԱԴՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ԿԵՂԾԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ ՑԵՂԱՍՊԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄ

1. Հայաստանի ավելի քան տասնազարամյա պատմամշակութային ռեսուրսները, որպես ճանաչողական գործոններ, կարևոր նշանակություն ունեն ազգային անվտանգության համակարգում: Հայկական տեղանունները խորհրդանշում են Հայկական լեռնաշխարհում հայ ազգի տեղաբնիկությունը և մշակութակերտ գործունեությունը՝ էթնո-հոգևոր և քաղաքակրթական արմատներով Հայոց պետականության հիմնասյունը, վկայված հնագիտական և ճարտարապետական հուշարձաններով, ժայռապատկերներով, ինչպես նաև պատմահամեմատական ու լեզվաժամանակագրական մեթոդներով կատարվող լեզվաբանական հետազոտություններով վերհանվող արդյունքներով:
2. Հայկական էթնո-աշխարհագրական անվանումների ամբողջական

¹ The Armenian demand for the restoration of historical justice and the return of native lands - Western Armenia and Kilikia (occupied by Turkey) is in the basis of the Armenian Genocide reparations and restitutions (Harut Sassounian, What's next on Armenian Genocide? Beyond recognition, towards restitution. – The Armenian Reporter, May 28, 2013 <http://www.reporter.am/go/article/2013-05-28-what-s-next-on-armenian-genocide-beyond-recognition-towards-restitution>. See also Henry Theriault: The Reparations Movement and Meaningful Resolution of the Armenian Genocide. - The Armenian Weekly, April 2010 Magazine, pp. 27-30 (http://www.armenianweekly.com/wp-content/files/Armenian_Weekly_April_2010.pdf), A. de Zayas noted: "The Turkish State remains liable for the crimes committed by the Ottoman Empire... the obligation of the genocidal State to make reparation, does not lapse with time" (A.de Zayas, op. cit., pp. 12, 41), cf. Վ. Մարգարյան, Հայերի դեմ իրագործված ցեղասպանության համար Թուրքիայի Հանրապետության միջազգային իրավական պատասխանատվության հիմքերը, եղանակները, ձևերը և տեսակները. - «Նորավանք» ԳԿՀ Տեղեկագիր N 1, Երևան, 2006, էջ 76-86: Ա.Մարտիրոսյան, Հայոց ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարման հիմնախնդիրը: Իրավաքաղաքական հիմնավորումների ուրվագիծ. - «Վեմ» համահայկական հանդես, Երևան, 2012, N 2, էջ 10-34].

համակարգը բնութագրում է Հայաստանի (Արևմտյան և Արևելյան Հայաստան)՝ հայ ժողովրդի Հայրենիքի բնապատմական միջավայրը և սոցիալ-քաղաքական պատմությունը: Հին և միջին դարերում Հայաստան-Արմենիան և Հայոց պետականությունը լի դեմս թագավորությունների և իշխանությունների (նախարարական) համակարգի՝ վկայվել են պատմական սկզբնաղբյուրներում Արատտա, Արմանում, Հայասա, Նաիրի, Արարատ (Ուրարտու)–Բիայնա (Վան), Արմինա, Մեծ Հայք և Փոքր Հայք, Կիլիկյան Հայաստան և այլ անուններով:

3. XVI–XVII դդ. թուրք-պարսկական պատերազմներից ու Հայաստանի բաժանումներից հետո Օսմանյան կայսրությունը կատարում էր Արևմտյան Հայաստանի [Մեծ Հայքի արևմտյան մաս, Փոքր Հայք և Հայոց (Հյուսիսային) Միջագետք] և Կիլիկիայի տեղանունների աղճատումներ և փոփոխություններ, որպես պանթուրքիզմի վայրենի գաղափարախոսության վրա հիմնված զավթողական քաղաքականության դրսևորում: Ժամանակի ընթացքում այն վերածվեց ցեղասպանության ծրագրի ընդդեմ բնիկ հայ բնակչության, դրսևորվելով նաև հայկական տեղանունների այլակերպման և ոչնչացման, XIX դ. վերջին տասնամյակներից Հայաստան անվան օգտագործման արգելման ու Արևմտյան Հայաստանում հայերի ջարդերի միջոցով: Օսմանյան կայսրության, երիտթուրքերի և քեմալականների հակահայկական զավթողական քաղաքականության արդյունքն էր Հայոց ցեղասպանությունը (1915– 1923 թթ.): Հայաստանի պատմության ու տեղանունների կեղծարարությունները ԱԽՍՀ–ում և Ետխորհրդային Ադրբեջանի Հանրապետությունում ահռելի չափերի հասան: Արցախյան ազատագրական պատերազմում կրած պարտությունից հետո ագրեսիվ Ադրբեջանը դրանք օգտագործում է Հայաստանի Հանրապետության և Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության (ԼՂՀ–Արցախ) դեմ ռազմաժողով քարոզչության նպատակով:
4. Թուրքական ներկայիս իշխանությունները, շարունակելով զավթողական քաղաքականությունը, հայկական աշխարհագրական անունների ոչնչացման ծրագիրը ծառայեցնում են ցեղասպանության ժխտմանը: Նրանց են հետևում նաև ադրբեջանական կեղծարարները:
5. Աղբյուրների հաղորդումները վկայում են Հայոց պատմության և տեղանունների քաղաքակրթական նշանակության մասին, դրանով իսկ բացահայտվում է դրանք կեղծողների ու ոչնչացնողների հանցավորությունը: Ջորջթաունի համալսարանի պրոֆեսոր Քլայվ Ֆոսթը նշում է, որ թուրքական կառավարությունը «պարբերաբար փոփոխում է գյուղերի անվանումները... Ցանկացած անուն, որ չունի թուրքերեն իմաստ, կամ չի հնչում թուրքերենով, անկախ դրա ծագումից, փոխարինվում է՝ Անկարայում գտնվող բյուրոյի կողմից նախատեսված սովորական անունով, առանց հարգանքի տեղական պայմանների կամ ավանդույթների նկատմամբ»:

6. Թուրք կեղծարարները Արևմտյան Հայաստան հասկացության փոխարեն սխալ կերպով օգտագործում են «Արևելյան Անատոլիա» տերմինը, իսկ աղբրեջանական կեղծարարները Արևելյան Հայաստան հասկացության փոխարեն հորինում են «Արևմտյան Ադրբեջան» և սխալ կիրառմամբ՝ «Ալբանիա» տերմինները: Սակայն, ըստ պատմական աղբյուրների և պատմագիտական ու աշխարհագրական գրականության, Անատոլիան իր բոլոր մասերով (հյուսիսային, հարավային, արևելյան և արևմտյան) համապատասխանում է Փոքր Ասիային, որը գտնվում է Հայկական լեռնաշխարհից արևմուտք: Իսկ «Ադրբեջան» հասկացությունը ընդհանրապես գոյություն չի ունեցել ժամանակակից Իրանական Ադրբեջանից (Ադարբազան՝ հին Ատրոպատեն) աշխարհագրական անունից, հայկական միջնադարյան աղբյուրներում՝ Ատրպատական) դուրս: «Ադրբեջան» անվանումը 1918թ. կեսերից կոդոպտվել է Իրանական Ադրբեջանից և տրվել պանթուրքական նպատակներով արհեստականորեն ստեղծված վարչա-քաղաքական միավորին:
7. Անտիկ հունա-հռոմեական աղբյուրներում հիշատակված «Ալբանիա» անվանումը համապատասխանում էր Մեծ Հայքից արևելք գտնվող և հայկական սկզբնաղբյուրներում հիշատակված բուն Աղուանքին՝ Կուրի ձախ ափին: Սահմանը Մեծ Հայքի և բուն Աղուանքի միջև անցնում էր Կուր գետով: Երասխի (Արաքս) և Կուրի ստորին հոսանքներից հարավ գտնվում էր Փայտակարանը՝ Մեծ Հայքի հարավ-արևելյան նահանգը, որից արևելք Կասպից ծովն էր, իսկ հարավում՝ սահմանակից էր Ատրպատականին:
8. Արևմտյան Հայաստանում, Կիլիկիայում և Արևելյան Հայաստանի Նախիջևան, Գողթան, Ուտիք շրջաններում հայկական պատմական հուշարձանների ավերածությունների, թալանի և ոչնչացման հետ մեկտեղ շարունակվում է հայկական տեղանունների աղճատումները և ոչնչացումը: XXI դ. սկզբին ոչնչացվեց հայկական խաչքարերի վերջին (նախորդ տասնամյակներում ոչնչացված տասը հազարից մնացած) խումբը Հին Ջուղայի հայկական գերեզմանատանը (հին հայկական Գողթան գավառում, Նախիջևան գավառից հարավ-արևելք) հանցավոր ադրբեջանական իշխանությունների հրահանգով: Արևմտյան Հայաստանում հայկական մշակութային ժառանգության ծրագրավորված ոչնչացման նոր փաստերից են Կարսի Ս. Առաքելոց եկեղեցու բռնի վերափոխումը մզկիթի, հին հայկական տների ավերումը Մուշում (Տարոն գավառ) 2013 թ. հանցավոր թուրքական իշխանությունների հրահանգով և այլն:
9. Հակահայկական թշնամանքը և ագրեսիվությունը բնորոշ են նաև ադրբեջանական կրթական համակարգին և «պատմագրությանը», որոնք անտեսելով պատմական աղբյուրները, զբաղված են պատմության կեղծարարությամբ: Պատմության կեղծարարության «պետպատվերի» դրսևորումներից են Ադրբեջանի Հանրապետության նախագահ Իլհամ Ալիևի ճառերը: Ադրբեջանի ԳԱԱ

(26/04/2011 թ.) տարեկան ընդհանուր ժողովի ժամանակ «պատմաբան-ակադեմիկոսներին» նա հրահանգեց ավելացնել «պատկառելի գիտական աշխատությունների թիվը այն մասին, որ Լեոնային Ղարաբաղը հին ու նախաբնակ աղբրեջանական հող է»:¹ Նմանապես ամբողջապես կեղծվում են «պատմության» դասագրքերը Ադրբեջանում: Ագրեսիվ Ադրբեջանը Արցախյան պատերազմում կրած պարտությունից հետո կառչում է կեղծարարություններից, դրանք օգտագործելով պատերազմի վերսկանման պրոպագանդայի մեջ: Սակայն նրանց բոլոր կեղծարարությունները ջախջախվում են՝ բախվելով պատմական սկզբնաղբյուրների ամրակուռ փաստագրական նյութերին, որոնք վկայում են, որ հնուց հայերը Հայաստանի (ամբողջ Հայկական լեռնաշխարհը) բնիկ ազգն են:

10. Հայկական տեղանունները կարևոր վկայություն են, ինչպես Հայոց ցեղասպանության հանցագործությունը դատապարտելու, այնպես էլ տարածքային փոխհատուցման՝ հատկապես, Արևմտյան Հայաստանի և Կիլիկիայի վերադարձի՝ Հայոց հայրենի հողերի պահանջատիրության առումով, միջազգային իրավական նորմերին համապատասխան:

Հայկական լեռնաշխարհի պատմաաշխարհագրական տերմինաբանությունը, ներառելով Հայաստանի տեղանունների ամբողջականությունը, պատկանում է հայ ազգային լեզվամտածողության հիմնաշերտին: Հայկական տեղանունների պաշտպանությունը, որպես հայոց ազգային անվտանգության կենսական ոլորտ, ունի էթնո-պաշտպանական նշանակություն, որի ազգապետական երաշխավորներն են Հայաստանի Հանրապետությունը և Արցախի Հանրապետությունը (ԼՂՀ):

¹ Պրոֆ. Վ.Ա.Զախարովը Ադրբեջանում տիրող կեղծարարության հոգեվարքի վերաբերյալ վկայություն է դիտարկում 2009 թ. նոյեմբերի 20-ին Ի.Ալիևի հայտարարությունը, թե. «Բոլորին լավ հայտնի է, որ այժմյան Հայաստանը ստեղծվել է բուն աղբրեջանական հողերի վրա: Իրևանի խանությունը, Զանգեզուրի մախալը՝ աղբրեջանական հողեր են...»: Դատապարտելով Ալիևի հակահայկական ոտնձգությունները, Վ.Զախարովը եզրակացնում է. «Ամոթ է կարդալ այս պատմական անհեթեթությունը... Ալիևը փորձում է հիմնավորել աղբրեջանական կողմի հավակնությունները ոչ միայն Ղարաբաղի, այլ նաև բուն Հայաստանի Հանրապետության տարածքի նկատմամբ»: Միևնույն ժամանակ, նշելով Ադրբեջանի նախագահի աշխատակազմի ղեկավար Ռ. Մելիսի հիմնադրադրական հոգվածի անհեթեթությունները, Զախարովը նշել է. «... Ոչ մի հեղինակավոր արևմտյան գիտական կենտրոնում չեն կարդում նման գրականություն: Ցանկացած ֆորումի մասնակիցներին հանձնված Բաքվի հրատարակությունների նմուշները մնում են հյուրանոցային համարներում, կամ էլ հայտնվում են աղբարկղներում» («Нагорно-Карабахской Республике 20 лет», ред. проф. В.А.Захаров. М., 2011, с. 4, 53-58, 130-150):

ТУРЕЦКО-АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ ФАЛЬСИФИКАЦИЯ АРМЯНСКИХ ТОПОНИМОВ КАК ПРОЯВЛЕНИЕ ПОЛИТИКИ ГЕНОЦИДА

1. Более чем десяти тысячелетние исторические ресурсы Армении имеют важное значение в системе национальной безопасности, как познавательные факторы. Их существенную часть составляют армянские топонимы, символизирующие исконность и культурно-созидательную деятельность коренного армянского народа на Армянском нагорье, являющуюся стержнем истории Армянской государственности, с ее этно-духовными и цивилизационными корнями, засвидетельствованными археологическими памятниками и результатами лингвистических исследований сравнительно-историческим и глоттохронологическим методами.
 2. Целостная система армянских этно-географических названий характеризует естественно-историческую среду и социально-политическую историю Армении (Западной и Восточной Армении) – родины армянского народа. В древности и средневековье Армения и Армянская государственность (в качестве царств и системы княжеств) засвидетельствованы в исторических источниках под названиями Аратта, Арманум, Хайаса, Наири, Арарат (Урарту) – Биайна (Ван), Армина, Великая Армения и Малая Армения, Киликийская Армения и др.
- После турецко-персидских войн и разделов Армении (XVI–XVII вв.) Османская империя совершала искажения топонимов Западной Армении (западная часть Великой Армении, Малая Армения и Армянская (Северная) Месопотамия) и Киликии, как проявление захватнической политики, основанной на дикой идеологии пантуркизма, которая со временем приняла характер программы геноцида против коренного армянского населения, проявляясь и в дальнейшем насильственном изменении и уничтожении армянских топонимов, запрете (с последних десятилетий XIX в.) использования названия Армения и резней армян в Западной Армении. Результатом антиармянской экспансионистской политики Османской империи, младотурок и кемалистов стал Геноцид армян (1915 – 1923 гг.).
3. Фальсификация истории Армении и топонимов достигла огромных масштабов в Аз.ССР и в постсоветской Республике Азербайджан. После поражения в Арцахской освободительной войне агрессивный Азербайджан использует эти фальсификации в милитаристской пропаганде против Республики Армения и Нагорно-Карабахской Республики (НКР – Республика Арцах).
 4. В настоящее время турецкие власти, продолжая экспансионистскую политику, реализуют программу уничтожения западноармянских

- топонимов с целью отрицания Геноцида армян.
5. Сообщения источников свидетельствуют о цивилизационном значении истории Армении и ее топонимов, и это еще наглядно выявляет преступность тех, кто искажает и уничтожает их наряду с историческими памятниками. Профессор Джорджтаунского университета Клайв Фосс отмечает, что турецкое правительство “систематически изменяет названия сел... Любое название, которое не имеет турецкого значения или не звучит по-турецки, независимо от его происхождения, заменяется банальным названием, предписанным со стороны бюро в Анкаре, без уважения к местным условиям или традициям”.
 6. Турецкие фальсификаторы вместо понятия Западная Армения, фальсифицируя, используют термин “Восточная Анатолия”, а азербайджанские фальсификаторы вместо понятия Восточная Армения фабрикуют “Западный Азербайджан” или неверно применяют термин “Албания”. Однако, согласно данным исторических источников и историографической и географической литературы, Анатолия со всеми своими частями (северная, южная, восточная и западная) соответствует Малой Азии, лежащей к западу от Армянского нагорья. Понятия же “Азербайджан” вообще не существовало вне пределов территории современного Иранского Азербайджана (Адарбаган, от древнего географического названия Атропатена – Атрпатакан средневековых армянских источников). Название “Азербайджан” с середины 1918г. было уворовано у Иранского Азербайджана и дано, с пантюркистскими целями искусственно созданной, административно-политической единице.
 7. Упомянутое в античных греко-римских источниках название “Албания” соответствовало упоминаемому в армянских источниках собственно Алуанку, на левобережье Куры, находящемуся к востоку от Великой Армении. Граница между Великой Арменией и собственно Алуанком проходила по р. Куре. К югу от нижних течений р. Ерасх (Аракс) и р. Куры находился Пайтакаран – юго-восточная провинция Великой Армении, окаймленная на востоке Каспийским морем, а на юге граничащая с Атропатеной.
 8. Продолжается уничтожение, грабеж и разрушение армянских исторических памятников, а также топонимов в Западной Армении и некоторых восточных областях Армении (Нахиджеван, Гохтан, Утик). В начале XXI в. была разрушена последняя группа (из десяти тысяч уничтоженных в течение предыдущих десятилетий) армянских хачкаров на армянском кладбище Старой Джуги (в древнем армянском гаваре Гохтан, к юго-востоку от гавара Нахиджеван) с преступной санкции азербайджанских властей. Новыми фактами запрограммированного уничтожения армянского культурного наследия в Западной Армении преступными турецкими властями являются превращение церкви Св. Апостолов (Карс) в

мечеть, разрушение старых армянских домов в Муше (в гаваре Тарон,) в 2013 г. и т.д.

9. Антиармянская вражда и агрессивность характерны также для азербайджанской системы образования и “историографии”, которые пренебрегая историческими источниками заняты фальсификацией истории. Проявлением «госзаказа» на фальсификацию истории являются речи Президента Республики Азербайджан Ильхама Алиева. На ежегодном общем собрании Национальной Академии Наук Азербайджана (26/04/2011) он дал директиву “академикам-историкам” увеличить число “солидных научных произведений о том, что Нагорный Карабах является древней и исконной азербайджанской землей”¹. Таким же образом ведется обучение учеников на основе полностью сфальсифицированных учебников «истории» в Азербайджане. Агрессивный Азербайджан после поражения в Арцахской освободительной войне цепляется за фальсификации, используя их в пропаганде возобновления войны. Однако, все их домыслы сокрушаются прочными фактологическими материалами исторических источников, которые свидетельствуют о том, что с древнейших времен армяне являются коренным народом Армении (всего Армянского нагорья).
10. Армянские топонимы являются важными свидетельствами, как для осуждения преступления Геноцида армян, так и в связи с репарациями, в особенности, с требованием армян по возвращению отечественных земель Западной Армении и Киликии, в соответствии нормам международного права.

Историко-географическая терминология Армянского нагорья, составляя целостность топонимики Армении, является органической частью армянского этно-языкового мышления. Гарантами защиты армянских топонимов, как жизненно важной сферы национальной безопасности Армении, являются Республика Армения и Республика Арцах (НКР).

¹ Проф. В.А.Захаров, обращая внимание на фальсификационную агонию царящую в Азербайджане, отметил, что 20 ноября 2009 г. И. Алиев сказал: “Всем прекрасно известно, что нынешняя Армения создана на исконных азербайджанских землях. Иреванское ханство, Зангезурский махал – это азербайджанские земли...” Осуждая антиармянские посяательства И.Алиева, В.Захаров заключает: “Стыдно читать эту историческую несурязицу... И.Алиев пытается обосновать претензии азербайджанской стороны уже не только на Карабах, но и на территорию самой Республики Армения”. Вместе с тем, отмечая всю абсурдность пресловутой статьи главы администрации президента Азербайджана Р.Мехтиева, В.Захаров отмечает: «... Ни в одном уважаемом западном академическом центре не читают подобную литературу. Врученные участникам любого форума образцы бакинских изданий, оседают в гостиничных номерах или оказываются в мусорных ящиках». (“Нагорно-Карабахской Республике 20 лет”, ред. проф. В.А.Захаров. М., 2011, с. 4, 53-58, 130-150).

ЭДИК МИНАСЯН

ФАЛЬСИФИКАЦИЯ ИСТОРИИ АРЦАХСКОГО ДВИЖЕНИЯ И НАГОРНО-КАРАБАХСКОЙ РЕСПУБЛИКИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ УЧЕБНИКАХ

После провозглашения независимости Республики Азербайджан, по прямой указке алиевского режима, азербайджанская историография оказалась полностью на позициях мифотворчества.

Азербайджанские и зарубежные специалисты, оплачиваемые правящим режимом, сочиняют новейшую историю Азербайджана интерпретируя как имеющиеся факты, так и придумывая, и фабрикуя новые мифы, которые благодаря пособничеству информационного сообщества в определенный период времени приобретают статус исторических фактов¹.

Процессы фальсификации исторических фактов, мифологизации роли Азербайджана в мировой истории, искажения истории Республики Армения и Нагорно-Карабахской Республики, включают в себя и поле антиармянской информационной войны Азербайджана. Следует отметить, что эти процессы в школьных учебниках имеют тенденцию расширять информационную войну, закладывая в делях школьного возраста ложные историко-культурные представления. Цель всего этого:

а) создать образ врага-армянина, не гнушась при этом недопустимыми приемами: на страницах учебника многократно повторяется выражение “армяне-фашисты”; б) представить легенду об автохтонном происхождении азербайджанцев в регионе как неоспоримый факт. Обосновать принадлежность территорий Армении, включая и Арцах, к современной Азербайджанской Республике; в) объяснить поражения, военные неудачи азербайджанцев в Карабахской войне не в развязанной со стороны Азербайджана войне, беззакониях и насильственном переселении, массовых убийствах, грабежах и хищениях, а в помощи, оказанной армянскому населению Россией.

Страницы школьных учебников посвящены восхвалению побежденной азербайджанской армии, прославлению “подвигов” отдельных без-

¹ А. Атанесян, Вокруг вопроса современных азербайджанских фальсификаций армянской истории, см. “История и культура против лжи и посягательств”, Тезисы республиканской научной конференции, Ереван 2011, с. 15, 16.

вестных воинов, и здесь же помещены полные списки награжденных, отличившихся своим героизмом¹.

В учебниках “азербайджанскими” провозглашаются все иранские, армянские и другие государственные образования, находящиеся в Закавказье и прилегающих к нему областях, а также история и культура живущих на этом пространстве народов². Присвоенное республике название Азербайджан происходит от названия иранской области Атрпатакан, простирающейся к югу от Аракса, не имеющей никакого отношения к нынешнему Азербайджану. Азербайджанскими называются даже армянские области Утик, Арцах и Сюник, как и памятники культурного наследия народов Восточного Закавказья – лезгин, талышей, аваров, татар, персов и других.

В школьных (в частности, для 11-х классов) и вузовских учебниках, изданных в 2009 и 2010 гг., отдельной главой представлена тема “Азербайджанская ССР во второй половине 1980-х и начале 1990-х годов”, первой подтемой которой является “Перестройка и Азербайджан”³. Критикуя горбачевскую политику перестройки, авторы учебника подчеркивают, что отсутствие соответствующих условий не дало ожидаемых результатов. В Азербайджане не приняли противоречивую, непоследовательную политику центра. Перестройка, демократия, гласность и другие выражения являлись новыми политическими понятиями. Отмечается, что гласность и перестройка ускорили крушение империи.

Отдельный подраздел озаглавлен “Начало армянского сепаратизма и терроризма”⁴. Здесь подчеркивается, что Москва разными способами старалась предотвратить распад империи. Она пыталась отвлечь внимание населения от более насущных вопросов. Таким средством являлось “разжигание ненависти по отношению к тюркским народам, создание мусульманско-христианского противостояния”. Приводятся слова Г. Алиева, который отмечал, что “Горбачев особо отличался ненавистью к мусульманам, тюркскому миру”. С целью ослабления тюркского мира и мощи Азербайджана, пишут авторы учебника, руководство советской империи создало новый очаг конфликта в “Нагорно-Карабахской автономной области”. Оставим вышесказанное на совести авторов, но из этого, кроме прочего, следует, что азербайджанский агитпроп сейчас тиражирует очередной пустой миф об извечной неприязни армян к тюркам. Хотя на протяжении веков, с момента проникновения тюркских племен в Переднюю Азию, у армян с ними было не больше проблем, чем у остальных

¹ “История Азербайджана”, учебник для 11-ого класса общеобразовательной школы, под общей редакцией заслуженного деятеля науки, заслуженного учителя, доктора исторических наук, профессора Исага Мамедова и заслуженного деятеля науки, заслуженного учителя, доктора исторических наук, профессора Сейфеддина Гандилова, Баку, 2009, с. 170, 181, 190, 191, 192.

² А. Мелконян, “Методологическая основа турецко-азербайджанской фальсификации истории”, в кн.: “Против фальсификаторов...” Ереван, 2000 г., с. 13.

³ Мамедов и другие “История Азербайджана”, учебник для 11-ого класса общеобразовательной школы, под общей редакцией заслуженного деятеля науки, профессора И. Мамедова, д.и.н., проф. С. Гандилова, с. 147–155.

⁴ См. там же.

ных народов региона. Свидетельство этого – нормальные дружественные отношения Армении со всеми среднеазиатскими тюркскими республиками.

Продолжая принижать справедливые устремления армян Арцаха и подменяя события, авторы учебников ни слова не говорят о законном требовании армянского народа – “постановлении сессии областного совета Нагорного Карабаха от 20 февраля 1988 г.” о самоопределении, которое власти Азербайджана встретили в штыки. Пытаясь задушить в зародыше начавшееся движение, они применили беспрецедентное насилие в отношении армянского населения, живущего в Арцахе и во многих городах Азербайджана, стали обстреливать из орудий приграничные населенные пункты Армении. Обходя молчанием все эти события, авторы учебника, продолжают фальсифицировать исторические факты. В разделе “Завершение процесса изгнания азербайджанцев из Армении”, поставив с ног на голову исторические факты, они сообщают, что армянские вооруженные формирования, якобы применяя по отношению к азербайджанцам насилие, изгнали их с родной земли.

Забыв представить Сумгаитское преступление, авторы учебника приводят сфальсифицированный факт, что будто 24 февраля 1988 г. армяне, живущие в Аскеранском районе, открыли огонь по азербайджанцам, убив двоих и ранив 19 человек. Реальность Сумгаитского геноцида авторы учебника считают провокацией, которую якобы организовали армяне 28 февраля. Продолжая фальсифицировать исторические факты, авторы учебника подчеркивают, что армяне достигли желаемого результата, так как сумгаитские события еще более расширили “кровавое” антитюркское движение. Еще раз, перевернув с ног на голову исторические факты, авторы приписывают организованные азербайджанскими вандалами погромы армянам. Извращая исторические факты, они представляют погромы в Сумгаите, Кировабаде и Баку как результат армянских провокаций, в то время как факты дают совершенно иную картину.

Целью осуществленных азербайджанским руководством незаконных насилий в отношении армянского населения в 1988–1990 гг. в Сумгаите, Кировабаде и Баку был целенаправленный террор, стремление заставить армян отказаться от своих законных конституционных требований и изгнание их не только из своих населенных пунктов, но и вообще из Карабаха. В те дни лозунг многих руководителей Азербайджана гласил: “Смерть армянам”. Погромы армянского населения длились не один день, а погромы в Баку, начавшиеся 13 января 1990г. продолжались семь дней подряд.

Накануне распада СССР антиармянская пропаганда в Азербайджане получила новый импульс в контексте решения проблемы статуса НКАО. В 1988–1990 гг. в Сумгаите, Кировабаде и Баку были спровоцированы насильственные действия внутри азербайджанского общества со специально циркулирующей дезинформацией, согласно которой, армяне совершали “насилия” в отношении азербайджанцев, проживающих в Армянской ССР и НКАО. После распада СССР дезинформационная политика Азербайджана

получила еще больший размах, целью которой было: а) объединить общественное мнение в борьбе против “армянских сепаратистов” и “агрессоров”, имеющих “великодержавные” устремления; б) освободить “оккупированные” армянскими вооруженными силами “территории” и насадить в общественном сознании идеи неизбежности скорой победы.

Согласно официальным сообщениям того времени, вследствие Сумгаитского геноцида погибли 32 армянина. При этом в Верховный суд СССР были переданы уголовные дела в отношении лишь трех лиц. Согласно показаниям свидетелей преступления азербайджанцев были выявлены. Казалось, что убийцы-преступники будут публично осуждены, но 30 уголовных дел в отношении 94 обвиняемых оказались в неопределенном состоянии. В Москве было рассмотрено лишь одно дело, и суд приговорил обвиняемого к высшей мере наказания, а судьба остальных дел неизвестна по сей день. Фактически националистические руководящие государственные и партийные деятели Азербайджанской Республики Алиев, Искендеров, Сулейманов, Мамедов, Везиров и многие другие не подверглись судебному преследованию в уголовном порядке. Только из-за национальной принадлежности в Баку было убито более 200 армян, по другим данным от 150 до 300, а согласно другому источнику в дни январских погромов в Баку в числе погибших было более 400 армян. Все армянское население было депортировано. Относительно армянских погромов в Баку не было заведено ни одного уголовного дела. Москва не захотела выявлять организаторов и вдохновителей бойни и погромов. В Азербайджане погромщики были объявлены “национальными героями”. Генеральный прокурор СССР А. Сухарев молча защитил вандализм, совершенный в Баку.

Логическим продолжением отрицания геноцида армян, совершенного в Сумгаите, Кировабаде и Баку, стало обвинение армян в совершении “геноцида азербайджанцев”. Эта точка зрения развивается на основе извращения исторических событий армянских погромов Баку в январе 1990 г. Азербайджанцы, погибшие в результате действий Советской армии в 1990 г. в Баку, представлены жертвами армянских провокаций. И сегодня это является одной из тем антиармянской пропаганды в Азербайджане. События часто представляются оторванными от контекста, упоминание о них начинается лишь с 20 января, при этом обходятся молчанием начавшиеся 13 января погромы и депортация армян, и известный всем факт – вступление в Баку (хотя и с опозданием) Советской армии, как следствие именно этих событий. В упомянутых источниках события представлены как подавление со стороны советских властей азербайджанцев, поднявших голос протеста против насилий, при этом косвенно возлагая часть вины опять же на армян. В тех случаях, когда некоторые факты армянских погромов все-таки упоминаются, они трактуются как провокации, организованные самими армянами, на которые невольно поддавались азербайджанцы. Последнее особенно относится к погромам в Сумгаите и Кировабаде.

События в Ходжалу в 1992 г. представлены как преднамеренная бойня со стороны армянских военных и, следовательно, “геноцид”. Однако, опу-

бликовано интервью первого президента Азербайджана Аяза Муталибова, который признал, что события в Ходжалу нужны были народному фронту Азербайджана для обеспечения прихода к власти Эльчибея и его сторонников¹. Отдельным параграфом, озаглавленным “Геноцид”, представлены события в Ходжалу. Фальсифицируя исторические факты, раздувая численность армянских сил и снижая численность азербайджанских защитников до 150, авторы учебника пишут, что вследствие «геноцида» погибло 613 человек, резюмируя, что эта трагедия – “одно из самых ужасных злодеяний против человечества в XX веке”. В попытках поведать миру о “зверствах армян”, в качестве иллюстраций страданий “жертв Ходжалинской трагедии” были использованы такие фотодокументы как, например, тяжело раненный армянский ребенок, или тела убитых в Косово албанских боевиков, выдаваемые за “жертв армянской агрессии”... Фальсифицируя и извращая события в Ходжалу, они предают забвению события в Сумгаите и Баку.

Фальсификации подобного рода служат не только для создания противовеса информационным потокам о Геноциде армян, но и для утверждения азербайджанцев в качестве «образа жертвы» и создания из армян “образа врага”².

Подменяя геноцидальные действия азербайджанского руководства в отношении армянского населения в Сумгаите, Кировабаде и Баку в 1988–1990 гг. лозунгами в духе пропаганды, азербайджанские фальсификаторы создают новые “места памяти”. Такие как памятник, посвященный геноциду в Ходжалу, Аллея шехидов с могилами павших в карабахской войне, мемориал памяти азербайджанцев, погибших во время вступления в Баку 20 января 1990 года российских войск (так в учебнике, хотя тогда это были советские войска) и др. Указом президента Г. Алиева день 31 марта 1998 г. был объявлен “Днем геноцида” азербайджанцев, в осуществлении которого официально обвинялись армяне. Этим указом была создана база для специальной антиармянской пропаганды³.

Крушение самолета Ил-76, с 78 спасателями на борту, летевшего 11 декабря 1988 г. на помощь пострадавшему от землетрясения населению, а затем гибель югославского самолета, прилетевшего с той же миссией, также представлены в учебнике, как удары армян по целям, которые они будто бы спутали с турецкими самолетами.

Почти полмиллиона армян из Арцаха и других территорий, бывших уже на волос от гибели, были насильственно изгнаны из мест проживания, причем без всякой компенсации, а 150 тыс. азербайджанцев из Респу-

¹ Антиазербайджанская революция прошла под красным знаменем: интервью экс-президента Азербайджана Аяза Муталибова ИА REGNUM. [Электронная версия]. – Режим доступа: <http://geypit.gi/news/583772.html>. См. также интервью Аяза Муталибова чешской журналистке Дане Мазаловой, “НГ” 2.04.92. [Электронная версия]. – Режим доступа: http://ba.bop.sitcity.ru/ltext_0911152412.phtml?p_ident=ltext_0911152412. p 1511010611

² Эдик Минасян, Азербайджанская фальсификация погромов в Сумгаите и Баку, – “История и культура против лжи и посягательств”, Тезисы республиканской научной конференции, Ереван, 2011, с. 24.

³ См. там же, с. 25, 26.

блики Армения переселялись без всяких осложнений на предоставляемом им автотранспорте. Они продавали свои квартиры, получая положенные суммы, иначе говоря, их потери были полностью компенсированы. Фальсифицирующие эти факты, авторы азербайджанских учебников сообщают, что 8 августа 1991 г. при содействии российских солдат было очищено от населения последнее азербайджанское село на территории Армянской ССР. Этим, как они пишут, завершилось «изгнание азербайджанцев с земель их предков» (с каких пор армянские земли стали азербайджанскими, неизвестно). Все это – примитивное искажение фактов и реальных событий.

Создание в январе 1989 г. Комитета особого управления во главе с А. Вольским, подчиненного непосредственно Москве, авторы учебника считают незаконной попыткой вывести НКАО из азербайджанского подчинения, осуждают это решение и выражают удовлетворение тем, что 28 ноября комитет был упразднен¹.

Отдельный подраздел посвящен народному движению, где детально отмечаются события происходившие во время митинга в Баку 19 февраля 1988 г., на котором азербайджанцы требовали нанести решительный удар и задушить любую попытку освободительного движения, которая будет предпринята в НКАО. Пытаясь оправдать важность создания Народного фронта Азербайджана (НФА) и Совета Национальной Обороны (СНО), забывая факт насильственного выселения жителей армянских сел Ханларского района и смежных территорий, авторы учебника приводят ложный факт, согласно которому, 12 января 1989 г. “500 армянских вооруженных бандитов напали на село Гушчу Ханларского района”.

В следующей главе представлены Карабахская война и углубление политического кризиса. В 1991 г., как пишут авторы учебника, Армения, получив большую помощь со стороны военно-политических сил вначале СССР, а затем России, начала широкомасштабные военные действия против Азербайджана. В действительности все было наоборот, и это – историческая правда. Однако, извращая факты, авторы пишут, что 20 ноября 1991 г. у села Каракенд армянскими “террористами” был сбит азербайджанский вертолет, в котором находились высокопоставленные государственные чины, летевшие изучать ситуацию в селе Ходжавенд в Арцахе, подвергшемся нападению армян.

Отдельным подразделом представлен захват Шуши и Лачина. В поражении под Шуши авторы обвиняют “ставленника России” Р. Казиева, который был назначен министром обороны Азербайджана. Согласно авторам учебника, из 1500 бойцов шушинского гарнизона в городе оставалось всего 500 человек. Дезертирство солдат из армии и их массовое увольнение в отпуск накануне нападения врага, – пишут авторы учебника, свидетельствует о преднамеренных действиях Казиева, которые он организовал вместе с российским командованием.

В подразделе “Возвращение Гейдара Алиева к власти в Азербайджане”

¹ См. там же, с. 150.

представить реальное положение дел, разоблачая и привлекая к ответственности лжеисториков на основании существующих норм и законов.

ԷԴԻԿ ՄԻՆԱՍՅԱՆ

ԱՐՑԱԽՅԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ԵՒ ԼՂՀ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԿԵՂԾԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱԴՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ԴԱՍԱԳՐՔԵՐՈՒՄ

(ԱՄՓՈՓՈՒՄ)

ԼՂՀ պատմության կեղծման, պատմամշակութային զանազան իրողությունների հորինման և միջազգային հանրությանը ապատեղեկատվություն մատուցելու Ադրբեջանի ռազմավարական նպատակներն իրականացվում են գիտական կենտրոնների՝ ակադեմիայի, բուհերի, դպրոցների և տարբեր հասարակական կազմակերպությունների միջոցով:

Պատմության կեղծարարությունները Ադրբեջանում առավել լայնորեն սփռվում են դպրոցական դասագրքերի միջոցով: Այն միտված է սեփական ժողովրդի գիտակցության մեջ ավելի լայնորեն արմատավորելու դաժնաբանության հակամարտության վերաբերյալ պաշտոնական հայեցակարգը, դպրոցահասակների մեջ ներարկելու ադրբեջանական պատմամշակութային կեղծ արժեքներ, նպատակ ունենալով աճող սերնդի մեջ դաստիարակել:

ա) թշնամի հայի կերպար,

բ) ադրբեջանցիների բնիկ լինելու և տարածքային հավակնությունների գաղափարախոսություն,

գ) Ղարաբաղյան պատերազմում Ադրբեջանի պարտության պատճառներկայացնել հայկական կողմին ռուսական ռազմական օժանդակության ցուցաբերումը:

Միաժամանակ մեծ տեղ է հատկացվում ադրբեջանական բանակի փառաբանմանը, առանձին զինվորականների «սխրագործություններին» և իրենց «հերոսությամբ» աչքի ընկածների պարգևատրման ամբողջական ցանկերի հրապարակմանը¹:

Գովերգվում է Ադրբեջանի սոցիալ-տնտեսական, հասարակական-քաղաքական ու մշակութային կյանքը Հեյդար Ալիևի կառավարման տարիներին:

Շարունակելով ու զարգացնելով խորհրդային ժամանակաշրջանի ադրբեջանական կեղծարարության ավանդույթները (Ա. Ալեքպերով, Զ. Բունիաթով, Ֆ. Մամեդովա, Ռ. Գեյուշև և այլք), ետխորհրդային դպրոցական դասագրքերում «ադրբեջանական» են հայտարարվում Այսրկովկասի իրանական ու հայկական միջնադարյան պետական կազմավորում-

¹ Исга Мамедов, Таир Кафферов, Хагани Мамедов, Шовкет Тагиева, Мурад Велиев, Шаргия Мамедова, Агаси Гусейнов, Акпер Годжаев “История Азербайджана”, учебник для 11-ого класса общеобразовательной школы, под общей редакцией заслуженного деятеля науки, профессора Исга Мамедова, доктора исторических наук, проф. Сейфеддина Гандилова, Баку, 2011, с. 170, 181, 190, 191, 192.

ները, նրանց պատմությունն ու մշակույթը:

11-րդ դասարանի համար և բուհական դասագրքերում առանձին գլուխներով ներկայացված է «Ադրբեջանական ԽՍՀ-ն 1980-ական թվականների երկրորդ կեսին և 1990-ական թթ. սկզբին» թեման, որտեղ առանձին ենթագլուխ վերնագրված է «Հայկական սեպարատիզմի և տեռորիզմի սկիզբը»¹: Այստեղ նշվում է, թե իբր Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար մարզում խորհրդային կայսրության դեկավարությունը ստեղծեց կոնֆլիկտի նոր օջախ թուրքական աշխարհի և Ադրբեջանի հզորությունը թուլացնելու նպատակով: Ոչ մի խոսք չկա հայ ժողովրդի օրինական պահանջի՝ 1988 թ. փետրվարի 20-ին ԼՂ մարզխորհրդի նստաշրջանի որոշման մասին: Սումգայիթյան ցեղասպանության իրողությունը դասագրքերի հեղինակները համարում են սադրանք, որն իբր փետրվարի 28-ին կազմակերպել են հայերը: Դասագրքի հեղինակները գլխիվայր շրջելով պատմական փաստերը, գրում են, թե իբր հայ զինված կազմավորումներն են բռնություններ կիրառելով ադրբեջանցիների նկատմամբ նրանց վտարել իրենց հայրենի հողից: Կեղծելով փաստերը, ներկայացվում է, որ 1991 թ. օգոստոսի 8-ին ռուս զինվորների օգնությամբ վերջին ադրբեջանցիներից մաքրվեց ՀԽՍՀ Մեղրու շրջանը (Նյուվադին), որով և, ինչպես գրում են դասագրքի հեղինակները, ավարտվեց ադրբեջանցիների արտաքսումը իրենց «պապենական» հողերից:

Այնուհետև ներկայացված են Ղարաբաղյան պատերազմը և բաղադրական ձգնաժամի խորացումը: 1991 թ., ինչպես գրում են դասագրքի հեղինակները, Հայաստանը ԽՍՀՄ ռազմաքաղաքական ուժերի կողմից ստանալով մեծ օգնություն՝ սկսեց ռազմական խոշորամաշտաբ գործողություններ Ադրբեջանի դեմ: Իրականում եղել էր հակառակը՝ պատերազմը սանձազերծել էր Ադրբեջանը:

Նշելով հայ-ռուսական համագործակցության և բարեկամության պայմանագրի մասին, ընդգծվում է, որ Ռուսաստանը բացահայտ օգնում էր հայերին և հայկական գորամասերի հաջողությունները, այդ թվում նաև Շուշիի ազատագրումը, պայմանավորված էին ռուսական օգնության հետ: Շուշիի պարտության մեջ մեղադրվում է պաշտպանության նախարար Ռ. Ղազիևը: Ըստ դասագրքի հեղինակների, պաշարված Շուշիի կայազորի 1500 մարտիկներից մնացել էր 500 մարդ, և բանակից դասալքումն ու հարձակման նախօրյակին զինվորների արձակուրդի ուղարկելը վկայում են Ղազիևի հետին մտքերի ու գործողությունների մասին, որ նա իբր կազմակերպել էր ռուսական հրամանատարության հետ միասին:

Դասագրքում հատուկ տեղ է հատկացվում Խոջալուի իրադարձությունների խեղաթյուրմանը և ներկայացվում որպես մարդկության դեմ 20-րդ դարի իբրև թե ամենադաժան ողբերգություն:

Շարունակելով ատելության սերմանումը հայ ժողովրդի դեմ, դասագրքում Ադրբեջանի կողմից Արցախին պատճառված զոհերի վերաբերյալ նշվում է 4000 թիվը և Հ. Ալիևի մեծ ներդրումը 1994թ. մայիսի 12-ի

¹ И. Мамедов, Т. Кафферов и другие “История Азербайджана” Ст’у учебник для 11- ого класса общеобразовательной школы, с. 147–155.

զինադադարի կնքման ու խաղաղության հաստատման գործում՝ համարելով այդ մարտավարական հմուտ քայլ՝ կորցրածը հետագայում ետ բերելու կարևոր նախապայման :

2003 թ. օգոստոսի 4-ին նախագահի պաշտոնում 42-ամյա երիտասարդ Իլհամ Ալիևի ընտրությունը ներկայացվում է Ադրբեջանի ժամանակակից պատմության նոր փուլի սկիզբ և ընդգծվում է ադրբեջանական բանակի հզորության աճը, պետական մեծ միջոցների հատկացումը բանակին, ինչը հնարավորություն է տալիս Ադրբեջանին ուժի դիրքերից վարելու սպառնալիքի քաղաքականություն: Մեջբերվում են Ի. Ալիևի խոսքերը, որ եթե խաղաղ բանակցությունները արդյունք չտան, ապա Ադրբեջանը պատրաստ է հարցը լուծել ռազմական ուժով:

Այսպիսով, ադրբեջանական դասագրքերում շարունակվում է թշնամի հայի կերպարի ձևավորման ու ռևանշիստական տրամադրությունների սերմանման քաղաքականությունը:

EDIK MINASYAN

ATTEMPTS AT RE-WRITING THE HISTORY OF NAGORNO-KARABAKH REPUBLIC AND THE LIBERATION MOVEMENT OF ARTSAKH IN SCHOOL TEXTBOOKS OF AZERBAIJAN

(SUMMARY)

Following the collapse of the Soviet Union, the Republic of Azerbaijan launched a campaign of re-making history sponsored by the local leadership aimed at adjusting their nationalist designs. Use was made of the academic discipline of history as an instrument of fraud in the hands of Azeri chiefs to attain their nationalist aspirations.

Since the late 80-s of the last century, the Azerbaijani history writers have set about fabricating and twisting the Armenian history, and the Artsakh Movement in particular. The Azeri leadership fake the history of Nagorno Karabakh misrepresenting the Karabakh conflict – as well as the onset and the identification of the country of Azerbaijan and its population.

Rigging historical facts and their misrepresentation has been mandated by public organizations and important personalities, especially by the family of Geidar Aliyev, the President.

Documented manifestations of Azerbaijan's behavior:

- Faking the facts of history;
- Creating a fiction of a great role played by the inexistent country of Azerbaijan in the world history.
- Replacing the History of Armenia with weird mythology projected to the newly emerging Azerbaijani nation using an updated Nazi technology of cyber warfare.
- War-mongering and directly threatening the national security of the Re-

public of Armenia and the Republic of Nagorno–Karabakh.

The rogue Nazi technology is vigorously deployed within the educational community through curricular and extra-curricular instruments, like textbooks resembling manuals for terrorist activities.

In those criminal actions Azerbaijan enjoys the support of certain Muslim countries, Islamic solidarity and tacit consent of International Law.

In clear violation of International Law, the Azeri school manuals generate enemy image of the Armenians as fascists and killers.

The Azeri propaganda has advanced a legend on their age-old domination of the region including Armenia and Karabakh, with other nations either inexistent or infinitesimal.

Despite a complete military defeat after assaulting Armenia, despite massacres and military crimes against peaceful population, the fake manuals glorify the deeds of the Azerbaijani army and its brave soldiers¹.

Azerbaijani authorities make use of hired labor to create a written text denoting the alleged reality and fraudulent facts adding up to a make-believe historical description that would hopefully break in with the passage of time and make the lies work². The team of surrogate scientists including A. Alekperov, Z. Buniyatov, F. Mamedova, R. Geyushev, R. Melikov, A. Sumbatzade et al. have been working hard trying to antiquate the Azerbaijani people by their retrospective appropriation of the ethnic and cultural history of Eastern Transcaucasia³.

Certain data on Armenia and the relevant region have been in scholarly circulation for quite a long time and have never become subject of debate. Not so with the Azeri history makers who ignore the generally accepted truths and compose textbooks as prompted by the Aliiev regime.

According to those textbooks, all Iranian, Armenian and other public institutions located in and around Transcaucasia as well as the history and culture of the nations populating those areas are classified as Azerbaijani⁴.

The school and University textbooks published in 2009 and 2010 contained a chapter titled “The Azerbaijani SSR in the late 1980–s and early 1990–s” with a sub-section “Perestroika (reconstruction) and Azerbaijan” covering the subject of preserving the Empire⁵.

The democratic policies were outright rejected as those facilitating the

¹ “The History of Azerbaijan”, the text-book for the 11th grade of comprehensive school, edited by Honoured Scientist, Honoured Teacher, Ph. D. in History, Prof. Isag Mamedov and Honoured Scientist, Honoured Teacher, Ph. D. in History, Prof. Seifeddin Gandilov, Baku, 2009, pp. 170, 181, 190, 191, 192.

² **A. Atanesyan**, Round the Issue of the Modern Azerbaijani Falsifications of the Armenian History, “The History and Culture Against Lie and Encroachments”, the Theses of Republican Scientific Conference, Yerevan, 2011, pp. 15, 16.

³ **G. Stepanyan**, “The Misrepresentation of Demography of Eastern Transcaucasia in the Azerbaijani History”, pp. 10, 13, 23.

⁴ **А. Мелконян**, “Методологическая основа турецко-азербайджанской фальсификации истории”, see p. 13.

⁵ Mamedov et al. “The History of Azerbaijan”, Ibid. the text-book for the 11–th grade of comprehensive school, edited by the Honored Scientist, Professor I. Mamedov, Ph. D. in History, Prof. S. Gandilov, pp. 147–155.

crash of the empire. Another section is titled: “The Rising Armenian Separatism and Terrorism”¹.

It is maintained here that Moscow was trying hard to retain the empire. It was drawing public attention away from important issues. That was, according to the authors, “stirring up hatred to the Turkic peoples, exciting a confrontation between Muslims and Christians. G. Aliev was cited for saying that Gorbachev had bitterly hated the Muslims, and so the conflict was created to weaken the Turkic world. The idea of the Armenians hating the Muslim is unfounded, for the Armenians have traditionally maintained good relations with all Muslims, both in Central Asia and locally, after the infiltration of the Turkic tribes into Western Asia. A book by an Armenian author aimed at peace and reconciliation was condemned by the Azerbaijani authorities as provocative lies compromising the Azeri people and aggravating the nationalist differences.

The defeats of the Azeri forces and ceding the territories to the Armenians is presented in the textbooks as a result of treachery and corruption, however, the army is praised as heroic and invincible. The defeatist peace treaty is declared a diplomatic achievement by Geidar Aliev, an exclusive leader who had lost one third of the country’s territory to the Armenians.

The Azeri regime continued ignoring the unambiguous will of the predominantly Armenian population of Karabakh, the textbook producers never mentioned the decision by the Karabakh Council to claim independence from Azerbaijan. The armed groups set on by the Azeri leadership started shelling and bombing both Karabakh and the sovereign territory of the Armenian Republic. The textbooks for Azerbaijani schools presented a reversed version of those events, with the Armenians assaulting Azerbaijan and the Azerbaijani population being deported from Armenia.

Pogroms and massacres against the Armenians in the cities of Sumgait, Kirovabad and Baku under the motto “Death to Armenians!” continued for seven days after January 13, 1990.

The response of the Azeri propaganda after the massacre of the Armenian population of Azerbaijan in 1990 was the production of a Cyber-war package presenting the Armenians as perpetrators of a genocide against the Azerbaijanis. The time was coincidental with the invasion of the Russian Army into Azerbaijan, so that the resisting Azerbaijanis’ losses were counted as victims of the alleged Armenian massacre.

The perpetrators of massacres were turned into victims by the outrageous Baku propaganda machine, erecting memorials to themselves, the killers, indicated as the victims of a genocide by the Armenians that had never happened. Another monument mourns the victims of the invasion of Baku by the Soviet Army in January 1990, blaming the Armenians for the number of Azerbaijanis killed².

The textbooks describe popular meetings in the cities of Azerbaijan, with fraudulent commentaries; Azerbaijani raids against Armenian border-line vil-

¹ see ibidem.

² see ibid. p. 25, 26

lages are represented as operations by Armenian criminal elements crossing the border into Azerbaijan and demolishing structures.

Descriptions of the Karabakh war are built on blatant lies and propaganda ploys. Russia is mentioned to have openly assisted the Armenians, which is manifestly untrue¹.

In 2003, on a date declared to be the greatest one in history, there was succession of power from father to son, and the 42-year-old offspring became prime-minister after a fair and democratic election, with a nation-wide support. Further, schoolchildren are assured of the great military might of Azerbaijan and a sure and easy victory in the impending war.

The primeval public rhetoric is reflected in the so-called textbooks, rather resembling terrorist-camp instructions to suicide squads and cannon-fodder. It spares no effort in constructing the enemy image of the Armenian.

Unfortunately, this information is unavailable to the world at large. A campaign should be launched to disseminate those data so that the world should become aware of the newly-formed emerging nation being guided to self-destruction by the stone-age mentality of their barbarian warlords.

Translated into English by Hachatoor

¹ ibid.

*Խմբագրության հասցեն. 375019, Երևան-19,
Մարշալ Բաղրամյան պողոտա 24/4, հեռ. (+374 10) 521362, 091.511132
Адрес редакции: 375019, Ереван-19,
пр. Маршала Баграмяна 24/4, тел.: (+374 10) 521362, 091.511132
24/4, Marshal Baghramyan
Ave., Yerevan, 375019.
Tel: (+374 10) 521362, 091.511132*

Email: info@haygithimnadram.am; pavelchobanyan@gmail.com